

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПОДСТВО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

VII-VIII

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

No. 7-8 (280-81), July-August, 1971, Vol. XXIV

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF Great Britain
Tel.: 01-607-6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1971 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	10 дол.	6 дол.	3,50 дол.	1 дол.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	20 н. пез.	10 н. пез.	5 н. пез.	2 н. пез.
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф. 75 п.	2 ф.	1 ф.	35 п.
Канада	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
США	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	52 фр.	27 фр.	14 фр.	5 фр.
Швеція	50 кор.	26 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7-8 (280-81)

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ, 1971

Річник XXIV

Зміст VII-VIII-ої книжки

— СТАНОВИЩЕ ПРОВоду ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ	771
— ГОЛОС НЕСКОРЕНИХ («Український Вісник», випуск IV-ий, закінчення): Тратічна смерть Алли Горської (Із запису «обговорення» справи про Шевченківський вітраж у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, Скарга А. Горської, Олександр Сергієнко — Слово від друзів, Євген Сверстюк — На могилу Алли Горської, Іван Гель — Виступ на похороні Алли Горської, Василь Стус — Пам'яті Алли Горської (вірш). Ганебне судилище в Івано-Франківську (Суд над Валентином Морозом, Протест В. Антоценка-Давидовича, І. Дзюби і В. Чорновола, Протестні заяви: Ольги Горинь, Ірини Стасів-Калинець і Ігоря Калинця, О. Мешко, В. Драбатої, Стефанії Гулик, священика Василя Романюка). Поезії, присвячені Валентині Морозові (Ігор Калинець — До Валентина Мороза, Вступ до циклу «Кам'яний вітраж», Тренос; Григорій Чубай — Космач). До Днів Василя Симоненка. Заборонені й спотворені твори Василя Симоненка (вірші: Некролог кукурудзяному качанові, Брама, Український лев, Баляда про зайшого чоловіка, Що кому на роду написано, Я тікаю від себе, Понеси мене на крилах, Суд, Хор старійшин, 3 поеми «Фікція», Курдському братові, Жах, Україні, Є тисячі доріг, Дума про щастя; Однорукій лісник — оповідання)	783-830
*	
Інж. Г. М'яло: МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І ЙОГО АГРЕСИВНІСТЬ (Історичний перегляд з 1169-го до 1920-го року, 5)	831
Микола Мельник: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1917-1920 РОКІВ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (продовження, 3)	839
К. П. Стрижак: ПО СЛІДАХ ГЕРОДОТА (продовження, 5)	865
<u>Поезія і проза</u>	
Ярослав Курдидик: ШУМИ КОЛОСИСТО, ЛЯБІРИНТ, ВІДГУК, МУРИ СТАРОЇ ТВЕРДИНІ, ПРИЙШОВ МОМЕНТ (білі вірші)	881
Р. Володимир: ОДИН ДЕНЬ... (оповідання)	883
Наталена Королева: 1313 (повість, 4)	888
Д-р О. Воропай: АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА (Щоденник нового поселенця, 22)	913
Д-р С. Самбірський: ВРАЖЕННЯ З КАЛІФОРНІЇ	929
<u>Відгуки і спречання</u>	
Д-р Д. С. Куликовський: ВІДПОВІДЬ НА «СПРОСТУВАННЯ»	943

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folkshs Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Оїдней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnacion.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 50 пенсів або 1 дол. 80 ц.
Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо роз-
раховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо
повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

**«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ
КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ.
СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!**

**СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ,
ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА
РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.**

СТАНОВИЩЕ

Україна в боротьбі за державність

Світ, а в ньому й поневолена большевизмом, новою формою російського імперіялізму, українська нація, вступила у 70-ті роки XX століття. Так званий Советський Союз, останній вияв російського великодержавства з його тоталітарною комуністичною диктатурою — стоїть перед неминучим розпадом. У протилежностях розладованої, відсталой, докраю централізованої економіки, особливо під натиском національно-визвольних революційних рухів, московські деспоти брутальним насильством змагають до «злиття» поневолених Москвою націй у т. зв. советському суспільстві. Знищуючи їхні культурно-історичні надбання та традиції, розчиняючи їх у московському кітлі, КПСС у постановах 24-го З'їзду розплановує посилити терористично-насильницькі заходи для створення на московському історичному первні «єдиного советського», а фактично російського народу.

Режим советсько-російської імперії не здібний, і не може бути здібний, на диктовані самим життям засадничі зміни в національно-політичних і економічних відносинах, бо ті зміни були б рівнозначні з її розвалом. Щоб утримати тюрму народів неподільною і зберегти свою владу, московські імперіялісти посилюють адміністративно-політичні устиски і позбавляють будь-яких прав уярмлені нації, воюючи проти національної ідеї. *Український народ вступив у новий етап боротьби за свою національно-державну незалежність і за розвал російської імперії*, проти т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, яким заклопоноється великодержавну політику московізму з його розпаношенням шовінізмом.

П'ятдесят років у боротьбі

Понад п'ятдесят років триває боротьба української нації проти модерної форми російського та проти інших імперіялізмів — за відновлення Незалежної Соборної Української Держави. Ані ленінський, ані сталінський терор, включно з голодовою облогою 1933 року і зорганізованим голодом 1946-47 років, ані постійне винищування політичних і культурно-творчих провідних сил нації, ані загнання в катакомби Української Автокефальної Православної і Української Католицької Церков — тієї боротьби не припинили і нації не упокорили, її духу не зломали. Засоби і способи боротьби змінювались, її напруга спадала й знову підносила, але мета її була й залишається незмінною.

У війні 1917-21 років, що її розпочав московсько-большевицький уряд Леніна проти Української держави, наша нація мала проти себе

одночасно чотири ворожі фронти, без жодної підтримки ззовні. Реставруючи розвалену в національних революціях і визвольних війнах тюрму народів, большевики перетворили Україну на фікцію держави з облудною вивіскою УРСР, а фактично на частину колоніального вивтору т. зв. ССРСР — найбільшого парадоксу половини ХХ століття, доби деколонізації.

УРСР не є ніяким продовженням Української держави, що постала була з волі свого народу в національній революції 1917-21 років. Так звана Радянська Україна — це московська колонія, як це окреслюють її тяж українські патріоти в Україні. Після упадку Української держави, що існувала як Українська Народна Республіка, Гетьманська держава і знову УНРеспубліка, ще кілька років тривав збройний змаг нашого народу за здійснення національної ідеї у своїй незалежній соборній державі. З новою силою відновився той змаг проти гітлерівської Німеччини, яка в другій світовій війні пробувала перетворити Україну на свою колонію. В перші дні війни між недавніми союзниками Німеччиною і ССРСР, Українські Національні Збори 30-го червня 1941 р., скликані за почином Організації Українських Націоналістів, проголосили у Львові Акт Відновлення Української Держави. Для продовження збройної боротьби за УССД та в реакції на німецькі репресії проти революційно-самостійницьких сил, українська нація з почину революційної ОУН виловила свою політичну збройну силу — Українську Повстанську Армію (УПА), яка разом з ОУН, визвольно-самостійницьким підпіллям, створила Українську Головну Визвольну Раду — УГВР, під керівництвом якої розгорнулась війна проти німецьких загарбників і московсько-большевицьких орд. До 1953 року, вже після капітуляції Німеччини, боролась УПА з московсько-большевицькими окупантами, що виступали в союзі з комуністичною Польщею і Чехо-Словаччиною, і хоч у нерівному змаганні Москва вибила з рук УПА зброю, наша нація продовжує і все більше підсилює свою боротьбу в змінених формах.

Поглиблення і посилення революційно-визвольних дій

Після ХХ З'їзду КПСС, на якому проголошено тези про «злиття» націй т. зв. ССРСР, як «генеральну лінію» партії в дальшому «будівництві соціалізму», спротив серед поневолених Москвою народів зміцнів і поширився. Русифікаційна політика, з допомогою якої московський імперіялістичний уряд нищить їхні культурні, історичні й мовні окремішності, викликала виразний націоналістичний характер того опору-спротиву, передусім в Україні. Інтернаціональними гаслами комуністична партія і уряд прикривають обмосковлення України та інших поневолених країн, що має за мету їх національно-політичну загалду.

Побудова т. зв. советського суспільства під опікою «старшого брата» — російського народу, ціною винародовлення інших народів, є най-

більшим в історії людства злочином. І на всі намагання московських шовіністів у КПСС «зливати» український народ із російським у т. зв. советському сусільстві — вірні сини своєї неупокореної нації відповідають словами В. Симоненка, поета національної ідеї: «Народ мій е! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!»

Ці надхненні слова віддзеркалюють ідейну програму нашої нації у її змагу за державну незалежність і суверенність. Цього напевно не сподівалися московські шовіністи. Не сподівалися і відступники від національної ідеї, червоні малороси-ренегати, які — стоячи на колінах перед смертельним ворогом українського народу — заявляють свою вірність Москві і белькочуть про те, що, мовляв, національна проблема в СРСР уже позитивно й остаточно розв'язана (Смолич, Новиченко, Полторацький, Дмитерко і ін.). Їх і всіх інших перевертнів — вислужників режиму, що — як казала Катерина II, насаджуючи в Україні малоросійство, — мають «страсть к чинам и особливо к жалованию», — назвав В. Симоненко «байстрюками катів осатанілих».

Молоді національно-творчі сили України, що з гордістю називають себе українцями, ставлять все рішучіший спротив російській шовіністичній політиці з її програмою зміцнення і поширення московського колоніального царства під фальшивою вивіскою Советського Союзу. «Національний гордості великоросів» (В. Ленін) вони протиставляють свою, українську національну гордість, не вагаючись в ім'я своєї Батьківщини «каратись, мучитись, але не каятись» по мордовських концтаборах і на далеких засланнях.

Цей ідейно-політичний спротив, який все виразніше виявляється в творчості молодого покоління України наших днів, є наслідком і відгомонам грандіозної революційно-визвольної, політичної і збройної боротьби УПА та революційного підпілля — ОУН. Тоді український визвольний націоналізм змобілізував наш народ до цієї боротьби і зреалізував на практиці ідею спільного фронту уявлених націй проти російського і німецького імперіалізмів, створивши в лісах Житомирщини організаційні підвалини під Антибольшевицький Блок Народів — АБН. Революційно-визвольна концепція одночасних, координованих повстань і розвал російської імперії зсередини стала панівною і її піднесла сучасна молода генерація України у своїй політичній і літературній творчості.

Період 1942-1953 років за схематичним поділом одного з сучасних теоретиків визвольної боротьби в Україні можна назвати періодом всенародного повстання, період 1953-1959 років — періодом страйків, масових акцій в'язнів у концтаборах, які, будучи синхронізованими, охопили б всю імперію. Зреорганізувавши систему концтаборів, Хрущов на якийсь час врятував Росію-імперію. У третьому періоді, що почався в 1959 році і триває донині, центр ваги всієї боротьби, що виявлялася і виявляється у масовому опорі та в зударях з окупантом (Новочеркаське, Донецьк, Краматорськ, Дніпропетровське, Одеса, Львів, Київ

і ін.), у виступах робітників і студентської молоді, — поширюється на всі українські землі. Цей різновидний ідейно-політичний бій, що його очолює молода національна генерація, спирається на питоменно українських первнях, культі славної минувшини України, виразно протиставляючи Київ, як вічне, священне місто України, — Москві, як живому символі зла, антилюдяности, поневолення інших народів і захланного імперіялізму та колоніялізму. Одночасно з діяльністю молодих у ділянках культурній, мистецькій і літературній, підсилюється безкомпромісова дія націоналістичного підпілля — дія ОУН, виявляючись у різноманітних формах, зокрема в конкретних зудах із ворогом, у масовій мобілізації довкола національної ідеї широких верств народу, що скріплює і надихає ідейний, культурний фронт. Отже, наша нація бореться за збереження своєї субстанції, за осягнення своїх ідеалів в усіх ділянках органічного її буття — історичній, традиційній, культурній, господарській, політичній; за право вірити в Бога і славити Його у своїх церквах, за соціальну справедливість, за людську гідність, топтану і зневажану московськими варварами.

Міт і легенда Золотоверхого Києва стає сьогодні мобілізуючою проти-московською соборницькою силою.

Молоді письменники, поети, мистці, науковці в своїй творчості, звертаючись до забороненої й нищеної духової спадщини «Січі — оборонця вольностей українського народу», формують і вирізьблюють на базі традицій національно-політичну ідеологію. Прийшла «зрілості пора»; на поверхню життя, охоплюючи все ширші кола народу, виходить із нестримною силою нівечена протягом півстоліття національна думка. Захищаючи в боротьбі свою власну програму Суверенної Самостійної України, наша нація усвідомлює, що в Києві, а не в Москві, як висловився молодий поет, «з-поміж світил — тисячолітніх грон тут піднялась твоя Свята Держава».

Арешти і переслідування національних діячів культури викликають широку хвилю протестів у різних містах України. У загальному русі, в обороні прав людини кристалізується змаг за історичні права України, за її державну незалежність, все виразніше розкривається політичний зміст боротьби. Як чоловіки, члени ОУН-УПА, так і жінки — героїні УПА-УЧХ, що 25 років поневіряються в російських катівнях-концтаборах, стали для молодого покоління живими зразками і прикладами невгнутости нашої нації.

Боротьба ведеться за повноту державно-суверенного життя нації з усіма виявами національного духу її генія. За повну свободу всіх її творчих виявів, що збагатили і збагачують світову скарбницю культури, а тепер московські окупанти представляють їх як «творчі вияви» безликого «совєтського» чи російського народу. За суверенне право нації акумулювати шляхетні ідеї і надбання людського генія інших націй, перетоплювати їх у духовому горні національного клімату і збагаченими повертати в світову скарбницю людства.

Універсальний характер боротьби України

Істотним для ідейних засад програми визвольної боротьби України є її універсальний характер, її глибоко-людяний зміст, національний принцип організації світу, повнота людських прав справедливості. В цьому основна відмінність національно-визвольного змагу, як і всіх суспільно-політичних процесів в Україні, від опозиційних течій і рухів в етнічній Росії. Протирежимові опозиційні сили, як і спротив режимові в Росії, не порушують підвалин московського колоніального царства, яке, спираючись на «великоруську гордість», загарбувало і «воз'єднувало» території сусідніх народів, щоб створити «великий і єдиний російський народ», що його большевики, приховуючи свої імперіялістичні цілі, називають «великим советським народом». Опозиційні групи Росії домагаються лише соціально-політичних реформ у неподільному ССРСР, щонайбільше говорять про «федеративний устрій» майбутньої Росії, очевидно, на чолі з «великим російським народом», що є лише димовою заслоною, щоб ще раз обманути й накинати ярмо на поневолені Москвою народи.

Українські національно-визвольні сили, борючись за те, щоб їх народ став дійсним господарем на своїй землі, програмують відновлення національних суверенних держав, завойованих і силою залучених большевиками в російський імперіялістичний комплекс. Боротьба ведеться за те, щоб звільнити народи цих країн від національного, соціального, культурно-релігійного поневолення, терору імперіялістичної Москви і забезпечити їм можливість вільного й необмеженого розвитку, яким користуються інші народи, ще не поневолені комуністичними змовниками. Взаємини між народами, що визволяться з московської неволі, мають бути побудовані на рівності, взаємопошані, невтручанні у внутрішні справи сусідів, на мирі і приязні суверенних, ні від кого незалежних держав у їх етнічних межах.

Нинішній стан у т. зв. Советському Союзі багато чим нагадує перед-революційні часи в царській Росії. Бюрократичний централізм великодержавної політики сучасних московських імперіялістів із їх мертвотною догматикою марксизму-ленінізму і сталінізму, до якого повертається нинішнє советське керівництво, гальмує економічний розвиток цієї штучно створеної державної потвори. Вихолощені з будь-яких творчих ідей, ленінсько-сталінські догматики, борючись усіма засобами за утримання своєї влади, не можуть вийти з фатальних протилежностей поміж імперіялізмом, тоталітаризмом, утопічним комунізмом і зростаючими прагненнями поневолених народів до свободи і незалежності. Що далі, то більше поширюється прірва між системою московсько-большевицької диктатури і народами, яких вона терором тримає в лабетах фізичного й духового рабства.

Сучасна національно-визвольна боротьба українського й інших уярмлених Москвою народів є лише прологом грядучих національних

революцій-повстань, які розвалить трухляву систему монструального московського царства і випустять на волю ув'язнених у цій тюрмі народів людей. Тоді відкриється в світовій історії нова світла сторінка у взаєминах між народами, на принципах державної незалежності і взаємного респекту та довір'я.

Україна в сучасному світі

Нинішня напружена ситуація у світі витворилася внаслідок змагання трьох головних політичних сил: а) московсько-большевицького захланного імперіялізму, що свої агресивні цілі підбою і перетворення «капіталістичного світу» за зразками московського соціалізму прикриває облудними гаслами інтернаціоналізму та «національного визволення» народів поза ССРСР, які успішно визволяються без допомоги Москви; б) демократичного блоку держав на чолі із США; в) визвольних націоналізмів поневолених московськими імперіялістами націй, які боряться за свої власні держави у межах своїх етнічних територій.

Відкидаючи інтернаціоналізм — знаряддя російської імперіяльної політики, революційний націоналізм протиставить йому ідейно-політичну любов до своєї батьківщини, повну суверенність нації і її соборність, а за основу підвалину в міжнародних відносинах ставить людяність, і взаємну приязнь між націями.

В нинішньому укладі ідейно-політичних сил у світі немає виглядів на зменшення напруги. Змаг поміж Москвою і західньо-демократичним блоком триватиме і посилюватиметься з періодичними «відлигами», незалежно від політики співіснування і домовлення про поділ сфер впливу між ССРСР і західніми державами, зокрема Америкою. Незмінна большевицька експансія в різних частинах світу неминуче спричинятиме загострення відносин то в одній, то в другій точці земної кулі, зокрема на Близькому Сході, в Південній Азії, на Далекому Сході та в Європі. Напруга, що зростає в тих районах, де Москва старається закріпити свої впливи, значною мірою постає як наслідок того, що держави демократичного блоку, а зокрема США, у своїй політиці ще не виходять назустріч прагненням бездержавних націй і не підтримують визвольної боротьби народів, поневолених московським імперіялізмом в ССРСР і в сателітних країнах, а також нехтують загрозою, що звисає з боку Москви над іншими країнами. Це використовує Москва передусім на Близькому Сході, де витворився небезпечний стан хиткої рівноваги сил: війни нібито немає, але й до миру далеко. Стрілка політичного барометра не вказує на бурю в цьому обширі, але й немає виглядів на послаблення тиску двох політично-протиставлених потуг, що стоять за плечима ворогуючих сторін. Кожної хвилини ця стрілка може пересунутися в бік бурі.

Годі сподіватися й тривалого полагодження геополітичного конфлікту між червоним Китаєм та ССРСР, бо в основі того конфлікту лежать

не так ідеологічного характеру причини, як імперіялістичні інтереси цих двох потуг, які боряться за гегемонію в комуністичному бльозі і за домінацію у світі. Внаслідок кількомісячних переговорів між ними, хоч і припинились збройні сутички, але натомість підсилились воєнні приготування з обох сторін. Проте ж не можна виключити їхнього порозуміння для спільної боротьби проти США і вільного світу, щоб його коштом поширити засяг свого колоніяльного панування й остаточного загарбання ще не опанованого ними світу. В цьому далекосхідньому вузлі особливо важливу ролю може відіграти Японія з її динамічною промисловістю, що переважно на чужих природних ресурсах вийшла вже на третє місце в світі. Економічна потужність цієї країни із стабільними внутрішніми відносинами, спертими на глибоко закоріненій традиціоналізм японців, що з стихійною силою розвивається в тому народі, скеровуватиме її зовнішню політику на здобуття співвирашального голосу в світовій політиці. Вже нині уряд Японії все рішучіше слушно домагається від Москви повернення їй відібраних у неї Курільських островів та інших територій. Політична й мілітарна роля Японії дедалі зростає.

Напруга на Далекому Сході і внутрішні революційні ферменти в СССР спонукують Москву на позірне злагіднення відносин із Західною Європою, зближення з нею, передусім із Західною Німеччиною і Францією.

Очевидно, не про тривалий мир і не про стабілізацію ситуації думають у Кремлі, а про те, щоб з допомогою західноєвропейської техніки і кредитів піднести советську промисловість, залатати діри в централізованій, анахронічній економіці і добитися остаточного визнання політичного «статус кво» загарбаних Москвою країн, щоб розчистити шлях до дальших загарбань. Зближення СССР із Західною Німеччиною і Францією напевно порушить і так настійку політичну ситуацію в Західній Європі та ще більше посилить напруження на тому терені, сприяючи московським загарбникам у здійсненні їх плянів завоювання світу.

В минулих роках зміцніли відосередні тенденції в країнах т. зв. «народної демократії» — сателітах Москви. Національно- і соціально-політичні заворушення перед Різдвом 1970 р. в Польщі викликали намагання Москви ще більше узалежнити від себе Польщу та посилити економічну інтеграцію в країнах, включених у комуністичний блок СЕВ, «чистка» в Чехо-Словаччині, де з урядуючої партії виключено 30% членів і майже повністю змінено склад уряду, зростання національно-визвольних ферментів і спротиву серед поневолених народів в СССР і в усіх інших країнах-сателітах — це переконливий доказ того, що основи відновленої Леніним імперії розхитуються і вона зближається до свого неминучого кінця у висліді переможних зривів-революцій. Колоніяльні ланцюги російського імперського соціалізму все чутніше потріскують.

Процеси дезінтеграції в країнах-сателітах Москви мають виразно національний характер і в своїй суті є співзвучними з національно-визвольними рухами в Україні, Грузії, Вірменії, Туркестані, Білорусії, прибалтицьких та інших поневолених в СРСР країнах, які творять ключовий фактор у змаганнях за розвал тюрми народів — СРСР. Хисткий політичний стан на світовій шахівниці, невгаваюча економічна та ідейно-політична боротьба поміж демократичним бльоком держав, на чолі з США, і тоталітарною диктатурою в СРСР, згадані вище дезінтеграційні процеси в державах комуністичного бльоку — все це створює сприятливі умови для розгортання визвольного змагу української і інших поневолених націй. Зорієнтована на власні сили, в прагненні до державної незалежності українська нація, в союзі і співпраці з іншими поневоленими націями та силами, що визнають її природне й історичне право на самостійну соборну державу, буде боротися до переможного кінця.

Українці у вільному світі

Незвичайно важлива роль припадає українській спільноті у вільному світі. Своєю культурною і суспільно-політичною діяльністю вона мусить допомагати своєму народові на Рідних Землях у його боротьбі за державне визволення. У своїй діяльності на чужині, розкидані по всіх континентах, українці мають перед собою такі цілі: зберегти себе як духово цілісну національно-культурну спільноту; протиставляючись і поборюючи асиміляторські і денаціоналізаційні тенденції, підносити рівень культурно-політичної праці, використовуючи кращі зразки і досвід інших національних груп і навколишнього оточення; плекаючи національні традиції, це животноє коріння для збереження і розвитку спільнот і націй, засвоювати кращі — шляхетніші надбання інших націй. Зміцнення національної свідомості охоронить нашу еміграцію від мікробів «малоросійської хвороби», що її ворог зацеплює в організм нашого народу на Рідних Землях, поборюючи національну ідею, а через свою широкорозгалужену агентуру і через свої видання намагається зацеплювати й українській еміграції.

Засуджуючи та поборюючи контактну політику і т. зв. культобмін з представниками і посланцями наставленого з Москви київського генерал-губернаторства, що прибувають у вільний світ (як поети, письменники, артисти, науковці, спортсмени, «духовники» і ін), українська спільнота на чужині мусить підтримувати всіма засобами, включно з масовими протиросійськими, протибольшевицькими акціями і демонстраціями, визвольну боротьбу свого народу, зокрема нашої молоді в Україні, протестувати проти московської окупації, засуджувати малоросів-вислужників та всіх інших національних зрадників. Українці на чужині даватимуть і все більшу підтримку воюючій Україні, зокрема тим безкомпромісовим елементам, які, протиставляючись окупантові і поборюючи малоросійство, своїми героїчними діями, високою

гідністю громадської поведінки, боротьбою і творчою працею організують націю до штурму московської тюрми народів.

Суспільно-політична праця всіх українських установ і організацій в західному світі має бути розпланована і ведена так, щоб вона сприяла українському народові в Україні в його обороні національної ідеї і в наступальній боротьбі за неї. Скріплюючи дух цієї оборони і боротьби серед української спільноти, зокрема серед її молоді, на прикладах мужньої громадської поведінки, високої моралі та готовости ризикувати й терпіти за свої переконання, за шляхетні ідеї, ми тим самим скріплюватимемо рішучість наших нескорених людей на Україні довести своє діло до успішного завершення — відновлення незалежної суверенної соборної Української держави.

Українська молодь у вільному світі в останніх роках виявила в своїх акціях шляхетні прагнення йти в такт з молодими борцями в Україні, стати разом з ними в спільних лавах визвольної боротьби. Всебічно підтримуймо ці прагнення, заохочуймо нашу молодь до революційно-політичних дій, до активного змагу за добро України. Живими прикладами нашої громадської поведінки й ідейности, залучуючи молодь до співпраці, утвердімо в ній певність, що боротьба за визволення України є одночасно боротьбою за християнські і вселюдські ідеали свободи і народоправства, справедливости і героїки життя, за перемогу національного принципу в організації світу, проти світу насильницького й імперіяльного. За добро проти зла, за героїчне воююче християнство проти войовничого безбожництва і звироднілого занепадницького «християнства», що шукає компромісу зі злом. За українське вічне святе місто Київ проти руйнуючої вічної цінності людини і нації Москви! Ця ідея вічного Києва полонила духовість, скріпила героїчну мораль і спонукала до самовідданого змагу нашу молодь в Україні.

Всебічна підтримка творчої праці українських науковців, мистців і письменників над піднесенням нашої національної культури і науки, яку винищує ворог, — дуже велике й відповідальне завдання всієї української спільноти у світі й кожного політичного емігранта. «Советському патріотизмові», що його насаджує окупант в Україні, воюючи з українським націоналізмом, наша спільнота повинна протиставити любов до України, працю і боротьбу, перейняту завжди актуальною національною ідеєю.

Українські Церкви — величезний скарб у житті нашого народу, а еміграції зокрема. Знаючи про національний вклад наших Церков в історію українського народу, українська спільнота повинна докладати всіх зусиль для її постійного зміцнення і розбудови. В змагу за Помісну Українську Католицьку Церкву, під проводом Ісповідника Віри, Верховного Архиепископа Кардинала Йосифа Сліпого, за гідність Патріярха УКЦ, за Патріярхат УКЦ — українська спільнота однастайна. Утверджуючи помісність УКЦ, ми тим самим утверджуємо християн-

ські національні традиції Церкви та скріплюємо в собі віру батьків і дідів, яку вони ісповідували і нам передавали.

У 1971 році припадає 50-річчя відновлення Української Автокефальної Православної Церкви у святій Софії, в Києві, автокефалію якої проголосив уряд Української держави в січні 1919 року, а завершив Український Церковний Собор 11-го жовтня 1921 року. Православні українці і вся українська спільнота, прославляючи цю велику подію в житті нації, мають докласти всіх зусиль, щоб — переборовши розходження в Українській Православній Церкві — об'єднати її у єдину УАПЦ, відновлену з волі народу під проводом великого Митрополита Василя Липківського, згідно з традиціями і засадами християнства Київської Русі-України.

Утверджуючи єдність УАПЦ і помісність УКЦ, українська спільнота скріпить себе у християнській вірі, а в ній же »наші прадіди своїх дітей хрестили«. Українська спільнота радо привітає патріярше завершення наших Православних Митрополій із волі їх Ієрархій.

Протест і заява українських національно-політичних сил

Український національно-політичний світ однодушно й найгостріше засуджує небувалі в історії людства варварські методи панування московських загарбників над поневоленими народами, їхнє переслідування Церкви і священослужителів, в тому і Владики Величковського, її вірних, українських культурних творців, а головню борців за волю і державність України, яких московські тирани жорстоко засуджують до кари смерті або на багатолітне ув'язнення в тюрмах і концтаборах.

Протестує проти 25-річного ув'язнення червонохресних працівниць (К. Зарицької, О. Гусяк, Г. Дідик та інших);

проти систематичного затруювання харчів українських політичних в'язнів (Івана Кандиби, Левка Лук'яненка й інших);

проти драконського переслідування і ув'язнення українських інтелектуальних творців та патріотів (д-ра Володимира Горбоного, С. Караванського й інших);

проти підступного замордування катєбістами незламної захисниці прав української нації і людини — мучениці-героїні Алли Горської, що в історії визвольної боротьби України залишиться полум'яним світочем любови до батьківщини і саможертви для неї;

проти тиранського засуду на 14 років ув'язнення незламного борця, молодого історика Валентина Мороза, за оборону українських національних традицій, чести нації і прав української людини;

проти нелюдського знуцання над членами ОУН і УПА, що засуджені на багатолітнє ув'язнення за їхню боротьбу за волю і державність України (Сорока та інші).

Український політичний світ гостро протестує і суворо засуджує російське насильство, русифікацію України, націовбивство і народовбивство, московське нищення культурних пам'яток і стародавніх цінних вартостей української духової творчості, варварські злочини

Москви на українській землі, головню супроти борців за свободу слова, думки, сумління, релігії, за державну незалежність нації.

Український політичний світ рішуче протестує проти фізичного винищування українців і депортації їх поза етнічні землі України — у Сибір й інші країни, залучені до ССРСР, проти економічної експлуатації України і використання її багатств, а зокрема людського творчого резервуару України для здійснювання російських імперіяльних, проти-українських інтересів.

Український політичний світ найгостріше засуджує організоване російським урядом убивство голови Української держави Симона Петлюри, голови Проводу Українських Націоналістів полк. Євгена Коновальця, голови Проводу Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степана Бандери та інші злочинні вчинки, що їх організує і здійснює російсько-большевицький уряд проти борців і провідників визвольно-революційної боротьби України й взагалі поневолених націй.

Український політичний світ найгостріше засуджує бактеріологічні і хемічні, а теж інші нелюдські екстермінаційні методи поборювання російським окупантом української революційно-визвольної боротьби, як ось, зокрема, повстанських дій УПА під командуванням ген. Романа Шухевича-Чупринки, що загинув в бою проти російських окупаційних військ МВД 5-го березня 1950 року.

Український політичний світ апелює до волелюбного людства заініціювати акцію оборони прав на свободу і державну незалежність української нації та усіх інших націй у т. зв. ССРСР і в сателітних країнах, що поневолені російським імперіялізмом і комунізмом із допомогою московських збройних сил та силою накиненої їм московсько-большевицької системи.

Політика визволення поневолених націй мусить прийти на зміну політиці т. зв. мирної коєкзистенції, бо вона єдина може врятувати все волелюбне людство від уярмлення російською тиранією!

*

Український політичний світ розцінює російські еміграційні чинники, групи, Церкви, як імперіялістичні й тому вороже наставлені до ідеї УССД, як фактичних союзників російських большевиків у намаганні втримати неподільність імперії. НТС — найреакційніша імперіялістична і шовіністична російська група, яка приготовляється на зміну КПСС, з метою збереження єдино-неділимої російської тюрми народів.

Український політичний світ якнайгостріше засуджує співпрацю з НТС будь-якої української політичної групи чи будь-якого діяча, бо це тотожне з резигнацією з ідеї УССД і з концепції розвалу російської імперії.

Так званий Демократичний Рух Росії, України і Прибалтики (або »Демократичний Рух Советського Союзу«) — звичайний імперіялістичний обман нових російських загарбників, що прагнуть змінити ССРСР на »Союз Демократичних Республік«, себто — на нову форму імперії.

Це облудна формула, щоб обдурити вільний світ тезою про неіснуючі тенденції в Україні чи в балтицьких країнах залишитись у новій федерації, а це означає — у новій формою російській тюрмі народів, зрікаючись державної незалежності й остаточного розвалу російської імперії на незалежні й суверенні держави всіх поневолених націй. Подібну обманливу мету має також акція Захарова, коли мова про уярмлені російським імперіялізмом нації.

З України заявляють: «В російському саміздаті та за кордоном розповсюджується документ п. н. «Програма Демократів Росії, України і Прибалтики»... Українські демократичні кола не брали участі у випрацюванні цього документу, який претендує на програмовість. Слово «Україна» в названім документі поставлене або з кон'юнктурних причин, або свідчить про відношення до цього документу російських чи зросійщених кіл, які живуть на Україні».

Український самостійницький політичний світ не піде на жодну співпрацю з російськими імперіялістичними антирежимними групами і течіями, бо його завітною метою є відновити УССД і розвалити російську імперію, на руїнах якої мають постати національні, повністю суверенні держави поневолених народів у їх етнічних кордонах.

*

Українська нація вступила в 1970-ті роки як передова сила в боротьбі з імперіяльно-колоніальною потворою — ССРСР, парадоксальним витвором наших часів. З наполегливої і творчої праці та з героїчних дій, на традиціях і прикладах славної боротьби раніших часів — зросла і скріпилася національна громадсько-політична думка в Україні. Наш великий народ зродив нове покоління національно-свідомої молоді, свій авангард, і все відважніше виступає на захист своєї національної правди і соціальної справедливості.

Українська молодь на Рідних Землях стає на проу з московським окупантом, відкидаючи зацеплюваний їй ворогом «советський патріотизм», заперечуючи облудний інтернаціоналізм, стає на шлях безкомпромісного змагу за власну національну ідею, яка підіймає до боротьби й інші народи. І в цьому запорука, що час перемоги українського народу і української Правди невідхильно наближається!

У червні 1971 р.

ПРОВІД

ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН)

ГОЛОС НЕСКОРЕНИХ

Друкуюмо чергову частину матеріалів із IV-го випуску «Українського Вісника», самвидавівського видання з України (див. «Визвольний Шлях», кн. VI, стор. 669-709).

*Редакція
«Визвольного Шляху»*

ТРАГІЧНА СМЕРТЬ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ

28-го листопада 1970 року була забита в нез'ясованих досі обставинах українська художниця і громадська діячка Алла Горська.

Алла Олександрівна Горська народилася 18 вересня 1929 року. Виховувалася у зросійщеній київській родині. Закінчила Київський художній інститут. Активно включилася у процес національного відродження, який охопив молоді покоління творчої інтелігенції Києва на початку 1960-их років. Перейшла на українську мову спілкування. 1962 року стала одним з організаторів відомого Клубу творчої молоді (розігнаний 1964 року). Брала участь в організації літературно-мистецьких вечорів, розповсюдженні творів Самвидаву, зборів коштів на взаємодопомогу тощо.

1964 року, разом із художниками Людмилою Семикіною, Панасом Заливахою та Галиною Севрук, Алла Горська виготовила Шевченківський вітраж у вестибюлі Київського університету. На вітражі зображувався гнівний Шевченко, що однією рукою пригортає покривджену жінку-Україну, а в другій, високо піднятій, тримав книгу. На вітражі стояли слова: «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло їх поставлю слово» (фото вітражу надруковане в «Українському календарі» на 1965 рік, виданому Українським суспільно-культурним товариством у Польщі). Вітраж був брутально знищений, а Алла Горська і Людмила Семикіна виключені із Спілки художників України. При розгляді їхньої «справи» тримали себе з гідністю.

Подіємо тут уривок із короткого запису «обговорення» уже знищеного вітражу в Спілці художників України.

ІЗ ЗАПИСУ «ОБГОВОРЕННЯ» СПРАВИ ПРО ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ВІТРАЖ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Квітень 1964 року, секція декоративно-монументального мистецтва Спілки Художників України.

Головує — голова бюро Київської області при правлінні Спілки художників УРСР, заслужений діяч мистецтв В. Шаталін.

В. Шаталін: Здесь много посторонних людей. У нас закрытое заседание. Имеют право присутствовать только члены Союза. Остальным

предлагаем покинуть зал. (Шум і колотнеча у зв'язку з виведенням за двері «посторонніх», яким пощастило пробратись до залі).

В. Шаталін продовжує: Художники А. Горская, Л. Семькина, П. Залываха исполнили в вестибюле Киевского университета витраж к 150-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко. Витраж вызвал возмущение общественности и был демонтирован по распоряжению парторганизации университета и Министерства высшего образования. Секретарь обкома партии т. Бойченко предложил оргбюро Союза осмотреть витраж. Выводы комиссии оргбюро (в составе Хаталин, Фридман, Панфилов): витраж — идейно порочное произведение. Шевченко за решеткой. Трактовка сугубо формалистическая. Не совместимо с образом Кобзаря. Мы должны сурово осудить недостойное отношение членов Союза Горской и Семькиной к ответственному делу и строго спросить с них.

Л. Семікіна: Інформує про роботу художників над образом Шевченка. Термін був короткий, робота напружена. Доводилось працювати день і ніч, навіть ночувати на риштуванні. Вкладали всю душу. Хотілося показати велич, незламність і революційне бунтарство Шевченка. Його синівський зв'язок із матір'ю-Україною, яку він обороняв. Хотілося вирішити його образ сучасними засобами. Варварське знищення вітражу, який навіть не захотіли показати громадськості й студентам, брутально вигнавши з університету комісію в складі художників і письменників, — викликає глибоке обурення. Вимагаємо осудження цього вандалізму і покарання тих, хто його допустив. (Під час виступу Л. Семікіної, художник Синиця реплікою підтримує її. В. Шаталін: «Тов. Синиця! Вы пьяны! Немедленно оставьте заседание!» — Синицю випроводжують із залі).

М. Ченіх: Вітраж — халтура. Нема малюнку, задуму; за кольором базарні квіти на срібному папері. Спотворений Шевченко, жінка. Це — ганьба, а не мистецтво. Робота ця не може прикрашувати КДБ.

Вайдеков: Это страшная клетка. Вы могли тянуть по вертикали и избежать всего этого. Вы могли придумать еще разные вещи. Вы пошли по пути современного абстрактного обобщения. Вы хотели сделать эффект, но получился очень жалкий эффект. Нужно глубже смотреть на вещи.

С. Отроценко: Руки и кое-какие мелочи мне тоже не нравятся. Но в целом мне тоже не нравятся такие нападки и такая атмосфера. Мне кажется, что по содержанию все правильно. Мне кажется, что в принципе, это очень хорошая вещь. (Оплески. Головующий: «Аплодисменты здесь излишние»).

В Черніков: Товарищи, обратите внимание на рисунок. Там рисунка нет, а Шевченко в решетке. Что это такое? Я закончил.

Ворона: Спор не в решетке, а в принципе. Не чувствуется, что это делали советские художники в 60-е годы. Кроме того, чтобы было видно наше отношение к Шевченко. Я даже замысел беру под сомнение. Если бы была серия, еще бы было оправдано, а в таком случае вызывает сомнение.

Дзюбан (голова оформительної ради): Вы знаете, что слово всегда было оружием в борьбе трудового народа. А здесь слово поворачивается с другой стороны. (Сміх. Голоси: «Не понятно», «Конкретно»). Вам не понятно, что враги брали как оружие Шевченко?! Звідкіля ви взяли оці слова: «... малих рабів німих»? В українському братстві за панськoyo Польщі, якщо б ви таке зробили, то воно б звучало.

Там у Шевченка «повставайте і кайдани порвіте» і ще там. Це тільки ворог може так поставити. (Голос з залі: «Чому ви не сказали цього раніше?»).

П. Говдя: Сама форма псалму дуже складна. Використовуючи форму релігійного псалму, Шевченко вкладав у нього революційний зміст. Дзюбан трохи плутано, але правильно сказав, що Шевченка використовують «там». Ми не повинні того забувати. Не хочеться підозрювати, але в тому, що художники хотіли так швидко зробити, — у цьому щось є. Якби вони підійшли по суті, вони б показали, що мрія Шевченка здійснилася.

(Запис уривається)

Наприкінці 1965 року, після арешту великої групи української інтелігенції, Аллу Горську допитували як свідка в обох київських справах — Я. Геврича та Є. Кузнецової, О. Мартиненка, І. Русина. Ніяких свідчень не давала, заперечувала й те, що визнавали заарештовані. Була однією з небагатьох серед заскочених несподіваними арештами, хто тримав себе тоді до кінця принципово. Відома її заява того часу про порушення органами КДБ законності при веденні слідства.

ПРОКУРОРОВІ

УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

від гр. Горської А. О., що проживає за адресою:

м. Київ, вул. Рєпіна, 25, кв. 6.

СКАРГА

Прошу вжити заходів до працівників КДБ при Раді Міністрів УРСР, які надуживають даними їм повноваженнями.

Як відомо, наприкінці серпня і на початку вересня 1965 року, на Україні було заарештовано велику групу інтелігенції. Серед тих, хто зараз сидить у в'язниці, декілька моїх знайомих.

10 грудня мене викликали в комітет держбезпеки, де слідчий тов. Коваль зачитав мені показання заарештованого Геврича Ярослава, буцімто я давала йому читати якусь видану за кордоном українську книжку «Україна і націоналізм» (?). Оскільки нічого такого не було, я категорично заперечила правдивість такого показання. Після цього мені була влаштована очна ставка з Гевричем. Явно вимушено, борючись із собою, Геврич повторив це твердження, але я знову заперечила. Нам була надана можливість задати одне одному питання. Бачачи, що вигляд у Геврича дуже поганий, я запитала про його стан здоров'я, але слідчий заборонив відповідати на це питання, залишив його «на потім».

Після цього, я запитала Ярослава Геврича, що змусило його дати брехливе на мене показання. Він відповів дослівно так: «За 105 днів навчать брехати». Двох тлумачень цієї фрази бути не може.

Я. Гаврич визнав, що на нього був зроблений якийсь натиск психологічного або фізичного порядку, який примусив його дати неправдиві показання.

Незважаючи на мої наполягання, ця фраза не була внесена до протоколу очної ставки, а Гаврича примусили повторити вигадане показання. На очній ставці були присутні слідчі тт. Коваль, Шеко, Рибак. Під час допиту й під час очної ставки слідчі коректно й чемно мене ображали і погрожували ув'язненням.

В понеділок 13 грудня мене знову викликали в КГБ, де слідчі тт. Рибак і Шеко пред'явили мені ще більш необґрунтоване звинувачення: нібито заарештований Мартиненко Олександр стверджує, що виписку з якоїсь книжки, знайдену в нього, він зробив з книжки, яку взяв, нібито, на полиці в моїй майстерні, а потім поклав її назад.

Знаючи з попереднього досвіду, як об'єктивно ці слідчі провадять очні ставки, я навідріз відмовилась будь-що говорити, коли на очній ставці не буде представника прокурорського нагляду. Я знову вимагала, щоб до протоколу очної ставки було внесено фразу Геврича, яка свідчила про вимушеність його зізнань. У відповідь я почула, що нічого подібного Геврич не говорив (!!!).

Така поведінка слідчих КГБ свідчить про те, що вони ведуть дізнання не об'єктивно, а підганяють свідчення заарештованих і допитуваних під потрібні їм наперед задумані звинувачення. Тому необхідно встановити прокурорський нагляд за їх діями. Крім того, з цих допитів та допитів у Івано-Франківську по справі П. Заливахи, а також із розповідей інших товаришів, яких викликали на допити (а таких десятки) — я склала враження, що єдина вина ув'язнених полягає в тому, що вони самі читали або дали комусь почитати українську книжку, видану за рубежом.

Але, чи можна в нашій Радянській країні, країні, де основним законом — Конституцією — громадянам гарантується свобода совісті, слова, друку, зборів тощо, кидати людей за ґрати лише за читання книжечки, нехай навіть і чужої нам ідеологічно? Я не припускаю думки про можливість існування у нас законів, на підставі яких це було б можливо, бо це означало б зазіхання на головні завоювання Жовтневої революції. В. І. Ленін справедливо вважав, що правда не потребує захисту цензури: так, Леніним було дозволено до друку антирадянську книжку Шульгіна «20-ий год» та інші ворожі нам писання. Нарешті, непостійність нашої цензури, коли твори, вчора ще не дозволені, сьогодні видаються, а також відсутність індексу заборонених книжок, дезорієнтують читача і вже з однієї цієї причини не можуть бути підставою для покарання.

З огляду на вказане вище, прошу дати вказівку про втручання прокуратури в дії КГБ з тим, щоб припинити незаконні способи ведення дізнання з допомогою необ'єктивних протоколів, погроз, а також про

виправлення допущених фальсифікацій, а саме: внесення в протокол зазначеної вище фрази Я. Гаврича.

Я особисто відтепер відмовляюсь давати будь-які показання працівникам КГБ без присутності представників прокурорського нагляду.

16. XII. 1965 р.

А. ГОРСЬКА

Підписувала Алла Горська також колективні заяви: вимогу допустити на політичні процеси, протест проти заборони художникові Панасові Заливасі малювати та інші.

Після виключення із Спілки, була змушена шукати роботи на виїзді, створивши разом з іншими художниками ряд монументально-декоративних комплексів у Донбасі. Відновлена у Спілці художників.

Від громадської діяльності Алла Горська не відходила і в ці роки. 1967-го року їздила до Львова на суд Вячеслава Чорновола і написала потім разом із групою присутніх на суді киян протест проти незаконного характеру суду в республіканські інстанції. 1968-го року підписала відомий протест великої групи киян проти порушень у СРСР принципів соціалістичної демократії і норм соціалістичної законності (див., випуск перший). Під час погрому за підписання цієї заяви, офіційно названої «антирядянською», із групи художників тільки А. Горська, Л. Семикіна та Г. Севрук трималися до кінця безкомпромісово, за що знову були виключені із Спілки художників.

У липні 1968 року Алла Горська, разом із Ліною Костенко, І. Дзюбою, Є. Сверстюком та В. Некрасовим, звернулася із відкритим листом до газети «Літературна Україна» у зв'язку з появою там наклепницької статті О. Полторацького (див., випуск третій).

У 1969-70 роках А. Горська підтримувала виступи Валентина Мороза, навіть статтю «Серед снігів», зустрінуту частиною української інтелігенції неприхильно. (У «справі» В. Мороза знаходиться вилучена під час обшуку поштівка від А. Горської, де вона називає В. Мороза, з огляду на його громадську активність — «квіткою серед снігів»). Викликана влітку 1970 року на допити в Івано-Франківське КГБ, відмовилася давати проти Мороза будь-які свідчення і глузувала із слідчого Баранова (називала його «товариш Баран» і т. п.). За кілька днів до смерті висловлювала щирий жаль, що не поїхала на суд Мороза в Івано-Франківськ і написала заяву-протест до Верховного суду УРСР про незаконність і жорстокість вироку (чи встигла надіслати — невідомо).

Характерний факт: коли Алла Горська лежала забита в льоху (але про це ніхто з її друзів ще не знав), в одному з київських науководослідних інститутів лектор (чи, навіть, працівник) обкому партії говорив перед колективом, що «націоналісти» змінили тактику, організують «зборища» по хатах і майстернях художників, і називав при цьому помешкання скульптора І. Гончара та Алли Горської.

Забита Алла Горська 28 листопада 1970 року в будинку свекра, в місті Василькові біля Києва.

Серед українського громадянства, ознайомленого з обставинами цього трагічного випадку, існує на сьогодні не менше трьох версій убивства. Багато хто вважає, що зробив це свекор — людина похилого віку, в якого за рік перед тим померла дружина і в зв'язку з цим траплялися розлади психіки. Прийшовши до пам'яті, свекор будімо покінчив із собою, зрозумівши, що скоїв: другого дня після вбивства Алли його знайшли на залізничній колії біля Фастова із підрізаною головою.

Однак, чимало є й таких, хто вважає цю версію непереконаливою. Покликаються на Аллину фізичну силу і немічність майже 70-літнього діда. Звертають увагу на те, як продумано й акуратно заховані в хаті сліди вбивства: тіло було відтягнене в льох, сліди крові ретельно вичищені і пристелені хідниками, віконниці в будинку загвинчені, і т. п. Декого насторожує поведінка міліції, яка цілий тиждень не могла розпізнати знайденого на колії тіла, хоч, як твердять, у кишені старого лежав паспорт. Коли стривожені кількадевною відсутністю Алли, її друзі — Н. Світлична та Є. Сверстюк — приїхали у Васильків і почали вимагати в міліції відкрити будинок старого Зарецького, на це погодилися вкрай неохоче, оглянули будинок дуже побіжно і заявили, що нічого підозрілого не бачать. Льох у сінях, де було знайдено тіло, міліція відчинила тільки після наполягань Н. Світличної. Уважають, що слідчий міліції, який вів справу про вбивство Алли, без сумніву мав контакти з КДБ, бо допитувався Сверстюка, про якого раніше нічого не чув, як це його статті потрапляють за кордон, кидав іронічні репліки типу: «Что ж это вы своей Горской не уберегли» і т. п. Слідство відразу набрало звинувального ухилу проти Н. Світличної, Є. Сверстюка та приголомшеного горем чоловіка Алли, художника Зарецького, якого навіть кілька днів тримали під арештом у міліції.

Виходячи з таких фактів, згадуючи таємні політичні вбивства давніших часів, дехто допускає в даному випадку можливість політичного вбивства громадськи активної людини для залякування інших. Вони кажуть про загальний наступ реакції на Україні, згадують жорстоку розправу із В. Морозом якраз перед убивством Алли Горської і т. п.

Нарешті, треті відкидають можливість у сьогоdnішніх умовах прямого політичного вбивства, але допускають існування намови психічно неврівноваженої старої людини, можливість спекуляції на родинних незгодах, які були колись раніше.

Похорон Алли Горської був намічений на 4 грудня. На цей день поприїжджали люди з інших міст, поприходили кияни. Несподівано, ніби в інтересах слідства, похорон відклали на 7 грудня, на понеділок. У день похорону в траурно прибраній Аллиній майстерні друзі влаштували посмертну виставку її творів. Через майстерню пройшли сотні людей.

Виклопотаний внучкою І. Франка, З. Т. Франко, дозвіл на поховання Алли Горської на Байковому цвинтарі було анульовано — і Аллу ховали на новоствореному цвинтарі, на пустирі за містом. До тіла замордованої не допустили нікого з рідних чи близьких, відкрити труну не дозволили. Не дозволили занести на кілька хвилин навіть закриту труну ні в хату, ні в майстерню художниці.

Хоч труну дуже швидко перевезли від майстерні на заміський цвинтар, все ж там зібралося, приблизно, 150-200 осіб. Закінчивши складену із загальних фраз коротку промову, офіційний представник Спілки художників хотів на цьому зупинити виступи, однак йому цього не дали зробити. Кілька прощальних слів сказав учитель Олександр Сергієнко, зачитав некролог критик Євген Сверстюк, Василь Стус прочитав присвячений Аллі вірш, за дорученням львів'ян виголосив прощальне слово Іван Гель (див. ці виступи далі).

8-го грудня в одній із львівських церков була відправлена панахида по замордованій Аллі Горській, на 40-ий день по смерті друзі Алли влаштували в Києві традиційні поминки.

Через деякий час після похорону, в Києві хтось став поширювати провокаційну чутку, що Аллу Горську вбили самі «націоналісти», так «як она слішком много знала». Тоді ж до Львова приїхав заступник прокурора Київської області, викликав на допит І. Геля і загрожував йому суворим покаранням за «розповсюдження чуток», що Аллу вбили за її ідейні переконання. Насправді ж, у виступі І. Геля була тільки дуже загальна фраза про неясність обставин і причин смерті Алли Горської.

За участь у похороні Алли Горської і виступи на кладовищі незаконно звільнений з роботи вчитель О. Сергієнко, а І. Гель одержав на роботі догану (детальніше про ці репресії — у «Хроніці»).

Олександр СЕРГІЄНКО

СЛОВО ВІД ДРУЗІВ

Розум уже збагнув увесь жах, всю невідворотність втрати, — а серце не хоче, не може примиритись із думкою, що Аллочки вже немає серед нас. Що ми вже ніколи не зустрінемося з нею на вулиці, не відчуємо теплового потиску дружньої руки, надійності її мужнього плеча.

Вона вміла любити людей. Аби тільки в людини був корінь — любов до рідного народу, готовість вірно йому служити.

Бувши сама навдивовижки сильною і цільною натурою, вона вибачала людям їхні слабості й вади, віддавала кожному належне. З нею було легко.

Незалежна і горда, Алла поважала людей і користувалася загальною любов'ю друзів і знайомих. Але, як і кожен, хто любить, вона вміла ненавидіти. Вона відверто зневажала ситих чиновників і ділків від мистецтва. Вони не виносили твердого глузливого погляду її сірих очей і платили їй за це чорною зненавистю. Вони ненавиділи її за те, за що ми любимо.

Неймовірно тяжко працювати для українського народу. Та він завжди давав із себе людей таких, як Алла Горська, — готових іти до кінця своєю дорогою.

Прощай, наш любий друже, прощай, Алло! Поки нам суджено жити, ти будеш завжди з нами.

Ми не дамо згасити вогонь, який ти живила своїм серцем!

Євген СВЕРСТЮК

НА МОГИЛУ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ*

Нема Алли Горської. Німотно, темно й незрозуміло. І вривається до свідомості тоскним розпачем — не буде, ніколи вже не буде з нами Алли Горської. Наче темна завіса спадає на сонці.

Але я знаю — Алли не може не бути! Її духовної сили й енепрії. Її соняшної усмішки і по-материнському уважного погляду глибокої спільності. Вона живе у всьому. Людина, якій особисто ніколи нічого не треба — вона не може відійти в небуття. Алла є — вона незмінно присутня завжди там, де комусь горе, нещастя, біля бездомних і бездолних, де можна підставити своє дуже плече. Вона завжди перша дізнається і найважчий тягар бере на себе — самовіддано і просто, наче вже сама доля поклала на неї місію бути опорою іншим людям.

З нею приходить спокій людини значної, сповненої гідності, з невідкупним спокійним сумлінням, людини, на яку можна покластися у всьому, як на самого себе, навіть більше, ніж на себе. Бо вона має щедрий художницький талант віддаватись безкорисно й цілком людям і справі, за яку візьметься. Рідкісне втілення обов'язку, людської сили і значучості.

Виразне, радісне, світле обличчя Алли несе з собою свято. А її сміх підноситься над усім так само, як її велична вродлива постать височіє і біліє у будь-якій численній юрбі. І завжди знаєш, що в душі її світитиметься якась фанатично віддана любов до всього доброго, чесного і порядного. І завжди віриш, що погляд її невпинно шукає навколо щось значне і гідне поваги. А кожен її рух і жест сповнений погорди до полохливої нищості, лукавої корисливості та всіх дешевих мідяків, на які люди розмінюють своє єдине життя та ще й втягують до цього нечесного торгу ближнього.

Нині перед її могилою, над прірвою вічності, осипаються всі хитроубогі споруди, нагромаджені під її ногами, і ми, нарешті, стаємо перед неперехідною правдою, до якої вона безоглядно йшла в житті і в мистецтві, гордо відкинувши гладенькі дороги напівправд, які допомогли б їй давно утвердитися на виставках мистецьких досягнень.

Стишено-тривожні, якісь дорослі на її картинах діти, наче задумливо ростуть-визрівають під вітром і сонцем. Портрет матері, що тривожно вдивляється у простір очима душі. Ескіз портрета Довженка із захмарено-роздвоєним чолом, болісно затиснутим білою і чорною рукою. Скільки страждання і гідності в тих спечалених жіночих обличчях! Як нині в її траурній майстерні, перетвореній на художню виставку, все стає зрозумілим у її картинах, і як підходить терновий вінок до печально-мудрої зосередженості її автопортретів, таких далеких від усміхнених фотографій, на яких веселість служить засобом відпорності і виразом незалежності.

*) Текст дещо відрізняється від виголошеного Є. Сверстюком на похоронах. Доповнення зроблені, мабуть, самим автором.

Трагічний талант, вона йшла до трагічної правди, крізь жах якої наче далекі зорі просвічується сніжно-білий ідеал десь в материнській постаті, що дужими руками прагне захистити свою дитину і наче лебединими крилами відгортає віття калини.

В її інкрустації «Земля» — в тому дивовижному сплетенні закованих у землю сил, що випинаються глибокими борознами на жіночому чолі, сплітаються грубим корінням мозолистих, жадібних витягнутих рук, у тому покаліченому дереві життя можна побачити притаманну їй глибину осягнення традиції, повноту осягнення болів і сил рідної землі, яку відкрила для себе художниця і якій служила з вірністю неофіта.

Якби ми уявили детально історію її життя — то була б повчальна повість про те, як художниця Алла Горська відкрила свою Україну, як шукала її жертovníка і як поступово вчилася бачити головно в невидимому, докопуючись джерел та в глибинах захованого коріння, як вона дужими руками і ногами розгортала рясні килими декоративних квіточок, покликаних до життя лише на один сезон.

В день останнього прощання ми, нарешті, відчуваємо драматизм її таланту. Ескізи, ескізи і сама вона через незакінчені ескізи — вся в дорозі до своєї глибини. Треба було тільки чистої години, щоб повернутись до самої себе і засвітитись у своїй глибині. Але, коли може бути чиста година у дискримінованого художника-монументаліста, що бере замовлення, аби працювати, і виконує виснажливу роботу просто за харч?

1962-1968 роки. Клуб творчої молоді, якому вона віддавала свої сили, кошти і притулок у власній хаті. Це була пора пошуків себе, своїх джерел і цілей у тісному гурті молодих ентузіастів-художників, літераторів, режисерів, окриплених перспективою справжньої творчості, надіями культурного відродження.

Ескізи театральних костюмів і декорацій до п'єси М. Куліша «Так загинув Гуска» — вистави, що так і не побачила сцени... Така ж сама історія з «Правдою і кривдою» в Одесі.

1964 рік — Шевченківський вітраж до вестибюля університету ім. Т. Шевченка — дні і ночі самовідданої праці, розтоптані після завершення роботи ректором Шевцем ще до огляду Художньою радою, і єдина винагорода — виключення із Спілки художників.

1965-1969 роки — виїзди на монументально-декоративні роботи до Донецька, Жданова, Краснодару. Поновлення в Спілці художників і наступне виключення за громадянську позицію у справі політичних процесів 1965-1967 років. Каламутні закулісні інсинуації безпринципної сірості, зведення рахунків — і знову втеча в працю без просвітків у село на Черкащині.

Після смерті, перед похороном, кажуть, зважили її працю і, нібито, знову поновили в Спілці. Але хто зважить і поновить спопелілі творчі спалахи за ті скупі роки життя, отруєного свідомістю того, що нічого, крім злої напасті, не викличуть кращі квіти твоєї душі, що хто зна кому твій талант потрібен, і нічого від тебе твоя епоха не чекає, крім влучного потрапляння у вибиті сліди.

Скільки праці і сподівань кануло на тому шляху, занесеному снігом! Всі світлі години — у світлому майбутньому... В минулому — горіння, що розвіялося димом у кризі байдужості, в хащах ненависті, і в душі якась душевна втома, що відбилася в останньому виразі її лица.

Але, як вона при цьому вміла гідно й незалежно йти своїм шляхом — і повно відчувати радість випробувань, праці і важкої борні за самоствердження! Її голос, її усмішка, її постать перекриває випадок сліпої трагедії, що обірвала її життя. Алла Горська буде випромінювати світло, буде вселяти присутність духу самим своїм ім'ям. То була рідкісна людина, що навіки залишається з нами, як рідна душа. В образі цілого десятиріччя вона височить білим привидом Доброго Духа, що втілює в собі сумління, гідність, порівняння молодості і сяйво вільного людського обличчя, освітленого талантом і відданістю людині.

Вічна слава мужній і чесній Людині-художниці, що загубилась у холоді сліпої осінньої мжички, але залишила людям щедроти великої душі, свій шлях і свій бадьорий усміх.

Іван ГЕЛЬ

ВИСТУП НА ПОХОРОНІ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ

Від львівської громади, від усіх тих, хто шанував і цінив Аллу, хто був натхненним прихильником її таланту, вчинків і думок, кого єднали з нею спільні ідеї, хто ще недавно приїжджав до неї живої — щирого соратника й друга, хочу висловити наш безмежний біль і скорботу, глибокий жаль і розпуку втрати. Доля Алли схожа на долю її народу, як доля її таланту на долю духовних потуг України.

Зараз біль від свіжої рани ще надто сильний, він пронизує кожен нерв, — і тому розумом ще важко оцінювати величину нашої втрати. Все у голову приходить думка, що наше покоління, покоління Алли Горської, як на порівняно мирні часи, забагато втрачає друзів, однодумців, будівничих нової української духовості. Якщо це втрати не фізичні, а породжені збайдужінням і відступництвом від тих ідеалів, які нас об'єднують, — стає прикро і боляче. Але незмірно важче від таких трагедій, як втрата незабутнього Василя Симоненка, як оця свіжа могила, викопана не тільки в багатострадальній українській землі, а й у серці кожного з нас.

Нам не видаються цілком ясними обставини і причини цієї моторошної трагедії. Але, як би не було, Алли Горської, яку ми так любили і шанували, немає...

Не стало талановитого митця, що так багато вже встиг дати від свого щедрого таланту, а міг би створити ще незмірно більше. Не стало мужньої принципової громадянки — незрадливої дочки українського Відродження 60-их років. Не стало близької нам дуже гарної Людини.

Але смерть така не всесильна. Бо поки житиме хоч хтось із нас, тих, хто знав Аллу, доти буде жити розумна й чарівна Аллина усмішка, її велика людська теплота, сердечність і щирість. Будуть жити її твори на полотнах, на стінах будинків, шкіл і музеїв. Буде пам'ятатися її

несхитна принциповість, велика працелюбність і благородна ненависть, породжена любов'ю...

Алла залишиться для нас взірцем Людини й Митця, що не знає схилян перед кон'юнктурою і не зважає на »добрі« чи »лихі« часи, а наполегливо шукає тієї єдиної, для кожного своєї дороги, на якій найбільше прислужимось Україні.

Через умови життя, а найбільше через суспільні умови — Алла не відразу знайшла Україну, і себе в Україні. Мабуть, саме тому таким активним і безкомпромісовим було її життя протягом останнього десятиліття. Це були не тільки плідні мистецькі пошуки, що привели до зрілої усталеності принципів і прийомів. Жоден громадський здвиг, якими були багаті для нас 60-ті роки, не проходив без активної Аллиної участі, чим би це їй не грозило. На таке життя можна і треба рівнятися усім нам, особливо зараз, коли, притомившись на важкій дорозі, дехто намагається переоцінювати ідеали й знецінювати набутки.

Дуже хотілося б, щоб ця трагічна смерть не пригнітила і не пригнула нас. Цього, ми певні, хотіла б і сама Алла, якби могла озватися до нас. Хай перед лицем цієї трагедії відмететься із наших учинків і стосунків усе боягузливе, пристосовницьке, дрібне і суетне. Адже таке нетривке й незагарантоване людське життя — і так багато треба встигнути кожному із нас за ті ніким не пораховані завчасно роки чи дні, які відміряла нам Доля.

Велике спасибі Тобі, Алло, що ти жила, творила і боролася серед нас. Мало сказати зараз, що ми Тебе ніколи не забудемо. Ти заслужила на почесне і святе право, подолавши смерть, залишитися серед нас живою, вперто і твердо ступати по судженому нам важкому й тернистому шляху.

Вічна слава Тобі і вічна пам'ять від нас!

Василь СТУС

ПАМ'ЯТІ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тінь калини,
на чорних водах — тінь її шукай,

де горстка нас. Малесенька топта.
Лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання.
Бо малинова кров — така ж крута,

вона така ж терпка, як в наших жилах.
У сивій завірюсі голосінь
ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідую окошились.

3. 12. 70 р.

ГАНЕБНЕ СУДИЛИЩЕ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

(Валентина Мороза засуджено на 14 років)

Про другий арешті 1-го червня 1970 року в Івано-Франківську історика й публіциста Валентина Мороза, про суть звинувачення і хід слідства детально розказано в попередньому випуску «Українського вісника». Там наведені також протести громадськості у зв'язку з незаконністю арешту В. Мороза. Тому нижче — тільки про самий суд.

Судові передували раніше не практиковані «запобіжні» заходи щодо людей, які, на думку КДБ, могли поїхати на процес в Івано-Франківськ.

У Києві критика і перекладача І. Світличного на день суду викликали до міліції для розмов про «тунеядство»; до хворого вчителя О. Сергієнка послали для контролю в лікарню учителів; у туберкульозному санаторії, де працює лікарем М. Плахотнюк, терміново скликали збори і під загрозою звільнення з роботи застерегли, щоб наступного тижня ніхто не смів нікуди відлучатися і навіть хворіти (!). В Одесі такі ж застереження зробили Н. Караванській.

У Львові, незадовго до суду, група осіб (відомо, що серед них були письменник і журналіст М. Осадчий, поети І. Калинець, І. Стасів та Г. Чубай, художниця С. Шабатура, педагог О. Горинь та інші) звернулися до Прокуратури УРСР та до Івано-Франківського облсуду фототелеграмою, у якій вимагали допустити їх на процес В. Мороза і повідомити про день суду. Вже наступного дня їх почали викликати до керівників підприємств чи установ, де вони працювали, погрожували і застерігали, що поїздка в Івано-Франківськ означатиме для них викинення з роботи. Художника Олега Мінька саме на 17 листопада викликали в автоінспекцію (він має власну машину), і звідти, всупереч його волі, відвезли в КДБ на допити.

У Івано-Франківську за кілька днів до суду викликали в КДБ для залякування Марію і Дарину Возняк. Художникові Панасові Заливасі, який перебуває в Івано-Франківську під гласним наглядом, офіційно, в порядку нагляду, заборонили протягом тижня з'являтися на вулиці, де знаходиться обласний суд.

Особливо брутально повелися в м. Долині (Івано-Франківська обл.) з медсестрою Марією Юкиш, яка, одержавши з Івано-Франківська звістку про день суду, мала повідомити також у Моршинському санаторії киянку О. Мешко. Щоб запобігти цьому, кагебісти негайно послали в квартиру... «лікаря», який встановив у цілком здорової двомісячної дитини вивих ноги і силою відвіз матір з дитиною в лікарню. М. Юкиш тримали з дитиною цілий тиждень серед інфекційних хворих у загальній (навіть не дитячій) палаті і не давали можливості підійти до телефону. Непоінформовані лікарі й сестри спочатку дивувалися, чому в лікарні тримають здорову дитину, яка може заразитися від інших хворих. Потім дізналися і хтось із них тихцем повідомив стривожену

матір, що її дитина здорова, і що в сусідній прохідній палаті поклали »хворого« кагебіста, який пильнує кожен її крок.

Незважаючи на такі заходи, на суд приїхала група людей зі Львова та Львівщини, окремі особи з Москви і Києва. Приходили також мешканці Івано-Франківська*. Пересічно, протягом двох днів біля дверей суду було 20-30 осіб.

Уранці 17 листопада група осіб подала голові Івано-Франківського облсуду особисто і послала телеграфом вимогу допустити їх на процес В. Мороза, щоб вони могли переконатися, чи В. Мороз справді провинився перед радянськими законами. Якщо до залу суду заведуть спеціально підібраних осіб, а друзів і знайомих Мороза, що приїхали з різних міст, на суд не пустять, — писалося в заяві, — такий суд не матиме права називатися відкритим. Однак кагебісти і судді побоюлися пустити до залу суду навіть перевірених осіб. Всупереч радянській конституції і радянським законам, процес був закритим. Навіть для охорони підібрали іншо національних солдатів, переважно з Кавказу, які погано розуміли не тільки українську, а й російську мову.

Для »охорони порядку«, крім війська, було викликано багато кагебістів навіть з інших областей (кількох своїх »опікунів« впізнали львів'яни). Як кажуть, на кожного присутнього під судом припадало не менше десяти »охоронців«. Далі парадних дверей суду не пустили нікого. На 2 дні був припинений доступ громадянам не тільки в суд, а й в розміщені в цьому ж будинку колегію адвокатів та нотаріальну контору.

Судила Валентина Мороза судова колегія в кримінальних справах Івано-Франківського облсуду в складі суді *Качиленка Ів. Ів.*, засідателів *Галкіна* і *Бажалук*. Державним звинувачем виступав помічник прокурора області *Городько***. Захищав підсудного адвокат з Московської міської колегії адвокатів *Коган* (1966 року він захищав російського письменника *Синявського*).

Нагадуємо, що слідство у справі Мороза вело і підготувало звинувальний висновок Івано-Франківське управління КДБ. Начальник управління — полковник *Голда*, начальник слідчого відділу — полковник *Долгіх*, слідчий по справі — ст. слідчий майор *Баранов*, йому допомагав ст. слідчий капітан *Пригорницький*. Дав санкцію на арешт і затвердив звинувальний висновок КДБ прокурор області *Параскевич* (відомий безграмотним веденням звинувачення проти М. Озерного в лютому 1966 року).

Філологічну експертизу статей Мороза для підтвердження авторства проводили працівники Інституту мовознавства АН УРСР, кандидати філологічних наук *Г. Їжакевич* (внучка відомого українського художника ...) та *А. Грищенко*.

*) Для більшої вірогідності описуємо суд, зводячи до одного розповіді трьох присутніх там осіб.

**) Звертають увагу на те, що цей *Городько* вів від прокуратури »нагляд« за слідством по справі Мороза, був присутній на допитах і якоюсь мірою спрямовував хід слідства, в той час, як адвокат був допущений до матеріалів справи тільки після закінчення слідства.

Свідками по справі були викликані письменник Б. Антоненко-Давидович, літературний критик І. Дзюба, критик і журналіст В. Чорновіл та селянин із Космача на Гуцульщині В. Боб'як, який нічого по суті справи не знав.

За розповідями, вдалося відтворити таку картину суду.

Суд розпочався, приблизно, о 10 год. ранку 17 листопада 1970 р. До зали суду, де були тільки підсудний, судді, прокурор, адвокат, секретар і кілька солдатів при зброї, завели свідків для перевірки явки учасників. При свідках встановлювали особу підсудного. На запитання про підданство, В. Мороз відповів, що є громадянином Української Радянської Соціалістичної Республіки (як відомо, в СРСР є однак тільки всесоюзне підданство). На запитання, чи був суджений раніше, сказав, що у 1966 році був незаконно засуджений на 4 роки за дозволену Конституцією СРСР пропаганду відокремлення УРСР від СРСР. На запитання про місце праці дружини сказав, що не певен, чи вона взагалі працює, бо в нас заведено мститися на рідні заарештованих за політичними мотивами. На запитання, чи не має підсудний заперечення проти суду і прокурора, відповів, що для відводу має досить підстав, але цього не робитиме, бо його доля вирішена без цього «суду» і процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення.

Після того, як свідків вивели і судове засідання було продовжене, Валентин Мороз заявив протест проти незаконного закритого суду і вимагав відкритого слухання справи. Адвокат підтримав вимогу підсудного. Однак суд відхилив клопотання без будь-яких обґрунтувань.

Потім було зачитано звинувальний висновок і запропоновано підсудному дати пояснення по суті звинувачення. На це Мороз зробив заяву такого змісту: закритий судовий розгляд є незаконним, тому він відмовляється давати на такому суді будь-які пояснення і відповідати на будь-які запитання суддів чи прокурора як таких, що санкціонували беззаконня. Однак він лишив за собою право виносити протести чи клопотання, а також відповідати на запитання адвоката. Щоб це рішення не було витлумачене як непринципове намагання боятися заперечити авторство інкримінованих йому публіцистичних статей, сказав Валентин Мороз, він водночас заявляє, що є автором статей «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка Опору», «Серед снігів», але йому не належить приписувана слідчими органами гумореска «Я бачив Магомета». Більше ніяких свідчень на такому «суді» давати не буде. Однак підсудному все ж поставили декілька запитань, на які він не відповів.

Першим до зали суду покликали свідка І. Дзюбу. Замість відповідати на поставлені прокурором запитання, він оголосив заяву, що ні на які запитання відповідати не буде з двох причин. Поперше, одна із статей, за які судять В. Мороза, полемічно спрямована проти нього, І. Дзюби, а тому ставити його в ролю свідка супроти Мороза неетично. Подруге, він не може брати участі в незаконному суді, бо на основі ст. III Конституції СРСР, статті 91 Конституції УРСР, статті 20 Кримінально-

процесуального кодексу УРСР — суд над В. Морозом не може бути закритим.

Закликаний потім свідок Б. Антоненко-Давидович також заявив, що з огляду на цілковиту незаконність закритого суду ніяких показів давати не буде. Адже у своєму житті він пройшов через два закриті суди, які жорстоко судили його (один раз навіть до смертної кари) за вигаданими найсміхотворнішими звинуваченнями. Тому він вважає недопустимою для себе участь у такому »суді«, бо не бажає нести відповідальність перед нащадками, разом із суддями і прокурором, за участь у відвертій сваволі.

Після тривалої перерви, викликаній, очевидно, замішанням суду через поведінку свідків, запрошено до залу свідка Василя Боб'яка. Він відповідав на цілком сторонні запитання: скільки шкіль у Космачі тепер більше, ніж було при Польщі; чи справді заважає космачанам вежа геологорозвідки в центрі села тощо.

Свідок В. Чорновіл, викликаний останнім, відмовився давати будь-які докази з двох причин. Перш за все, всякий суд за відкрито висловлювані переконання є таким, що підриває основи соціалістичної демократії і радянського ладу. Подруге, закритий суд є наругою над радянською конституцією і процесуальними законами.

Залишившись без свідків, суд після наради вирішив, всупереч протестові адвоката, зачитати докази свідків на попередньому слідстві. Зачитали покази В. Чорновола, в яких свідок заперечував знайомство із трьома останніми статтями В. Мороза і заявив, що він із власної ініціативи розіслав депутатам Верховної Ради УРСР, одержавши з Мордовії, твір »Репортаж із заповідника імені Берії«, що було однією із причин його засудження в 1967 році. На запитання суді, чи підтверджує Чорновіл тепер ці покази, свідок відповідати відмовився з огляду на закритий суд.

Вдруге викликаний свідок І. Дзюба, вислухавши свої раніше дані свідчення, заявив, що, якби не його ставлення до незаконного закритого суду, він міг би внести суттєві уточнення. Однак він може зробити це і зараз, якщо йому дозволять підсудний та адвокат. Одержавши такий дозвіл, свідок сказав, що він обурений шантажем, якого допустився на попередньому слідстві слідчий Баранов. Він обманом витягав із І. Дзюби покази, які не зовсім відповідають дійсності. Насправді, І. Дзюба ніколи не одержував від Мороза писаного тексту статті »Серед снігів«, а тільки мав із Морозом усну розмову на цю тему. І. Дзюба вже після суду підкреслював, що ця його заява зовсім не означає відміни бойкоту закритого суду, бо зроблена вона на прохання підсудного, а на жодне запитання суддів чи прокурора Дзюба не відповідав.

Були зачитані також у присутності свідка попередні покази Б. Антоненка-Давидовича, який на слідстві стверджував, що В. Мороз показував йому незавершені варіанти статей »Мойсей і Датан« і »Серед снігів«, бажаючи одержати літературну консультацію. Вислухавши зачитане, Антоненко-Давидович сказав, що він міг би на суді внести

суттєві зміни в свої покази, бо слідчий записував його свідчення перекручено. Але зробити цього він собі не дозволить, бо це означало б визнати законність закритого суду.

Таким чином, суд фактично був зірваний бойкотом підсудного і свідків. Суд не мав можливості фігурувати ніякими доказами. Однак судові засідання було продовжене.

Наступного дня суд заслухав експертів, які ретельно обґрунтували те, що Мороз насправді є автором чотирьох виставлених у звинуваченні статей*. Були зачитані нібито також висновки якоїсь ідеологічної експертизи, яка кваліфікувала зміст статей В. Мороза. Хто проводив цю «експертизу», визначивши як антирадянську навіть статтю «Хроніка Опору», — невідомо.

Повний зміст останньої промови державного звинувача Городька невідомий. Однак відомо, що прокурор кваліфікував усю діяльність В. Мороза і всі його статті як антирадянські. Акцентував прокурор на тому, що статті «Репортаж із заповідника імені Берії» і «Хроніка Опору» надруковані на Заході, вбачаючи в цьому обставину, що збільшує провину. Такою ж обставиною прокурор називав те, що Мороза вдруге суджено за «антирадянську пропаганду і агітацію». Звинувач вимагав максимального 15-річного покарання, яке допускає частина 2-га статті 62-ої — 10 років ув'язнення і 5 років заслання. Прокурор вимагав найсуворіших умов ув'язнення — спецтюрми, щоб перешкодити Морозові будучо писати і передавати на волю.

Адвокат Коган у заключному слові доводив відсутність у діях В. Мороза складу злочину, передбаченого ст. 62, ч. 2 КК УРСР, тобто — «агітації чи пропаганди з метою підризу чи ослаблення радянської влади». Адвокат вважав безпідставним кваліфікацію статей Мороза як антирадянських, а розповсюдження їх самим автором недоведеним. Він, нібито, називав юридично неграмотними аргументи прокурора про обставини, які посилюють вину. Поява статей за кордоном, коли підсудний до передачі їх не причетний, не має ні побільшувати, ні зменшувати вини. Так само част. 2-га ст. 62-ої КК УРСР тільки й застосовується до тих, кого судять вдруге — і тому повторність засудження сама по собі ніяк не може впливати на вибраний судом термін. Адвокат вимагав виправдання підсудного або хоча б перекваліфікації звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР із максимальним терміном покарання три роки.

Валентин Мороз витолосив коротке останнє слово, зміст якого невідомий. Відомо тільки, що він не просив ніякого полегшення собі і не займався спростуванням звинувачення. Його останнє слово було політичною промовою програмного характеру.

Згідно статті 20 КПК УРСР, вироки судів у всіх випадках проголошується відкрито. Присутні під судом одностуді В. Мороза в письмових

*) Свідчення експертів не є такими безневинними, як це спочатку здається. На попередньому слідстві В. Мороз не давав ніяких показів і тому без висновків експертизи неможливо було звинуватити Мороза і віддати його до суду.

заявах і усно домагалися бути присутніми в залі суду при зачитанні вироку. Однак суд пішов ще на одне грубе порушення закону. Незважаючи на велику кількість війська і кагебістів, до судової зали побоювався пустити хоч кого-небудь із присутніх під судом. Натомість телефоном викликали спеціально підібрану публіку — деканів та викладачів суспільних наук медичного та педагогічного інститутів міста. Декого з них навіть не попередили, для чого їх викликають до суду. Інших кагебісти попередили, щоб біля дверей вони казали, що йдуть не в суд, а в нотаріальну контору або в колегію адвокатів. Проте обман швидко виявився і дорогу для «спецзапршених» прочищали кагебісти та солдати, грубо відштовхуючи від дверей людей, які два дні чекали, щоб потрапити бодай на зачитання вироку. До зали суду завели також кагебістів, яких розмістили у проході.

У вироку повторювалися усі положення звинувального висновку, з Мороза тільки знімалося як недоведене авторство гуморески «Я бачив Магомета». Та обставина, що всі свідки по справі на знак протесту проти закритого суду відмовилися свідчити, у вироку не згадана, а інші покази на попередньому слідстві перекручені. Мабуть, саме через цю брехню, свідків і не пустили до зали суду на зачитання вироку. Юридично безграмотні твердження прокурора про обставини, які посилюють вину, повторені у вироку. Термін, визначений Валентині Морозові судом — 6 років спецтюрми, три роки таборів особливого режиму і 5 років заслання, загалом — 14 років покарання.

Валентин Мороз зустрів вирок іронічним усміхом, а запрошені «науковці» — розгубленим мовчанням. Тоді кагебіст із проходу дав «сигнал» — зааплодував. Усі мовчали — і він сильніше заляпав долонями. Там і сям його недружно підтримали...

На запитання судді, чи зрозумілий йому вирок, Мороз відповів: не зовсім, бо у вироку сказано, що суд закритий, а ось він бачить у залі багато людей. Голова суду пояснив йому, що — згідно закону — вирок у всіх випадках виголошується відкрито і до зали можуть прийти на зачитання всі бажані. Мороз, що, очевидно, тільки чекав на таке пояснення, запитав: «Чому ж у такому разі в залі не має моїх друзів, які два дні стоять під судом, а є люди, яких ви притягнули сюди на мотузці?». Суддя, замість відповіді, наказав солдатам негайно вивести Мороза і оголосив суд закритим.

На час виголошення вироку біля суду несподівано зібрався великий натовп мешканців Івано-Франківська, які протягом двох днів не наважувалися прийти до суду. Можливо, побоюючись демонстрації, кагебісти поставили для обману перед головним входом «воронок», а В. Мороза вивезли з чорного ходу звичайною машиною.

Звертають увагу на цинічну поведінку протягом процесу кагебістів та іншонаціональних солдатів, відповідно перед тим настроєних. Людей грубо відштовхували від дверей, солдати штовхали в живіт вагітну львів'янку С. Гулик, яка намагалася пройти із колективною заявою до голови облсуду. Кагебісти зневажливо казали тим, хто був біля суду:

»ти — ніхто«, »свора«, »зробимо з вами, що захочемо«, »у нас для вас усіх місця вистачить« і т. п.

Відразу після процесу свідки написали і відіслали Прокуророві УРСР і Міністерству юстиції УРСР протест.

*Міністрові Юстиції УРСР т. Зайчуку,
Прокуророві УРСР т. Глухові*

17-18 листопада 1970 року в м. Івано-Франківську обласний суд розглядав справу *Мороза Валентина Яковича*, звинуваченого за ст. 62, ч. 2 КК УРСР. На цей процес ми були викликані як свідки. Без усяких юридичних підстав, на порушення Конституції СРСР, Конституції УРСР і Кримінально-процесуального кодексу УРСР, судовий рзгляд проводився закрито. Нам, як свідкам, голова суду особисто і відповідальні особи з охорони гарантували присутність на зачитанні вироку, в якому могли бути згадані наші прізвища. Зрештою, це каже законне право, передбачене ст. 20 КПК УРСР. Однак, попри наші неодноразові нагадування, нас на зачитання вироку не допущено, хоча водночас повз нас за спеціальними запрошеннями на зачитання вироку проходило багато осіб, із яких деякі навіть не знали, для чого їх запрошено до обласного суду.

Висловлюємо свій категоричний протест проти незаконних дій Івано-Франківського обласного суду.

Залишаємо за собою право звернутися в касаційну інстанцію — Верховний суд УРСР, в Міністерство юстиції УРСР та в Прокуратуру УРСР із аргументованою скаргою у справі незаконності закритого суду над *Морозом В. Я.*, і у зв'язку з цим — вироку.

18. XI. 1970 р.

Б. Антоненко-Давидович

І. Дзюба

В. Чорновіл

*

Наприкінці листопада і на початку грудня багато людей (щонайменше 30-40 осіб) послали до Верховного суду УРСР індивідуальні телеграми і заяви протесту проти жорстокої розправи над *В. Морозом*, вимагаючи скасування незаконного вироку облсуду і звільнення засудженого.

Відомо, що до Верховного суду зверталися кияни — письменник *Б. Антоненко-Давидович*, критик *І. Дзюба*, художниця *Алла Горська*, кандидати філологічних наук *М. Коцюбинська* та *З. Франко*, пенсіонерка *О. Мешко*, лікар *М. Плахотнюк*, учитель *О. Сергієнко*, *В. Драбата* та інші. Зі Львова — лікар *О. Антонів*, колишня працівниця Товариства охорони пам'яток історії та культури *С. Гулик*, педагог *О. Горинь*, інженер *А. Волицька*, поет *І. Калинець*, художниця *М. Качмар-Савка*, телефоністка *Г. Куницька*, профспілковий працівник *Я. Кендзьо*, колишня студентка університету, поетеса *Г. Савронь*, поетеса *І. Стасів*, журналісти *П. Чемерис*, *В. Чорновіл*, поет *Г. Чубай*, художниця *С. Шарабура* та інші. Писали заяви також *І. Гель* (м. Самбір Львівської

області), Н. Караванська (Одеса), художник П. Заливаха, М. Возняк і Л. Леник (Івано-Франківськ), священник В. Романюк (Космач на Гуцульщині) та інші.

Найґрунтовнішою, юридичною доказовою, вважають велику скаргу, подану до Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР свідками по справі — Б. Антоненком-Давидовичем, І. Дзюбою та В. Чорноволем. Автори відмовилися подати свою заяву для обігу, вважаючи, що цим вони продемонструють інстанціям, до яких звертаються, свою щирість і відсутність сторонніх умислів. Про зміст заяви відомо від кількох осіб, що читали її у авторів. У заяві підкреслюється, що в СРСР у післясталінські часи ще жодного разу не карали так жорстоко людини, яка не діяла підпільно, а відкрито висловлювала свої погляди в літературно-публіцистичних статтях. Статті ці суд неправильно кваліфікував як антирадянські. Автори заяви вважають, що коли в 1969 році кагебісти припинили слідство за «Репортаж із заповідника імені Берії», вони ні трохи не сумнівалися, що його написав В. Мороз. Те, що «Репортаж...» знову включений у звинувачення і неймовірно жорстокий термін покарання свідчать, на думку авторів заяви, про наступ реакції, і то особливо на Україні. Це видно також із порівняння вироку В. Мороза і вироку в справі російського історика Амальрика, теж вдруге притягненого до відповідальності за написання значно гостріших статей, ніж Морозові, і засудженого на три роки табірною утримання.

Антоненко-Давидович, Дзюба та Чорновіл вважають, що слідство і суд не довели того, що Мороз особисто розповсюджував свої статті. Заслугує на увагу їхня думка, що КДБ може штучно створювати кримінальну ситуацію, поширюючи чийсь твори, щоб потім можна було звести порахунки з автором. Вони писали також про незаконність закритого суду і обурювалися, що їх, як свідків, не допустили на зачитання вироку, перекутивши у вироку їхню поведінку на суді і покази на попередньому слідстві. Наприкінці, посилаючись на ряд статей Кримінально-процесуального кодексу, автори вимагають скасування вироку Івано-Франківського облсуду.

Відомо, що автори всіх інших заяв також насамперед звертали увагу на закритий суд і на неймовірно жорстокий вирок. Маємо у своєму розпорядженні тільки декілька із цих звернень до Верховного суду УРСР.

Фототелеграма.

Київ. Верховному Суду УРСР

Саме напередодні Дня Конституції СРСР і виборів суддів, Івано-Франківський нарсуд дозволив собі зігнорувати 91 статтю Конституції УРСР (і статті 20, 370, 372 КПК УРСР) про гласність судового розбору, засудивши на закритому судовому процесі історика Валентина Мороза до 14 років позбавлення волі.

Чи Конституція СРСР перестала бути основним законом для всіх, без винятку, громадян Радянського Союзу, чи то вже обласні судові інстанції стоять вище всіх записаних законів, оскільки статтю 92 Конституції УРСР* перекреслюють своєю практикою?

Якщо основу Конституції УРСР становлять головні принципи й підвалини соціалізму, то чи не є це не перший і не поодиноким випадок руйнування тих основ, та ще й органами, які повинні свято берегти їх?

Бо що ж тоді повинно відрізняти Конституцію СРСР від усіх інших у світі, якщо не послідовний і до кінця витриманий демократизм і демократичні права кожного громадянина?

А чи закритий суд над Валентином Морозом, заборона і недопуск міліцією громадян, бажаних побути на судовому процесі, більше цього, заборона і недопуск їх навіть на зачитання вироку говорять про це?

Хіба ж Конституція СРСР відрізнятиметься від буржуазних, якщо те, що в ній «не лише формально фіксуються права громадян, а головний центр ваги переноситься саме на гарантію цих прав, на засоби здійснення цієї гарантії» — отак легко, цинічно й безкарно перекреслюватимуть обласні суди, як це 17-18 листопада зробив Івано-Франківський облсуд?

Хіба ж це є вияв суті й особливостей соціалістичної демократії, соціалістичної законності й гуманності?

Якщо і Верховний суд утвердить вирок Івано-Франківського облсуду, то це змусить мене відмовитися від голосування за суддів, які не хочуть, чи неспроможні, стояти на сторожі букви і духу законів.

Ольга Горинь

Львів-16, Кірова 33/14

Голові Верховного Суду УРСР

17-18 листопада 1970 року ми були свідками злісного зловживання владою з боку працівників Івано-Франківського обласного суду та Івано-Франківського КДБ під час процесу над Валентином Морозом. За останній час це нечуваний факт: засудити людину аж на 14 років лише за те, що вона мислить?

Історія знає чимало нелюдських присудів кращим представникам своєї епохи. Але, якщо ми сьогодні обурюємося невіглаством світу, що судив на 25 років Кампанеллу, що виганяв за межі рідної країни Данте, що гнав на Сибір Шевченка, то яке ж маємо право в наш ХХ-ий гуманний вік мовчати, байдуже спостерігаючи, як вилазять на світ ясний середньовічні тортури?

Під захистом законів і конституційних прав, яке маємо право не обуритися, що за чотири невідомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій аудиторії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальні-

* У статті 92 Конституції УРСР сказано: «Судді незалежні і підкоряються тільки законам».

ший, найжорстокіший спосіб! Бо, як інакше назвати все те, що робилось в Івано-Франківську: закритий процес, озброєна варта вже при вході в приміщення будинку суду, спеціально по телефону запрошені на вирок представники і т. д. Хіба справедливі рішення виносяться під покровом тайни, ховаючись від людей? Хіба слово прокурора, якщо воно дійсно об'єктивне і справедливе, мусить ховатися за незаконні постанови суду? Звідки і по якому праву стільки зневаги до тих «простих смертних», що добровільно приймали на суд В. Мороза, яких представники місцевого КДБ називали *»ви — ніщо«*. Зрештою, не будемо питати про право, подумаєм, який вигляд мають деякі представники відповідних органів.

Різні відбуваються суди в наш час. Не боїмося судити при відкритих дверях бандитів, садистів, убивць... Ба, навіть брати деяких на поруки... Але чому, на яких підставах за закриті двері Валентина Мороза? Чи не тому, що скривджена правда стала б раптом поруч із підсудним?

Незабаром на Україні вийдуть твори видатного філософа XII стол. Р. Бекона, якого, лиш за те, що не хотів погодитись із деякими схоластичними поглядами свого часу, засуджено було теж на 14 років. Століття виправдали і винагородили видатного вченого. Але, скільки прокльонів, скільки зневаги вилило людство сьогодні на голови тих, що — одягнувши чорні киреї — вважали себе вершителями правди на землі. «Вершители правди», чиї кості донині не мають спокою, чиї нащадки зреклись їх імені і їх пам'яті — скільки їх було в кожному столітті! І дотепер творить над ними Історія свій невблаганний суд.

Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але, як людина, він має людське право: думати. Ви не вершители усіх людських долі і на вас не чорні рясни. Але у ваших руках сьогодні доля людини. І ваша теж. Бо Історія не вміє забувати. І щоб нащадки ваші не тікали від вашого імені, палаючи із сорому, хай сповниться біблійна мудрість: *»Не осудить і самі осуджені не будете«*.

м. Львів

29 листопада 1970 р.

Ірина Стасів-Калинець

Ігор Калинець

Лист до Верховного Суду УРСР,

м. Київ,

від Мешко Оксани Яківни,

1905 р. народження.

В Івано-Франківську 17-18. XI. 1970 р. відбувся судовий процес над Валентином Морозом.

Чоловіка звинуватили в тому, що він виступав із своїми думками, які його глибоко діткнули з приводу збереження матеріальних, духових, культурних набутків нації. Коли людина з громадським темпераментом стикається із широким колом питань і їй болять ці питання, то, погодьтеся самі, якби вона їх обминула, то її не можна було б вважати людиною порядною.

Але, коли людина їх зачепила, в який би спосіб це не було зроблено, їй відомстили таким нечуваним терміном тюремного ув'язнення — 9 років і 5 років заслання!

По суті, власне суду ж не було — було закрите засідання, після якого навіть не пустили бажаних, і в тому числі свідків, на прослухання вироку.

Такий суд дає можливість ширитись усяким чуткам, здогадам, у яких залишається головне: чоловіка за одверто висловлені думки позбавили молодості й гарантованого нашою Конституцією права вільно жити і працювати за своїм покликанням.

Важко уявити, як можна такий вирок поєднати з поняттям соціалістичної законності. Але не важко уявити, що коли б він проголошував антикомуністичні ідеї і найавантюристичніші заклики, то його судили б відкритим судом і написали б про це в пресі — на науку легко-важним.

Коли б він був людиною непорядною, його можна було б засудити в процесі й це знайшло б загальну підтримку.

В мої роки і з моїм досвідом (несправедливо засуджена в часи культу Сталіна на 10 років табірному режиму, потім реабілітована) можна сказати, що на подібних процесах на чоловіка звалюють чужу вину...

Хтось же винен в тому, що його, молодого спеціаліста-історика, що мав захищати дисертацію і, очевидно, добре читав лекції, бо до нього не було претенсій, оголосили злочинцем і дали йому 4 роки ув'язнення.

Звичайно, там він набачився і насильства, і неправди. Потім вийшов на волю, але без можливості заробляти собі на хліб, бо роботи йому не дали і через дев'ять місяців за гострі критичні думки йому дали 9 років тюрми.

Це просто не по-людськи. Чи ж не було тут помилки, яку тепер зарівняно жорстокістю?

Я звертаюсь до Верховного суду із своїми міркуваннями, щоб зважили на них і переглянули справу Валентина Мороза в дусі соціалістичної законності й моралі, на якій виховується наша молодь і мусить її поважати.

Київ-86, Верболозна, 16.

О. Мешко

Голові Верховного Суду УРСР

від гр. Драбатої В. П.,

Київ-101, Ломоносова 57, кв. 7.

Мені стало відомо про надмірно суворе покарання молодого історика Валентина Мороза — 9 років таборів суворого режиму і 5 років заслання (всього 14 років). Я його не знала. Не знаю, за що його судили, бож суд був закритий. Я не юрист і не розуміюсь на статтях кримінального кодексу. Але знаю, що — за сучасними радянськими законами — найбільший строк ув'язнення — 15 років.

Якщо він вчинив якийсь страшний злочин, то про це повинні б бути поінформовані ширкі кола громадськості. Коли ж причини вироку

замовчуються, то складається враження, що маємо справу не з вчинками, а з поглядами та їх вираженням.

В наш час, коли під впливом демократичних сил у всьому світі ширяться гуманістичні тенденції, надмірна суворість покарання людей, погляди яких з тих чи інших причин не співпадають з офіційними, може тільки викликати гнітюче враження, як в очах своїх громадян, так і зарубіжних друзів.

Судочинство, зокрема і в нас, не завжди є непомильним. Про це свідчать хоча б факти з нашого, не такого вже й далекого минулого.

Вважаю своїм громадським обов'язком звернути Вашу увагу на невинуватого надмірну суворість цього вироку з метою його пом'якшення.

11 грудня 1970 р.

В. Драбата

До Верховного Суду УРСР

17-18 листопада 1970 року я, разом із групою осіб із Львова, Івано-Франківська, Києва, Москви — була свідком безпрецедентної за жорстокістю і цинізмом судової розправи над істориком і публіцистом Морозом Валентином Яковичем, яка увінчалася 14-річним терміном засудження (6 років спецтюрми, 3 роки таборів, 5 років заслання).

Власне і свідками в повному розумінні цього слова ми не були, бо нас не пущено навіть до вестибюлю будинку суду. На кожного з нас припадало не менше десятка «охоронців» і «спостерігачів» у формі і в цивільному, від яких ми, повноправні радянські громадяни, почули, що ми «ніхто», «свора», що з нами «зроблять, що захочуть» і т. п.

На порушення радянських законів, які гарантують гласність судового розгляду, Валентина Мороза судили в чотирьох порожніх стінах, сховавшись за спинами озброєних військовиків. Нас побоялися пустити навіть на зачитання вироку. Все це дає підстави вважати суд незаконним і аморальним. Ми всі, присутні під судом, схвалили тому принцип поведінку свідків, які, на знак протесту проти такого суду, відмовилися брати в ньому будь-яку участь.

Мороза засуджено за спробу мати власні переконання, які не влягаються в стандартні рамки. Треба бути дуже злими і тенденційними людьми, щоб побачити «антирадянську пропаганду і агітацію» в Морозових публіцистичних статтях, особливо у тих, які він писав, вийшовши на волю, і які стали причиною його арешту.

Юридична кваліфікація статей Мороза як антирадянських не витримує критики. Слідство і суд не знайшли також жодних доказів розповсюдження особисто Морозом його статей. І тому жорстока кара — це дика хижка помста людей, позбавлених природою чи обставинами життя тих рис, які має Валентин Мороз: людяності, принциповості, внутрішньої порядності і справжнього, а не платного патріотизму.

Прошу Вас, не приєднуйтеся до тих, хто вже зганьбив себе нелюдською розправою і про кого ще скаже своє слово історія, як сказала про їх духовних близнюків із часів сталінщини. Скасуйте при розгляді

касації вирок Івано-Франківського облсуду як незаконний, аморальний і шкідливий для престижу нашого ладу. Жорстокість не принесе Вам шани від громадськості і душевної рівноваги, вона завжди висітиме важким каменем на Ваших шиях.

Хочеться вірити, що при розгляді справи Мороза Ви проявите себе справедливими і людьми.

м. Львів,

вул. Партизанська, 12, пок. 1-а.

Стефанія Гулик

*До Верховного Суду УРСР,
в справі засудження на 9 років позбавлення волі
і 5 років заслання історика Валентина Мороза,
від священика с. Космач, Косівського р-ну
Івано-Франківської обл., Василя Романюка*

Заява

Ми живемо в час великих прискорень і великих контрастів. З одного боку — зростає у світі модерна жорстокість і новітній тоталітаризм, девальвуються цінності, втрачаються традиції і глибшає духовна спустошеність. З іншого — болісне шукання шляхів до Миру, Добра і Справедливості.

І все ж часто зло перемагає: потоптання християнських вартостей, які людство виробляло віками, стає звичайним і навіть буденним... Серед таких знецінюваних вартостей, мабуть, на перше місце слід поставити людяність, терпимість, християнське милосердя.

Такі думки прийшли відразу, як тільки стало відомо про неймовірно жорстокий засуд, що його виніс Івано-Франківський обласний суд Валентинові Морозові. 14 років засудження, з них 6 років спецтюрми і 3 роки таборів особливого режиму — на таке можна було б засудити хіба убивцю або гвалтівника, — і то з великою гіркотою, з розумінням боргу суспільства за збоченство такого індивіда.

Що зробив Валентин Мороз? Принципово і відверто написав кілька статей, перейнятих щирою турботою за духовні набутки нації, за її долю, за людяність і справедливість. Людину, сповнену турботою про народ і людей, судили за «підриг ладу». Варто було б задуматися, хто насправді «підривав» лад — Валентин своїми людяними статтями чи Івано-Франківський облсуд по-азіатському жорстоким вироком, що здатний скомпромітувати будь-який лад.

Я знав Валентина особисто. Знав, як гарну людину, чесну, високоморальну, розумну, і я ніколи не чув із його уст нічого такого, що можна було б назвати злочинним.

Я не юрист, можу й не знати, якими статтями чи параграфами обґрунтовувався вирок Морозові. Але, щоб зрозуміти, що цей вирок незаконний навіть юридично, мені досить було дізнатися, що судили Мороза закрито, в чотирьох порожніх стінах, під посиленою охороною і наглядом.

Звертаючись до Вас, як до касаційної інституції, яка скоро переглядатиме справу Мороза, прошу Вас керуватися не тільки юридичними мірками (хоча і їх достатньо, щоб анулювати або зменшити вирок), а насамперед високими принципами людяності і справедливості.

Бо навіть Понтій Пилат, вища інституція у римській провінції Іудеї, якого важко було запідозрити у надмірній людяності, не хотів приєднати свого імені до чорних злочинів та наклепів фарисеїв на Ісуса Христа і — як каже Святе Письмо — «умив руки».

27. 11. 70 р.

Василь Романюк

*

У Верховному суді УРСР в Києві справа Валентина Мороза розглядалася 21 (?) грудня 1970 року. Відомо, що В. Мороз касаційної скарги по суті вироку до Верховного суду не подавав, а тільки протест проти незаконного закритого суду і вимогу ще раз відкрито розглядати справу. Касаційну скаргу по суті подавав адвокат засудженого Коган, вимагаючи звільнення Мороза або хоча б перекваліфікації звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР.

Декількох киян, що прийшли до Верховного суду на слухання касації, до зали не пустили, заявивши, що справа слухається закрито. В коридорі, перед початком суду, критик Дзюба, мовознавець З. Франко та лікар М. Плахотнюк звернулися до прокурора республіки Глуха.

На запитання, чому судили Мороза закритим судом, прокурор відповів, що на суді розглядалися державні таємниці, а саме: «канали, якими Мороз передавав свої статті за кордон, а цього, мовляв, не можна говорити при публіці». Це — свідоме брехня. Мороз нічого не передавав за кордон, на слідстві й на суді про це не йшлося і ніякі «канали» там не досліджувалися. Коли ж лікар Плахотнюк запитав, чому ж у такому разі закритим судом судили у 1966 році його знайомого, студента медінституту Я. Геврича, адже Геврич нічого сам не писав і ні про які канали мова не йшла, прокурор не знайшов що відповісти. На заяви І. Дзюби, М. Плахотнюка та З. Франко про неймовірну жорстокість вироку, прокурор республіки сказав таке: «А если он меня хочет уничтожить, на горло наступает, то я должен с ним церемониться? У нас для защита от таких существует аппарат насилия». На це йому відповіли реплікою, що якщо так думати, то за такі безневинні статті, як «Хроніка Опору», треба не то що 14 років давати, а навіть розстрілювати... Прокурор заявив також, що вимагатиме залишити вирок у силі, бо це потрібно для науки іншим. Від слів З. Франко, що громадськість змушена буде звертатися до ООН, прокурор іронічно відмахнувся: звертайтеся, мовляв, на здоров'я...

Прокурор «суверенної» республіки спочатку намагався говорити українською мовою, але це йому було дуже важко і він перейшов на російську...

Верховний суд залишив вирок Івано-Франківського облсуду без змін. У січні 1971 року Валентина Мороза відправлено етапом у Володимирську в'язницю, де в умовах суворой ізоляції його триматимуть перших шість років.

*

Реакція свідомої частини української громадськості на засудження В. Мороза різна. Але всі сходяться на тому, що термін покарання за відкрите написання літературно-публіцистичних статей своєю жорстокістю безпрецедентний у післясталінські часи. Дехто схильний розцінювати це, як винятковий випадок, викликаний реакцією кагебістів на гостру критику їх у «Репортажі...» і на підкреслено принципову поведінку В. Мороза, як в ув'язненні, так і на волі. Інші вважають розправу над Морозом законним етапом дальшого наступу реакції і відродження сталінсько-беріївських тенденцій у суспільному житті СРСР. Вони гадають, що за цим судом підуть інші, не менш жорстокі репресії, може навіть масові. Хтось при цьому поширює провокаційні чутки навіть про кандидатів на репресії, називають прізвиська Є. Сверстюка, В. Чорновола та ін.

Як стало відомо, останнім часом у США, Канаді та інших країнах відбулися масові демонстрації української молоді, передовсім студентства, біля радянських посольств і консульств на знак протесту проти антидемократичної жорстокої розправи з Валентином Морозом. Однак, звертають увагу на те, що це мало навіть у порівнянні із реакцією на справу Амальрика, і що світ про ситуацію і репресії на Україні майже нічого не знає. При цьому проводять аналогію із майже одночасними голосними процесами лєнінградських євреїв та з арештом американської комуністки Анджели Девіс. 14-річний вирок Мороза не поступається жорстокістю перед вироками еспанських басків та лєнінградських євреїв, однак характер звинувачення у нього зовсім інший. У всіх перелічених випадках людей судили чи судитимуть формально не за переконання і їх розповсюдження, а за якимись іншими (нехай, можливо, зфабрикованими) чисто кримінальними звинуваченнями — за вбивство глави секретної поліції, за змову із метою захоплення літака і вбивства пілотів, за передачу зброї в'язням і допомогу при втечі тощо. Мороза ж навіть формально засуджено виключно за переконання — за написання і не доведене судом розповсюдження кількох статей опозиційного характеру.

Порівнюються також деталі. Анджела Девіс, ще до суду, може щоденно мати контакти з адвокатами, знайомими і незнайомими особами, з однодумцями по партії. Вона пише листи з критикою державного ладу США, дає інтерв'ю такого ж змісту, сама спрямовує кампанію на власний захист. Якщо її судитимуть, то, без сумніву, відкрито, із кореспондентами і кінооператорами. Для участі в слідстві по справі Анджели Девіс і контролю за дотриманням законності, американці, як відомо з нашої преси, офіційно запрошували радянських юристів тощо. А Валентина Мороза тримали майже півроку в найсуворішій ізоляції не давши до суду навіть побачення з дружиною і 8-річним сином. Бодай формально відкритим був суд лєнінградських євреїв, на суді був відомий захисник демократичних прав у СРСР академік Сахаров. Навіть басків у Еспанії судили відкрито, в присутності французьких юристів та іноземних журналістів. А «суд» Мороза відбувся в чотирьох глухих

стінах під охороною солдатів, що не розуміли жодного сказаного підсудним слова... [...]

*

Після арешту та процесу Валентина Мороза з'явилися у Самвидаві присвячені йому поезії і цілі збірки — як авторські, так і анонімні.

Ігор КАЛИНЕЦЬ

Із збірки (1970 р.), присвяченої Валентині Морозові.

ДО ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Я хотів би, щоб ця книжка
була для Тебе хоч на мить
хусткою Вероніки на хресній
дорозі.

Я хотів би, щоб ця книжка
як хуства Вероніки нагадувала
нам про святість Твого
обличчя.

20 листопада

ВСТУП

До циклу »Кам'яний вітряк«

коли я пригадую
Твій образ

мені здається
що Ти вийшов
із темного отвору
полум'я

і завжди хочеш
повернутися
до себе додому

хоч клаптик Вітчизни
під ногами
називається
тюремною келією

і подолати простір
це камінь гризти

і подолати час
це помірятися
із закам'янілими
вітряками

ТРЕНОС

над ще однією
хресною дорогою

Страсть перша

на Голгофі
провінційного суду
Твоє світле лице
частоколом гвинтівок
відгородили

самотньо
двигаш хрест

таке ще німичне
наше плече

Страсть друга

змахнула Україна
з ока потаємну
сльозинку

Господи
аж світиться
прозорий гурток
плакальниць

(.
.
.
.)

Страсть третя

і ті два
що були розп'яті
побіч Христа

нині
маскують
високу Голгофу
галузям кодексів

у прокурорській тозі
ховають
розбійницький ніж

Страсть четверта

свіжий хрест
недаремно плаче

з нього
космацька земля

о він
ще послужить
замість іконостасу
у нашому
обкраденому храмі

Страсть п'ята

проданий народе
можеш спокійно
метушитись

адже нині
земля
не стряслася

а темряву
що з неба
попелом
дочасно
тобі на голову
осіла

ти й так
не добачаєш

Страсть шоста

без зради

проданий
нашим безсиллям
не один побратим
ще нині
відсахнеться

навіть без сребреників

можливо пошкодуєш
тоді
за біблійним юдою

Страсть сьома

мовчить наш Отець
а мати
до кривавих слідів
припадає

причинися
мамо Бога
що стала
й нашою матір'ю
за нами

дай і нам
торкнутися
негаснучих слідів

Страсть восьма

понад натовпом
металом
пойнялись
страдальні руки
дружини

Вероніко
ти хотіла обтерти
скривавлене лице

ногами шматують
полотно

що стане
стягом

Страсть дев'ята

відверни лице своє
від них

але зроби так
щоб у моїй душі
стояв завжди

образ твоєї
терном увінчаної
голови

Страсть десята

з любові до нас
прийняв на себе
таку страшну
кару

щоб спасти нас
від найбільшого
гріха
байдужості
до вогню

Григорій ЧУБАЙ

Із присвяченого В. Морозові циклу
збірка «Світло і Сповідь» (1970 р.)

КОСМАЧ — 1970*

всі житла і храми наші в долині
а на горі дракон
сидить і дивиться в долину
а то починає малювати гуцульські
писанки щоб у долині повірили
що дракон той тутешній

взявся і цього разу він малювати
котилися писанки із гори глеєм
розмоклим
вибігли ми до воріт щоб на писанки
ті поглянути
а на писанці кожній
тюрма намальована

ДО ДНІВ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

(Минулорічного січня, коли минало 35 років від дня народження українського поета Василя Симоненка, ми не мали достатньої кількості матеріалів для ювілейної добірки. Подаємо їх тепер, у зв'язку із 36-ою річницею від дня народження і 7-ою річницею від дня смерті Симоненка).

8 січня 1971 року Василю Симоненкові було б 36 років. Серед поетів-«шестидесятників» йому належить особливе місце. Він не поступався талантом перед своїми популярними ровесниками (був, однак, більш «традиційним», творив у чітко виявленому шевченківському ключі). Але громадські патріотичні мотиви, характерні для всіх шестидесятників на початках їхньої творчості, у Симоненка прозвучали найголосніше й найщиріше. Мабуть, саме тому після смерті поета навколо його імені розгорілася боротьба.

Головні, офіційно замовчувані події, пов'язані з іменем
Василя Симоненка, після його смерті:

Грудень 1963 року. Відразу після похорону в Черкасах, на який з Києва їздила група друзів і однодумців поета, відбувся вечір пам'яті Василя Симоненка у клубі Київського медінституту, замаскований в оголошеннях назвою «вечір поезії». Вечір організували і провели з до-

*) На Великдень 1970 р. у Космачі щодо В. Мороза була вчинена провокація (див. випуски 2-ий і 3-ій), після якої у нього зробили обшук і через місяць арештували.

помогою студентів медінституту друзі Василя — Алла Горська, Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк, Іван Світличний та інші (Виступи на цьому вечорі подаємо далі).

Протягом 1964 року в ряді міст України, переважно в Києві, йшов збір коштів на пам'ятник Симоненкові та для допомоги його родині. Проводився неофіційний конкурс на кращий проєкт пам'ятника поетові. (Між іншими: активно займалася збором коштів та організацією конкурсу художниця Алла Горська).

У грудні 1964 року, в річницю смерті поета, симоненківський вечір відбувся в актовому залі науково-дослідного інституту нафти й газу. Вів вечір журналіст В. Чорновіл. Вступне слово сказав критик І. Дзюба. Поет Іван Драч прочитав вірш «Василеві Симоненкові», написаний того ж дня. (Виступ І. Дзюби та вірш І. Драча — далі).

У січні 1965 року на офіційному вечорі в Спілці письменників України, присвяченому 30-річчю з дня народження В. Симоненка, виступив І. Дзюба, промова якого викликала бурхливу реакцію присутніх і широко розійшлася потім у Самвидаві (див. далі).

У квітні 1965 року в газеті «Радянська Україна» з'явилася стаття поета з Черкас М. Негоди «Еверест підлості», і при ній лист до ЦК КПУ матері В. Симоненка Ганни Щербань.

Історія появи цих матеріалів у органі ЦК КПУ сьогодні більш-менш відома. Поширюваний Самвидавом «Щоденник» Симоненка приватно показав Негоді на початку 1965 року один із працівників газети «Літературна Україна». Симоненко писав там про Негоду як про флюгера, який «цькуватиме може з таким же запалом, як раніше вихваляв». Розгніваний Негода написав і надіслав «Відкритий лист до «Літературної України». (Чорновик цього листа випадково потрапив до одного із черкаських знайомих Негоди і той пустив його в обіг. Далі подамо цей цінний для характеристики часу документ). Негоду викликали до Києва в ЦК КПУ, куди був переданий його лист. Тодішній зав. одного з відділів ЦК, Кондуфор, дав Негоді вказівку написати іншу статтю, в якій вже не чорнити Симоненка, а навпаки — протиставити мертвого поета його живим друзям. За добу Негода подав статтю «Еверест підлості», яка й була надрукована в «Радянській Україні».

Вважають, що думка дати в газеті для підсилення ефекту лист матері поета до ЦК КПУ також належить Негоді, який написав текст цього листа. Підпис від матері В. Симоненка (до речі, неписьменною) підбирали працівники черкаського КДБ та обкому партії. Їй погрожували, що сина оголосять антирадянцем, не будуть друкувати, позбавлять родину будь-яких засобів для існування тощо, а в разі «підписання» листа обіцяли різні пільги. Так з'явився лист до ЦК КПУ, в якому мати «просила» захистити «добре ім'я її сина-комуніста» і називала осіб, які брали у неї рукописи померлого сина (І. Світличного, А. Перепаду). Відомо, що в тексті листа стояло і ім'я Алли Горської, але в газеті не з'явилося. Можливо, на цьому наполягла сама Ганна Щербань, яка дуже шанувала Аллу Горську.

Справжнє авторство «листа матері» не викликало ні в кого сумніву. Все ж у Самвидаві з'явилася анонімна «Відповідь матері Василя Симоненка Ганні Щербань». У цій статті дякувалося матері за те, що виростила Україні такого сина, і водночас докорялося, що дала втягнути себе в образливу для пам'яті сина аферу. Писалося, ким є для українського народу Василь Симоненко і хто його справжні друзі, а хто недруги. (Документа цього не маємо і навести не можемо).

Після арештів групи української інтелігенції у серпні-вересні 1965 року, «Відповідь матері Василя Симоненка» включено у звинувачення, як антирадянський документ. Від заарештованого критика І. Світличного кагебісти домагалися негативних оцінок і рецензій на закордонні видання В. Симоненка, а також пояснень, як твори Симоненка потрапили за кордон.

У грудні 1965 року в клубі науково-дослідного інституту зв'язку (Київ) відбувся традиційний симоненківський вечір. Організувала його, з допомогою комітету комсомолу Інституту, журналістка Ріта Довгань, за що потім була викинута із редакції газети «Дріт читача» і з партії (однак, виключення з партії замінили суворою доганою). Вів вечір критик Іван Дзюба. Вечір набрав дуже гострого характеру і стихійно вилився у протест проти арештів.

У наступні роки, в зв'язку з суворою забороною проводити в Києві будь-які літературні вечори без узгодження з райкомами партії, традиційні грудневі симоненківські вечори не проводились. Відомо тільки про декілька вечорів пам'яті Симоненка в приватних квартирах, з обмеженою кількістю осіб. Це дало можливість кагебістам поширювати чутки й навіть анонімні листи (див. про це у випуску другому) про те, що «націоналісти», зокрема І. Дзюба та І. Світличний, тільки використовували ім'я Симоненка для створення собі популярності, що вони не організували 5-річчя з дня смерті поета і т. п.

Поезії Василя Симоненка з'явилися друком тричі: «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (1964), «Поезії» (1966). Крім того, окремими виданнями вийшли дві дитячі казки та книжечка оповідань. Залишилися невидрукowanними найгостріші поезії і оповідання Симоненка, його «Щоденник». Деякі поезії при друкуванні спотворено. Останні п'ять років Симоненка не друкують зовсім.

У Самвидаві політичні поезії Василя Симоненка з'явилися ще за життя поета, при його активному сприянні. Сьогодні Василь Симоненко, поряд із Миколою Холодним, — найпопулярніший поет українського Самвидаву. З огляду на незначні тиражі й величезний попит, поширюються в передруках, фотокопіях і магнітофонних записах не тільки недруковані твори, а й вірші із збірок. Є підстави вважати, що загальний самвидавівський тираж Симоненкових творів набагато перевищив видавничі тиражі.

Згідно із прийнятим нами принципом, подаємо далі тільки недруковані твори В. Симоненка або надруковані із суттєвими змінами, а також самвидавівські матеріали про Симоненка.

ЗАБОРОНЕНІ ТВОРИ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКАНЕКРОЛОГ КУКУРУДЗЯНОМУ КАЧАНОВІ,
ЩО ЗГИНУВ НА ЗАГОТПУНКТІ

Не чути голосінь. Іржавіють оркестри.
Оратори втомились від кричань.
В труні лежить не вождь і не маестро,
А просто — кукурудзяний качан.

Труна із тупості, бездарністю оббита.
Бредуть за нею втомлені думки:
Кого оплакувати? Кого мені судити?
Кому із серця відбиває замки?

Кого трясти за петельки і душу?
Кого клясти за цю безглузду смерть?
Помер качан, і я кричати мушу,
Налитий смутком і злобою вщерть.

Качане мій, за що тебе згноїли?
Качане мій, кому ти завинив?
Качане мій, лягли в твою могилу
І людська праця, і щедроти нив.

Безсонні ночі, неспокійні днини,
Мозолі, піт, думок гарячий щем
Лягли з тобою поруч в домовину
І догнивають під густим дощем...

Прокляття вам, лукаві лиходії,
В яких би ви не шлялися чинах!
Ви убиваєте людські надії
Так само, як убили качана.

БРАМА

Дикими, незнаними речами
Марить брама у тривожнім сні,
Де сторожа брязкає ключами
І скриплять ворота захисні.

Привиди з кривавими мечами,
У накидках чорних, ніби ніч,
Граються безформними м'ячами —
Головами, знесеними з пліч.

Кров стіка під флегматичні мури,
Зойки захолоді на губах,

Сотні літ нарути і тортури
Мертвих повертають у гробах.

Та не бачить місто в ніч похмуру,
Як сторожа, вже не при мечях,
Нову жертву кидає під мури
З тряпкою брудною на очах.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕВ

Бубнявляють думки, проростають словами,
Їх пагіння бринить у завихренні днів.
Цілий тиждень ходжу і живу між левами,
Недаремно і місто називається Львів.

Є міста ренегати, є просто байстрията,
Є леви, що мурликають, ніби коти,
Божевільно безглуздо облизують ґрати,
Ще й пишаються з власної сліпоти.

Але думать про них я сьогодні не хочу,
Бо мені трішечки повезло:

Я побачив у Львові Шашкевича очі,
Кривоносові плечі, Франкове чоло.

Сивий Львово! Столице моєї мрії,
Епіцентре моїх радощів і надій,
Вибухає душа, я тебе розумію,
Але, Львово, хоч трішки мене зрозумій.

Я до тебе прийшов із захопленням сина
Від степів, де Славута легенду снує,
Щоби серце твоє одчайдушне левине
Краплю сили вдихнуло у серце моє.

БАЛАДА ПРО ЗАЙШЛОГО ЧОЛОВІКА

На свято зелене з густих заплав
Прийшов чоловік і надію посіяв:
— Мене, люди добрі, Пан-Бог послав,
Щоб я вам зачав Месію.
Гріхами задалене ваше село,
Брехня розлилася, як море,
Та встане мій син і лукавство та зло
За Божим велінням поборе.
Ведіть мені дочок шістнадцяти літ,
Я виберу суджену Богом, —
Сказав і присів біля шинку на пліт,
Припикши всіх поглядом строгим.
Коли ж привели перед нього дівчат,

Він мовив, махнувши рукою:

— Ну, що ж, доведеться наступного
року чекать:
Нема поміж ними святої. —

Хто тільки міг, той приблуді годив,
Ніс їсти і пити до хати,
Щоб їх визволитель безжурно зажив
В селі до наступного свята.

І знову ведуть перед нього дівчат,
А він лиш хита головою:
— Гай, гай, доведеться наступного
свята чекать:

Нема й поміж цими святої. —
І зими біліють, і весни дзюрчать,
Роки пропливають, мов хмари,
А він подивляє паради дівчат
І все не знайде собі пари.
Лиш сумно щоліта кива головою:
— Нема й поміж цими святої...

І люди припинкли, покірні й сумні,
І моляться, хто тільки може:
— Як треба, життя укорочуй мені
Та шли йому суджену, Боже!

На свято тридцяте слухняні осли,
Втомившись присуду ждати,
Навшпиньки до зайди у хату зайшли, —
Він мертвий лежав серед хати.
Коли ж, проклинаючи грішних дівчат,
Обмить його люд позбігався,
Побачили раптом: безплідний кастрат
Месію зачатъ нахвалявся.

*
* *
*

Що кому на роду написано,
То й конем не обскочиш того;
Одному доля дарує лисину,
Іншому — шляпу з широкими крисами,
А третього причастовує батогом.
А четвертому, п'ятому, шостому і дев'ятому
Цілісінький довгий вік
Стільки добра обіцятиме,
Що врешті з четвертого, п'ятого, шостого і
дев'ятого
Поробить стандартних калік.

А найкраще тому, кому доля багата
Не захоче нічого дати —
Ані серця, ні глузду, ні сорому —
Нічогоісінько,
Ось цьому
Ми з нікчемства свого
П'єдестала створимо
Та освятим в кадильнім диму,
Та скинемо під ноги квітів,
Та у лаври чоло вберем,
Та, щоб весело жив на світі,
Продамо панну музу в гарем.
А самі заживем без гризоти,
Бо відомо й дитині малій,
Що у музи тієї цноти
Вже не більше, ніж у повій.
Стільки бідною торгували,
Стільки раз продавалась сама,
Що назвать її лярвою мало,
А сильнішого слова нема.
Ну, а нам що до того?
Ми люди тихі.
Нам би повне корито бурди,
Теплу ковдру, затишну стріху
Та цукерку вряди-годи.
Бо таке на роду написано:
Від Адама до наших днів
Будуть людям світити лисини
Величаво мудрих вождів.

*

* *

Я тікаю від себе, від муки і втоми,
Від крикливих окатих міст.
Я самотній бреду
В білу папороть снів.
Я зрікаюся всіх
І цураюся всього,
Бо хочу побути нічим.
Я, натомлений власною дурістю,
Хвалькуватістю власною вбитий,
Я від себе втечу
В білу папороть снів,
Там — у снах — ніжні тигри
Цілуватимуть губи мої пересохлі,
Леопарди чарівні зніматимуть шкури
І мені даруватимуть щедро:

— Бери!
Я візьму.
І забуду про все на світі,
Стану сном, сновидінням солодким.

Як добре, що я — це сон,
І як погано, що я проснуся,
А біла папороть зазеленіє...

*
* *

Понеси мене на крилах, радосте моя,
Де на пагорбах і схилах сонця течія.
Де стоять в обновах білих, в чистому вбранні
Рідні хати, білі хати з хмелем при вікні.
Де замріяні дівчата ходять до криниць,
Де послались шовком ниви обабіч ґрунтовиць.
Де мене, рум'яне диво з прутиком в руці,
Ухопив гусак сварливий за нові штанці.
Благослови, добра доле, вередухо вперта,
На цій землі мені жити, та на ній і вмерти.

СУД

Параграфи присіли біля столу,
Примітки причаїлись по кутках,
Очима гострими підсудну прокололи
Цитати із багнетами в руках.

І циркуляр дивився в окуляри,
І грілися роззяви біля труб,
І вказівки скакали, мов примари,
Із телефонних мудрих труб.

— Вона чужа, — параграфи сказали.
— Вона не наша, — мовив циркуляр.
— Нечувана, — примітки пропищали.
І в залі знявся лемент і базар.

І циркуляр на них поглянув строго,
І зал заворушився і затих.
І розп'яли її, небогу,
В ім'я параграфів товстих.

Вона даремно присягала слізно,
Що не чинила і не чинить зла...
Була у суддів логіка залізна:
Вона ні в які рамочки не лізла,
Вона — новою думкою була.

ХОР СТАРІЙШИН З ПОЕМИ «ФІКЦІЯ»

*Просвітілись!
Та ще хочем других просвітити.
Т. Шевченко*

Порода наша мудра від природи,
Ми знаєм все, бо осягнули все,
і глипає на нас зворушено і гордо
щасливий предок — щирий шимпанзе.

Йому гойдатись на гіллі рипучім
І на тропічних тішитись вітрах...
А ми підем і цілий світ научим,
Як у чорнильних плавати морях.

У нас такі премудрі всі і вчені,
що лімітуємо чорнило і папір,
вулкани діють дужі і скажені
в хребтах високих паперових гір.

Ми знаєм все! Для нас усе відоме!
Що буде завтра? Запитайте нас.
Як живить вогнище руда суха солома,
так нас годує мудрість повсякчас.

Ми піднесем, ми підведем і підем,
ми дійдемо, ми сягнемо висот!!!
Ми тільки істин вам за мить націдим,
що подив назавжди заціпить рот.

Чого тиняється по світу, ніби п'яні,
чого шукаєте, коли ми все знайшли,
коли ведуть дороги осяяні
під наше сонце з вашої імлі.

У нас давно ніхто й не чув про горе
та інші нісенітниці й бредню.
Одна турбота чола наші оре:
а що як в мудрі паперові гори
раптово влучить іскорка вогню?

КУРДСЬКОМУ БРАТОВІ

*Борітеся — поборете!
Т. Шевченко*

Волають гори, кровію політі,
Підбиті зорі падають униз,
В пахкі долини, зранені і зриті,
Вдирається голодний шовінізм.

О, курде, бережи свої набої,
Але життя убивців не щади!
На байстрюків свавілля і розбою
Кривавим смерчем, бурею впади!

Веди із ними кулями розмову.
Вони прийшли не тільки за добром:
Прийшли забрати ім'я твоє, мову,
Пустити твого сина байстрюком.

З гнобителем не житимеш у згоді:
Йому — панять, тобі — тягнути віз!
Жириє з крові змучених народів
Наш ворог найлютіший — шовінізм.

Він віроломство заручив з ганьбою,
Він зробить все, аби скорився ти...
О, курде, бережи свої набої,
Без них тобі свій рід не вберегти.

Не заколисуй ненависті силу.
Тоді привітність візьмеш за девіз,
Як упаде в роззявлену могилу
Останній на плянеті шовініст.*

ВІРШІ СПОТВОРЕНІ ПРИ ДРУКОВІ**

ЖАХ

Гранітні обеліски, як медузи,
Повзли, повзли і вибилися з сил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Мільярди вір — зариті у чорнозем,
Мільярди щастя — розвіяні у прах...
Душа горить, палає лютий розум,
І ненависть регоче на вітрах.

Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,

*) Відомий факт, що на Тернопільщині був засуджений на 7 років ув'язнення викладач технікуму тільки за те, що правильно зрозумівши спрямування Симоненкового вірша, переробив його, поставивши у двох місцях замість «курде» — «українцю».

**) Кажуть, що деякі зміни поробив сам В.Симоненко, намагаючись урядувати для друку найгостріші твори. Але це прояви цілком вимушені. В основному, проте, зміни зроблені редакторами. Справді оригінальними вважаємо лише твори, тотожні авторовим рукописам та магнітофонним записам живого голосу поета, зробленим незадовго до його смерті.

То небо, від прокльонів посіріле,
Напевне б репнуло від сорому й хули.

Тремтять, убивці, думайте лакузи,
Життя не наліза на ваш копил.
Ви чуєте? — На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил.

Уже народ — одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля.

Розтерзані, зацьковані, убиті
Підводяться і йдуть чинити суд.
І їх прокльони, злі й несамовиті,
Впадуть на душі плісняві і ситі,
І загойдають дерева на вітті
Апостолів злочинства і облуд.

(У Симоненка вірш або не має назви, або називається »Жах«. У збірках »Земне тяжіння« та »Поезії« поставлено для затуманення спрямування заголовки »Пророцтво 17 року« і дописано два останні рядки).

*
* * *

Задивляюсь у твої зіниці,
Голубі й тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Револуцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо, горда і вродлива,
З тебе чудуватися повік.

Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю.
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побуть насамоті.

Рідко, нене, згадую про тебе, —
Дні занадто куці та малі.
Ще не всі чорти живуть на небі,
Ходить їх до біса по землі.

Бачиш, з ними щогодини б'юся,
Чуєш — битви споконвічний грюк!
Як же я без друзів обійдуся,
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова . . .
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено!

(У друкованих збірках подається тільки перша, друга, четверта і восьма строфи. У збірці »Земне тяжіння«, замість »священне знамено«, стоїть »червоне знамено«. Симоненко назвав цей твір »Україні«).

*
* * *

Є тисячі доріг, мільйони вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.
І що мені робить, коли малий зажинок
Судилося почать на ниві нерясній?

Чи викинути серп і йти байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід
І до сусід пристать наймитувати
За пару постолів і шкварку на обід?

Коли б я міг забуть убоге рідне поле,
За шмат цієї землі мені б усе дали . . .
До того ж і стерня ніколи ніг не коле
Тим, хто взува холуйські постולי.

Та мушу я йти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з утоми на покоси,
І спать, обнявши власного снопа.

Бо нива це — моя! Тут я почну зажинок,
Бо кращий урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...

(У збірці »Поезії« пропущено третю строфу)

ДУМА ПРО ЩАСТЯ

Увійшла вайлуватю в сїни,
з хати віє нудьга
й самота.
У руках засміявся віник —
спритно валянки обміта.
Тупотить
об долівку ногами
і мороз вибива
з рукавиць.
З нею
в хату ввірвався гамір,
ошалілий сміх сніговиць.
Мов воскресли
принишклі діти —
Тупіт, лемент,
вицання й писк.
Місяць, хоче,
мабуть, погрітись —
суне в шибку
свій блідий диск.
Заглядає, цікавий,
у миску:
що ви з'їли таке смішне,
що од вашого
реготу й писку
тягне в хату
із неба мене?
Щастя хлопає
срібною хвилею,
ніби тут вікувало воно —
не життя тобі,
а ідилія,
як в поганих книжках
чи в кіно.
Де фотографі?
Де поети?
Нуте, хлопці, сюди скоріш!
Можна знімок утнути

до газети
і жажливо веселий вірш.
Це ж така показна ситуація:
гарна мати і трое дітей,
це ж чудова яка ілюстрація
для підтвердження наших ідей.
Застрибають веселі цифри
у ґрунтовно важких статтях,
та не встане
з словесних вихрів
многотрудне її життя.
Ви мовчанкою соромливою
постараетесь обминуть,
що в доярки цієї
щасливої
руки й ноги
вночі гудуть.
І чи прийде
під ваші кашкети
блискавицею думка дзвінка:
в космос крещуть ото
не ракети,
але пружні цівки молока.
А для неї
це зовсім не диво,
бо збагнула давно таке:
справді,
зараз вона щаслива,
тільки ж щастя яке важке! . .
І тому ця Марія
чи Настя
будить дзвоном дійниці село,
щоб поменше
такого щастя
на радянській землі було.

(У збірках пропущено рядки:

Це ж яка показна ситуація:
Гарна мати і трое дітей,
це ж чудова яка ілюстрація
для підтвердження наших ідей.

У передостанньому рядку замість »такого« поставлено »важкого«.

Вірш, що у друкованих збірках починається словами »Вихваляти, і славити, й кричати« насправді має напочатку таку строфу:

Можна так і треба неодмінно,
Як робить давно вже звикли ми:

Падати слухняно на коліна
Перед геніяльними людьми —

У вірші »Одинока матір«, останні рядки треба читати так:

І подвиг твій,
Облечений ганьбою,
Благослови: Розстріляний народ.

Слово »Розстріляний« у збірках пропускається).

ОДНОРУКИЙ ЛІСНИК (Оповідання)

Він прийшов із війни з партійним квитком, чотирма орденами, однією рукою і двадцятьма ребрами. Коли відбужкав у хаті бубон, ухевався хтозна-колишній баян, а гості перепили і переїли все, що не дожувала війна, і розійшлися, Петро сказав матері:

— Передайте Мотрі, нехай виходить заміж...

Мати сплеснула репаними долонями:

— Вона ж тебе, як Бога, ждала!

— Ну й що... Хай виходить заміж, — повторив голосом, повним безпросвітньої досади і терпкого полину.

— Ти думаєш, вона не знає... який ти? — ледве не заголосила мати. Та вона ж, голубка моя сизокрила, любить тебе всякого...

— Не треба, мамо, — жорстоко обірвав син. — Не хочу про це й слухати

Другого дня прибігала Мотря. Великими, повними чорного горя та образи очима заглядала в його сині льодники і питала:

— Ну, чого ти, любий, так? Ну, не бери мене, але не гидуї, мов сучкою.

— Я не гидую тобою, Мотре. Але...

— Ну, то залишимося просто друзями...

— Це неможливо, — глухо видавив із себе, дивлячись кудись узбіж неї.

— Ну чого? Ну, скажи — чого?

— Це неможливо, — стиснув єдиного кулака і повторив: — Це зовсім неможливо, бо я тебе люблю...

Вони балакали довго, важко і гнітючо. Опівдні вчителька несла свою біду і незаслужений сором крізь допитливість підсліпуватих вікон. Вона йшла і плакала, і не ховала своїх сліз.

На третій день у селі вибухнув ще один вулкан, Петро прийшов до кантори і сказав голові:

— Дайте якусь роботу.

— Та що ти, парубче, — майже сахнувся той. — Ти ж учитель, а в нас нікому навчати дітей навіть допуття писати.

— Я не хочу працювати в школі.

— Бог з тобою, Петре, — звівся старий Лимар із своєї археологічної табуретки. — Чого ти не хочеш у школу?

Петро дивився повз нього своїми жахливими, порожніми, як прірва, баньками. Щелепи він стиснув докраю, і, здавалося, вони ось-ось тріснуть.

— Я не люблю дітей, — простогнало це страховисько. — Я не піду в школу. Якщо ви людина, то призначіть мене лісником. Я тільки з вовчицями знайду спільну мову, — він раптом розридався майже істерично й кволо присів на лаву.

Петро став лісником. Обходив усіх, особливо малечу, десятою стежкою. Днював і ночував у лісі. І хоч лісник видався з нього путящий, у селі боялися його. Одні гомоніли, що, крім руки, він втратив на війні ще й клепку. Інші казали, що в нього, замість ребер, викинули серце.

Петро не дослухався того патякання. Він занурився в лісницькі справи по самі вуха і мав з усіма тільки ділові стосунки. За два роки засадив дубами, кленами, липами та вербами ледве не всі колгоспні ярки та прилуки, що десятиліттями вигрівали під байдужим сонцем свої безплідні жовтозелені лисини.

Хто зна що поріднило його з дідом Омельком, котрого в селі прозивали Хотеза. Може, те, що після чотирьох похоронних із фронту дід також став цуратися і людей, і хати. І навіть ледве живої баби своєї. Однорукий гевал і миршавий, пришиблений старістю і нестерпним горем дід Хотезе блукали селом і лісом, немов два закоханих привиди. Чи говорили вони колинебудь — того ніхто не міг сказати, не взявши гріха на душу. Може, говорили, а, може, й ні.

Тільки, коли Петро та дід випивали чарку-другу, навколо них збиралися цілі табуни дітей. Дід тоді ставав справжнім заводом. Він за якийсь окраєць часу поспішав обділити босоногих телепнів свистками з липи, сурмами з ліщини, сцикалками з бузини, надоїдливими деренчаннями. І тоді в кожній хаті свистіло, сурмило, цвіркало, деренчало. І матері не відали, що чинити — дякувати чи клясти діда.

Доки дід майстрував, Петро розказував дітлахам такі історії та казки, що вони навіть не помічали, як безжально тнуть їх комарі. Та проходило похмілля, і знову все поверталось до нудотного і сірого річища. Знову щось роковало, гнало їх від людської мови, сміху і співу, і вони, мов приречені, вишпоряли до лісу, шукаючи роботи для рук, а, можливо, і зілля для розп'ятих мукою душ.

Я був тоді ще пуп'янком. Але добре запам'ятав, які на смак хліб із жолудів та млинці, вчинені на висівках і молодому липовому листі. Тієї страшної весни голод у нашому селі не обминув жодної чесно́ї хати.

Коли почалися жнива, ми бігали з рогозяними кошиками по стерні і збирали колосок до колосочка, терли їх у долонях, видобуваючи

пшеничне золото. Виснажені матері видобували з того зерна пригорені борошна, а ранками частували нас неправдоподібними перепічками.

Та якось увечорі мати сказала мені:

— Приїздив із району пузатий у підштаньках. Казав, щоб не збирали колосків, бо судитимуть. То ти, Гришко, не йди завтра в поле, хай вони вдаляться тими остюками.

Але ми не могли не збирати колосків. Нам хотілося їсти. І ми пішли в поле. Все було добре, але перед обідом на нас наскочив об'їздник Привітний. Старші хлопці встигли чкурнути до яру, а мені він загородив жеребцем дорогу і виматюкався:

— Ану, байстрюк, чухрай до сілради. Узнаємо, чий ти, та матері нотку вставимо.

Лаючись і тьохкаючи нагайкою, він погнав мене по стерні перед конем до дороги. Не знаю, скільки я біг. Стерня кусалася, піт градом лився мені в очі, кошик бив по нотах, а тіло сповнилося тваринним страхом і втомою. Я біг і почував, що ось-ось упаду і вже не встану, а над вухом сопів кінь і висіла брутальна лайка.

— Ти що ж це робиш, гаде!? — Раптом щось стороннє ввірвалося в мою свідомість. Я зупинився і відорвав очі од стерні. Переді мною страшний, мов чорт, верхи на коні гарцював Петро.

— Дядечку, я-а не бу-ду, — заскиглив я.

Але Петро не чув мого благання. Він ринув повз мене, я відскочив убік і вже, падаючи навznak, побачив, як він рвучко спустив нагайку на голову Привітного.

— Ти що, здурів? — заверещав той. Але Петро другим ударом повалив його з жеребця і бив довго, люто й нещадно. Привітний попервах називав лісника одноруким сатаною, потім благав, а перегодом зовсім ущул.

Непритомного, Петро привіз мене додому. Більше року водили мене до різних бабусь виливати переполох. Що було потім, розкажучи з чужих слів, бо весь той рік я ледве животів і мало що проривалося в закапелки моєї пам'яті.

Петра хотіли віддати під суд за знущання над людиною, що виконувала службовий обов'язок, і за потурання розкрадачам соціалістичної власності. Але перед тим його вирішили привселенно і в науку іншим виключити з партії і колгоспу.

Збори проводили на витоні, бо прийшли на них всі, хто міг рухатися. Лементували жінки, мовчки сопіли недобиті на війні чоловіки, і навіть підлітки не вибрикували, як завжди.

Начальник із району — отой що «в підштаньках» — взяв одразу вола за роги:

— Петра Підошву треба судити як бандита. Його слід витурити в три шії з партії. Це ганьба, що в наш чудовий час водяться ще такі виродки...

— Тільки, хто виродок? — вирвалося з гущі і полохливо змовкло.

Начальник дав гідну відсіч анонімному анархістові і запропонував вислухати Петра.

— Що я вам скажу? — звівся той. — Якщо партія за те, щоб глумитися над дітьми, то гонить мене з неї під три чорти. Доки сам не пішов. Я не за це воював. У мене немає руки. У мене на четверо ребер менше ніж в інших людей. Війна вбила і моїх ще не народжених дітей, — останні слова він сказав пошепки, та їх почули всі. Петро раптом обернувся і гукнув у схвильований натовп — Мотре, ти тут?

— Тут, наче з того світу озвалася дівчина.

— То перед усім людом прошу в тебе прощення за кривду. Тепер ти знаєш, чого я прогнав тебе...

Він майже упав на траву і з ним упала сторожка мовчанка. Її роздер білоштанний з району:

— Спокушуєте заслугами? Сльозою свій злочин змити хочете? Не виїде! Бачили таких! Ми нещадно виметемо сміття із своїх лав.

— А щоб ти за язик укусився! — підскочив дід Хотеза. — Дайте я скажу.

— Ви, діду, безпартійний і не маєте права говорити...

— Це я не маю права? А оцього не хочете! — він тицьнув у повітря свою мізерну дулю. — У мене чотири похорони і це синів-комуністів. То я не маю права?

— Хай дід каже! Намовчався вже, — загули люди.

І дід забалакав:

— Мене ти в должності не пошивай, бо важчої ніж у мене, не знайдеш. Отож слухай і не перебивай. Були в мене чотири сини — Яків, Іван, Василь та Прокіп. Люди збрехать не дадуть. Осиротив мене Гітлер, і нікому поховати старого. З'явився у мене п'ятий син — Петро. Не добив його німець, так свої вчепилися, — дід раптом знову висипався на заїхалого. — Та, чи ти хоч ніхтя його вартий? Може ти, стерво, і убійних синів моїх з партії виключиш? Га? Ну, кажи, куряча твоя душа, виключиш? Кажи мені правду, бо спуцу з тебе підштаньки і кропивою шмагатиму. Не вбили тобі розуму через голову, то мо через с... ку влізе!

Діда на силу втихомирили. Петрові сказали, щоб не давав рукам волі, а білоштанного попросили не потикатися більше в село.

Після зборів до Петрової хати прийшла Мотря. Вона живе в нього й до сьогодні*.

(Інші матеріали з IV-го випуску «Українського Вісника», присвячені Василю Симоненкові, надруковані у VI-й книжці нашого журналу. — Ред. «Визвольного Шляху»)

* Відомі ще декілька недрукованих прозових творів Симоненка. Деякі з них — недосконалі спроби студентських років, інші не можуть бути надруковані через їхню ідейну спрямованість. (Напр., оповідання «Отара»).

Інж. Г. М'ЯЛО

МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І ЙОГО АГРЕСИВНІСТЬ

(Історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року)

(5*)

Поволзькі народи

Завоювавши Поволжя, Московщина силою забирала землю від чувашів, мордвинів, татарів і марійців та роздавала її московським поміщикам. Так і почалася т. зв. колонізація Поволжя. В другій половині XVIII-го століття Москва почала «вихрещувати» згадані народи на московську т. зв. православну віру. Царські урядовці збирали населення цілих міст та осель і гнали силою до річок «вихрещувати». Татарським султанам, що відмовлялись від цього «вихрещування», москалі забирали землю і невольників.

На південь від Дону жила деяка кількість українських чумаків, фахівців у добуванні солі, що приїжджали з України і тут залишалися. Ще цариця Катерина II-га почала роздавати пово́лзькі землі німецьким колоністам, а потім шведам, французам і московським поміщикам. Так за царя Павла I-го поміщик Наришкін одержав 500 тисяч десятин землі й виїхав на Поволжя разом із своєю московською челяддю.

В 1808-1810-их роках вибухло повстання мордвинів на чолі з Кузьмою Олексієвим. Московське військо здушило повстання, а повстанців — одних розстріляли, інших — запроторили на Сибір. У банширів москалі забирали землю й роздавали своїм колоністам. Наприкінці XIX стол. їх стиснули в Оренбурзькій губернії і силою примушували приймати московську православну віру.

В 1825 році в Таганрозі помер несподівано цар Александер I-ий. На московський трон ступив його брат Микола I-ий (1825-1853), бо Александер не мав дітей.

Микола I-ий був вихованцем пруського шляхтича, одружився з дочкою пруського короля Вільгельма III-го і продовжував «аракчеївську систему» панування. Він зорганізував т. зв. третій таємний відділ, що мав за завдання слідувати за революціонерами та завойованими народами, щоб вони не відділилися від московської імперії.

У листопаді 1830 року польське повстання викликав самий польський сейм, ухваливши на своєму засіданні усунути московського царя Миколу I-го з польського трону. Повстанці 7 місяців захищали Варшаву, але їх не підтримала жодна європейська держава. Московське військо

*) Див. «Визвольний Шлях», кн. V, 1971, стор. 481.

під команду генерала Паскевича, після тяжких боїв, 7-го вересня 1831 року здобуло Варшаву. Генерал Паскевич, в ім'я московського імперіялізму, по-звірськи розправився з повстанцями, багато з них вислав на Сибір; 5 тисяч родин повстанців вивіз на Кавказ, 250 студентів забрав до армії, 30 жінок, схоплених між повстанцями, послав до монастирів.

Завоювання Кавказу

Закінчивши війну з Наполеоном, Московщина змобілізувала всі свої мілітарні сили, щоб остаточно завоювати цілий Кавказ. Генерал Ермолов, що очолював московську армію, застосував тактику поступового захоплення північного Кавказу. Опанувавши невелику частину кавказької території, він захоплював іншу і просувався вперед. Крім цього, підкуповував кавказьку провідну верству (шляхту), а селянам обіцяв всілякі полегші.

Опанувавши північно-східний Кавказ, Московщина в 1826-1828 роках викликала війну з Персією і Туреччиною. Англія, побоюючись московського впливу на Близькому сході, в 1814 році склала з перським шахом мілітарний договір і послала до Персії своїх військових інструкторів. 60-тисячна перська армія почала наступ проти московської армії на Кавказі. Московщина змобілізувала всі свої сили і в 1827 році розбила перську армію. В лютому 1828 р. Персія була змушена скласти з Московщиною мировий договір, згідно з яким Московщина забрала Єреванське та Нахічеванське ханства.

За царя Миколи I-го загострилися відносини з Туреччиною. Москва, опанувавши побережжя Чорного моря, намагалася здобути і доступ до Середземного моря. Підписавши мировий договір з Персією, цар Микола I-ий у 1828 році почав агресивну війну з Туреччиною на двох фронтах — на кавказькому і балканському. На кавказькому фронті московською армією керував генерал Пашкевич, який здобув Керч та Ерзерум і мав відкритий шлях до Малої Азії. На балканському фронті московська армія натрапила на сильний спротив турецької армії і аж в 1829 році генерал Дібіч розбив турецьку армію, перейшов балканські гори і здобув Адріанополь, недалеко Царгороду. Турецький султан був примушений підписати з Московщиною т. зв. Адріанопольський мировий договір, дати Московщині кавказьке побережжя та визнати московську окупацію Кавказу. Московщина дістала також гирло Дунаю з островами та вільний прохід Босфором і Дарданеллами.

Адріанопольський мировий договір з Туреччиною запевнив Московщині її вплив на Балканах, що затривожило Велику Британію. Більшість кавказьких народів була мусулманська, ненавиділа москалів і не хотіла їм підкоритися. Відомий славний Шаміль, борець за волю Кавказу, якого дагестанські шеріфи вибрали за свого духовного і світського провідника. Він 40 років воював проти московської окупації.

Коли в 1856 році закінчилась кримська війна, Московщина спрямувала свої сили проти Шамільових повстанців і в 1859 році примусила їх капітулювати.

Тим часом Московщина завоювала Бухарське, Хівське та Кокандське ханства, що створились із малих народів наприкінці XVIII-го століття. Генерал-губернатор Перовський у 1853 році з величезним військом вирушив проти Кавказького ханства і зайняв Токман та інші міста. В 1854 році він із своєї твердині Алма-Ата над річкою Сир-Дар'я почав нападати на Хівське ханство й примусив хівського хана визнати зверхність Московщини.

Кримська війна (1853-1856)

Деякі історики вважають, що кримська війна мала релігійний характер, насправді ж вона була наслідком московської агресії. Московщина хотіла поширити свої володіння над Босфором і Дарданеллами, що привело до зудару із західними державами, головню з Великою Британією. Війська Великої Британії, Франції і Сардинії зробили висадку в Криму, московська армія була примушена відступати до Севастопільської твердині. Програвши кримську війну, Московщина підписала паризький мировий договір, зобов'язалася відтягнути свою флоту з Чорного моря і не будувати жодних твердинь на його побережжі. Війна в Криму показала, як Московщина економічно і технічно була позаду західних держав.

На Далекому Сході Московщина намагалася обсадити побережжя Тихого океану ще перед двома століттями, але тоді китайці їй перешкодили. Тепер, коли в Китаї вибухла революція, Московщина використала цю нагоду і негайно захопила Амурський край на лівому березі р. Амуру. Примусила Китай підписати мировий договір у 1858 році, а в 1860 році в Пекіні цей договір підтверджено. Крім цього, Китай був примушений дати Московщині величезні простори на Далекому сході між річкою Цесурі й Тихим океаном, на побережжі якого Москва збудувала місто Владивосток. В 1867 році Московщина продала Америці Аляску за 7 мільйонів доларів.

Польське повстання у 1863 році вибухло як наслідок господарської кризи і безробіття. У Варшаві постала революційна влада, яка опублікувала маніфест, обіцяючи селянам повернення тих земель, що їх раніше забрали від них поміщики. Москалі спільно з пруською армією здушили польське повстання.

Московсько-турецька війна (1877-1878)

Намагаючись поширити свій вплив на Балканські держави, Московщина одночасно хотіла здобути свій торговельний флоті вільний шлях із Чорного моря у Середземне. Для цієї мети намагалася використати слов'янські народи, що входили до складу турецької імперії.

Так викликала повстання у Боснії та Герцеговині. Турки розправлялися з повстанцями дуже жорстоко, палили села і розстрілювали повстанців. Московщина, хоч і не оголосила війни Туреччині, давала повстанцям зброю і висилала своїх військових інструкторів. Самими ж повстанцями керував посланий нею генерал Черняєв. В Москві організовано т. зв. «Слов'янський Союз», що вербував добровільців на поміч повстанцям. Тим часом цар Александер II-ий готувався до війни з Туреччиною і навіть склав договір з Австро-Угорщиною про поділ Туреччини.

На весні 1877 р. московська армія вирушила проти Туреччини. Улітку вона перейшла Дунай, зайняла балканський просмик Шінку й оточила твердиню Плевно, яку здобула аж в листопаді 1877 року. Тоді, через балканські гори, московська армія рушила на Царгород. Але Велика Британія не сиділа безчинно, вислала на Мармурове море свою сильну флоту і загрозила Московщині війною.

Влітку того ж року друга московська армія почала наступ на Кавказі й захопила твердині Ардаген і Карс. Згідно з пляном московського генерального штабу, обидві московські армії мали сполучитися в Царгороді, а звідти вирушити на побережжя Суєзького проливу і окупувати його. Інтервенція Великої Британії перешкодила Московщині здійснити свої плани і примусила її підписати в лютому 1878 року (в Сан-Стафані біля Царгороду) мировий договір. Згідно з тим договором, Московщина мала дістати на Кавказі Ардаган, Карс і Батум, а на Балкані — гирло Дунаю. Туреччина погодилася на створення самостійного Болгарського князівства, визнати самостійність Сербії, Чорної Гори й Румунії та заплатити Москві воєнне відшкодування — 310 мільйонів карбованців.

Завоювання Середньої Азії

Московська експансія у Середню Азію була припинена кримською війною. Влітку 1864 року Московщина знову відновила свою агресію. Московська армія під командою генерала Черпаєва несподівано напала на армію Кокандського ханства і розбила її, а в 1865 році окупувала Ташкент. Негайно до Ташкенту посунули й московські купці, щоб оволодіти торгівлею. Московські купці завжди були складовою частиною московських імперіялістів, як четверта кляса.

В 1860 році генерал-губернатор Кауфман почав наступ на Бухару. Московська армія розбила емірову армію і окупувала Самарканд. Штаб генерала Кауфмана розташувався у дворі еміра, близько троновної залі Тамерляна. Емір із рештками армії відійшов у степи і почав збирати військо, щоб відбити Самарканд.

Генерал Кауфман жорстоко розправився із самаркандськими повстанцями. Місто наказав спалити, а мешканців — повбивати. Схоплених повстанців усіх розстріляли. Так Московщина несла свою «культуру» народам Середньої Азії.

Бухарський емір, програвши битву з москалями, став московським васалем. На весні 1873 року московська армія вирушила проти Хівії і Хівське ханство піддалося без бою, визнавши московську зверхність.

В 1880-1884 роках москалі завоювали Туркменію, а в 1881 році — Ахан-Техінську оазу та здобули твердиню Гоак-Гепа. В 1884 році москалі захопили твердиню Кумки і остаточно підкорили собі Середню Азію, що стала тепер колонією Московщини.

Московсько-японська війна (1904-1907)

Вночі 9-го лютого 1904 р. японські торпедовці заатакували московську флоту в Порт-Артурі й пошкодили крейсери «Царевич» та «Палладу». Збомбардували також саме місто Порт-Артур і пошкодили ще чотири московські військові пароплави. Таким чином зменшили боєздатність московської флоту на Далекому сході. Японська флота мала перевагу на морі над Московщиною.

На суші військові операції почалися дещо пізніше. Московська армія виявилася погано озброєною і неприготованою до війни з Японією. Доставка зброї і харчування до Манджурії вимагала багато часу. Тому московська армія відразу зазнала поразки. Її головнокомандуючий, генерал Куропаткін, не виявив відповідної активності. Адміралом тихоокеанської флоту був С. О. Макаров, який 13-го січня 1904 р. своїм адміральським крейсером наїхав на міну і затонув разом із залогом.

В квітні 1904 року 20-тисячну московську армію, яка намагалася пробитися до Манджурії, розбили японці біля річки Яли. У вересні програв битву генерал Куропаткін, а 20 листопада генерал Стессель віддав японцям Порт-Артур. Ще на початку війни цар вислав на Далекий схід свою балтицьку флоту під команду адмірала Рождественського, а 27-го травня 1905 року її розбила японська флота. Цей поразка показав, що московські імперіялісти мусять шукати собі іншого провідника для продовження своєї агресії.

Програна війна з Японією та економічна криза в імперії — викликали революційний настрій між робітництвом і селянством. Почалися великі страйки, демонстрації та розрухи, що їх здушувала поліція.

В цей критичний для Московщини час Фінляндія домагалася автономії і цар Микола II-ий оголосив маніфест, обіцяючи відновити у Фінляндії конституцію.

Після складення мирового договору з Японією влітку 1907 року, в Петрограді підписано також договір з Англією і Францією, від яких Московщина одержала велику позичку (2,5 мільярда франків). Московщина почала знову зброїтися, завдяки чому могла далі втримати під своїм пануванням завойовані народи.

Перша світова війна (1914-1918)

Перша світова війна, як відомо, вибухла в липні 1914 року. В ній брали участь дві імперіялістичні групи держав. Першу очолювала Німеччина із своїми союзниками — Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. В другій групі були: Англія, Франція і Московщина, а пізніше до них приєдналися Італія, Сербія, Бельгія і Японія. В тій війні брало участь 70 мільйонів війська, з яких згинувло 30 мільйонів. Коштувала вона аж 300 мільярдів карбованців, була імперіялістична, бо мала за мету поділити світ на пануючих і поневолених.

Причиною вибуху першої світової війни став підготований Московщиною атентат на австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда у Сараєві (головне місто Боснії).

На початку серпня 1914 р. утворилися такі фронти: західний, що тягнувся від Північного моря аж до Швейцарії, східний — від Балтицького моря аж до Румунії, і третій — балканський.

Німецька армія порушила нейтралітет Бельгії і через її територію почала наступ на Францію. Франція звернулася до царя Миколи II-го з проханням, щоб московська армія ударила на Німеччину. Дві московські армії почали наступ на Східню Прусію, але німецька армія їх розбила.

В 1915 році почала протинаступ німецько-австрійська армія і окупувала Гродно, Вільно, частину балтицького побережжя і частину волинської губернії. Московська армія від травня до жовтня 1915 року втратила 150 тисяч убитих, а понад мільйон її вояків попало до німецького та австрійського полону. Фронти вирівнялися від Ризької затоки аж по ріку Дніпро і почалась т. зв. позиційна війна. Погром московської армії був наслідком її поганого озброєння та нездібності московського командування.

Повстання середньо-азійських народів (1916 р.)

Московська війна впала великим тягарем на поневолені в московській імперії народи, в тому і Середньої Азії. Московська влада накладала величезні податки, стягала засоби на продовження війни. В Казахстані та Киргизії московський уряд виселявав місцеве населення і спроваджував на його місце московських колоністів. Тільки за 1915 рік у Казахстані і Киргизії роздано московським поміщикам, урядовцям та селянам 1,800.000 гектарів найкращої землі, skonфіскованої у її місцевих власників.

Причиною до повстання було те, що московський уряд дав наказ змобілізувати від 19 до 40 літ життя все чоловіче населення і вислати його на фронти копати окопи. Насамперед збунтувалися узбекістанці, а потім казахстанці. Повстанці вимагали знищення списків, на основі яких москалі брали людей на фронти копати окопи. Наприкінці липня 1916 р. повстання охопило майже цілу Азію, московська царська влада вислала проти повстанців свою армію, яка вжила проти них усі роди

зброї, навіть гармати. Дуже хоробро бився проти московської армії відділ повстанців, що його очолював Аматаель.

Революція в московській царській імперії

Погром московської армії, занепад продукції зброї, нездарність залізничного транспорту — показували, що московській імперії грозить розвал. Навіть Петроград відчував великий брак харчових продуктів і палива. Царський двір був під впливом відомого Распутіна. В масах населення наростав революційний настрій. Цар Микола II-ий хотів скласти сепаратний мировий договір з Німеччиною, але його дорадники не погоджувались, бо боялися, що порушення договору з Антантою приведе до того, що Московщина не дістане Босфору і Дарданеллів. Московські імперіялістичні кола вирішили «очистити» скомпромітований царський двір убивством Распутіна. Вони викликали його до князя Юсупова і там отруїли 31 листопада 1916 року.

Господарська криза на початку 1917 року погіршила ситуацію в московській імперії. Посли IV-ої Думи, разом з меншевиками (соціал-демократами) та есерами (соціал-революціонерами) створили комітет, який почав вести переговори з царем Миколою II-им, що в той час був і головнокомандуючим московської армії, вимагаючи, щоб уряд відповідав за свою діяльність перед Думою (парляментом).

22-го січня 1917 року в Петрограді відбулася демонстрація проти війни, а 8-го березня робітники путіловського заводу вийшли на вулицю, до них приєдналися робітники інших заводів. Того ж дня страйкувало 90 тисяч робітників, 9-го березня — 200 тисяч, а 10-го — всі петроградські робітники. Цар Микола II-ий дав наказ армії розігнати силою демонстрантів. Поліція стріляла до них з кулеметів. 13-го березня робітники зайняли частину міста. 12-го березня Волинський і Литовський полки, що складалися з вояків немосковського походження, підтримали протикарську революцію. Робітники зайняли арсенал і забрали 40 тисяч рушниць та іншу зброю. Голова IV-ої Думи, Родзянко, вислав цареві Миколі II-му телеграму до Могилева, щоб зробив поступки робітникам, а тим самим зберіг імперію і її династію. Цар уважав Думу за осередок революції і 11-го березня дав наказ розв'язати її, але Дума діяла далі. 12-го березня створився т. зв. «Совет робітничих і військових депутатів», а Дума того ж дня створила новий уряд на чолі з Родзянком та оголосила наказ, щоб вояки вернулися до казарм і виконували зарядження своїх старшин (офіцерів). «Совет робітничих та військових депутатів» видав свій наказ, який ще більше поглибив розклад царської армії.

Тимчасову владу Дума створила в порозумінні із соціал-демократами та есерами, без большевиків. Головою уряду став князь Львов, а членами — проф. Мілюков, Гучков, Коновалов, Терещенко і Керенський. До Пскова, де перебував тоді цар Микола II-ий, виїхала делегація Тимчасового уряду — Гучков і Шульгін, яка вимагала, щоб цар зрікся

трону на користь свого сина Олексія. Цар Микола II-ий справді зрікся трону, але на користь свого брата Михайла.

Вернувшись до Петрограду, Гучков виступив перед робітниками залізничних майстерень, прочитав маніфест про абдикацію Миколи II-го на користь свого брата Михайла і вигукнув: «Хай живе новий цар!» Між робітниками зчинився крик і його хотіли заарештувати.

Тимчасовий уряд, побачивши протимонархічні настрої робітників, вислав делегацію до Михайла Романова з пропозицією, щоб він зрікся трону і передав свої права Тимчасовому урядові. 16-го березня 1917 року Михайло Романов зрікся трону, а в Петрограді витворилися дві влади: «Совет робітничих і військових депутатів», що проголошував диктатуру пролетаріату, і створений Думою т. зв. Тимчасовий уряд. Обидві ті фракції, хоч і мали одну головну мету — зберегти цілість московської імперії, готувалися до взаємної боротьби за владу.

Тим часом поневолені народи, що їх московські імперіялісти були силою залучили до московської імперії, почали творити своє незалежне життя, прямували до державної самостійності. Так постали національні тимчасові уряди Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Азербайджану, Північного Кавказу, Киргизії, Середнього Поволжя, України, Білорусії, Молдавії, Криму, Башкирії, Туркестану та інших народів. Це самовизначення народів викликало у московських імперіялістів страх і протидію, вони докладали всіх зусиль, щоб за всяку ціну зберегти цілість московської імперії.

27-го серпня 1917 року Керенський, що став головою Тимчасового уряду, скликав до Москви нараду своїх міністрів і хотів проголосити військову диктатуру. Але цей задум не вдався, бо в той самий день страйкувало 400 тисяч робітників і не було навіть світла. На другий день приїхав до Москви на засідання головнокомандуючий московської армії генерал Корнілов, що готувався до державного перевороту, щоб відновити монархію. Тому, що ситуація в Москві не сприяла здійсненню його замірів, він вернувся до штабу.

Тут, закінчивши приготування до перевороту, 7 вересня 1917 року дав наказ генералові Кримову вирушити з кінною армією («Дика дивізія») в напрямку Петрограду. Але біля Петрограду ця кінна армія натрапила на великий опір. Під впливом агітації, війське ген. Корнілова почало переходити на бік Тимчасового уряду Керенського. Керенський усунув ген. Корнілова з посту головнокомандуючого московської армії.

Генерал Кримов застрілвся, а генерала Корнілова з його штабом заарештували і посадили до тюрми у Глухові, але він утік на Дон.

(Далі буде)

Микола МЕЛЬНИК

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА 1917-1920 РОКІВ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

(3)

ВИЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДЕ ФАКТО

Тільки чотири держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина) визнали Українську державу (де юре) 9 лютого 1918 р., коли їхні делегації підписали в Берестю Литовським мировий договір з Українською Народною Республікою.

Всі інші держави, які нав'язали з Україною взаємини на протязі 1918-1920 років, визнали її самостійність тільки тимчасово — де факто.

Насамперед Україна мусіла нав'язати відносини з державами, які постали на окраїнах колишньої російської імперії, з такими державами сусідніми, як ось РСФСР, Румунія і Польща, а вкінці з нейтральними.

За часів Центральної Ради Українська Народна Республіка нав'язала дипломатичні взаємини з Румунією, що були перервані в травні 1918 р., а відновлені в жовтні 1918 року. На той же час припадає і визнання УНР большевицькою Росією (РСФСР) — посереднє, бо залучене до мирового договору РСФСР з Центральними державами 3-го березня 1918 року. Фактичне визнання (тимчасове) було підтверджене підписанням 12-го червня 1918 р. прелімінарного договору між РСФСР та Українською державою під час мирових переговорів.

Гетьманський уряд нав'язав дипломатичні взаємини з Кубанню, Швайцарією, Фінляндією, Всевеликим Військом Донським, Грузією та Скандинавськими державами.

За Директорії УНР вислано дипломатичні місії до різних держав: до Великої Британії, Франції, США, Італії, Голландії, Бельгії, Данії, Греції. Тоді ж Українську Народну Республіку визнав і Ватикан; 5-го лютого 1921 р. визнала її і Аргентина, коли вже цілу українську територію зайняли большевики, а також Польща, Румунія і Чехо-Словаччина.

В українській історіографії та публікаціях бракує системи в кваліфікації визнань Української держави тільки тому, що автори не беруть до уваги приписів міжнародного права.

Для остаточного визнання (де юре) нової держави іншими державами вимагається або мирового трактату, або обміну дипломатичними представниками першого ступеня (нунцій, амбасадор, посол), або спеціального договору, яким виразно стверджується, що нову державу визнається де юре.

Тим часом бачимо такі «засади», які відразу мали б кваліфікувати визнання Української держави як де юре:

»Коли говоримо про визнання де юре чи форми дипломатичних зносин України з новопосталими державами Східньої Європи, ставимо наголос на політично-військову й економічну конкретну співпрацю між обома сторонами представників та урядів, а не дипломатичний церемоніал, чи навіть канцелярійно-формальне взаємооформлення певними урядовими письмами, як вірчі листи, трактати тощо.

В розгарі визвольних змагань чи прямо війни з Росією, яка намагалася наново зайняти територію новопосталих незалежних держав Східньої Європи, не було часу на проведення приписаних дипломатичних форм та у випадку обміну вірчими листами між новими державами Східньої Європи це мало тим більше менше значення.

Вистачало було прийняти голові уряду України представника Литви чи Фінляндії або Грузії чи Азербайджану, або прибути посольству чи урядовій місії України, як представництву уряду, який визнає новопосталу державу, щоб числити цей факт за нормальне взаємо-визнання навіть де юре, хіба у виїмково складних політичних випадках за визнання де факто. З цієї причини до визнання України другими державами Східньої Європи треба брати конкретні факти державної співпраці та щойно попри те дипломатичні формальності міністерські документи взаємовизнання».

(«До 40-ліття дипломатичних зносин української держави 1918-1921» — «Вісник», ч. 4, стор. 10-11, 1958 р.).

З таким поглядом важко погодитися, бо як і визнання де юре, так і визнання де факто має майже ті самі правні наслідки: навіть ті уряди держав, які встановили між собою тільки фактичні взаємини (визнання де факто) та обмінялися лише тимчасовими дипломатичними представниками (*chargé d'affaires*), можуть дуже добре співпрацювати. А визнання де юре настає саме тоді, коли закінчиться війна, коли ворог зазнав поразки й примушений капітулювати; коли встановлено кордони і настає мир, щойно тоді приходить остаточне визнання (де юре).

По першій світовій війні Антанта визнала спочатку новопосталі держави тільки тимчасово, а щойно в мирових трактатах визнала їх остаточно, або спеціальними постановами, коли ті нові держави закріпили свою незалежність. Якраз брак правного підходу до оцінки міжнародних відносин, створює суперечності, що їх можна завважити вже в тій самій, вище наведеній статті:

У списку держав, які визнали Україну де факто, бачимо Францію (з датою 21 грудня 1917 р.) та Великобританію (з датою 3 січня 1918 р.).

(Див. «Вісник», 1958, ч. 4, стор. 13)

Зараз же в другій частині статті автор пише: »Не визнали були України навіть де факто ні Франція, ні Великобританія, ні З'еди-

нені Держави Америки в 1919-1920 рр., хоч у цих країнах існували постійно українські місії, які усіма способами домагалися того визнання».

(Див. «Вісник», 1958, ч. 5, стор. 17)

В «Енциклопедії Українознавства» (Словникова частина, т. 2, стор. 513) читаємо, що:

»За Директорії Україна мала разом 11 посольств (у Німеччині, Австрії, Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Естонії, Латвії, Фінляндії, Грузії); ці українські послы фігурували на списках дипломатичного корпусу та користувалися дипломатичними привілеями, устійненими міжнародним правом».

Дипломатичний корпус не є правним об'єднанням усіх послів у даній державі. До його складу входять також жінки послів, секретарі, радники департаментів, аташе та їхні родини. Він має радше характер куртуазійний і виступає в час різних державних свят, як ось коронація монарха, записяження президента, похорон голови держави або високого достойника і т. п. Колись він пильнував, щоб привілеї дипломатичних висланників були шановані. Дуже часто наприкінці списку членів дипломатичного корпусу поміщувано також голов дипломатичних місій для зазначення своєї прихильности до представників ще не визнаної держави.

Наприклад, у цитованому списку з «Енциклопедії Українознавства» згадано й такі держави, у яких українські послы були на списках дипломатичного корпусу:

Австрія, чи тодішній новий підмет міжнародного права *Австрійська республіка*, яка формально не нав'язала дипломатичних зв'язків з Україною. У Відні було також представництво УРСР, з якою 5 липня 1920 р. був навіть складений договір (угода) про обмін полоненими, про неутралітет у війні проти Росії та про заборону перевозу і доставки зброї.

Угорщина уклала таку саму угоду з РСФСР і УРСР 21 травня 1920 р. про обмін полоненими, а українську місію трактувала як неофіційне представництво.

Також Литва, Естонія і Чехо-Словаччина не визнали України, а українські місії тут були тільки неофіційними представництвами.

Власне тому існує необхідність ближчого вияснення зв'язків України з іншими державами, що його подамо в наступних розділах.

УКРАЇНА І РОСІЯ

Коли мова про правні відносини між Україною і Росією (та РСФСР), то тут треба великої обережності, бо Росія, як і наш західний сусід, Польща, заінтересована в тому, щоб української держави взагалі не було. В «українській справі» Польща все договорювалася з Росією, бо їх державні інтереси зв'язані з експлуатацією природних ресурсів та людського потенціалу України. Доказом цього є мировий договір

Польщі в Андрусові 1667 р. з царською та мировий договір у Ризі 1921 р. з большевицькою Росією.

Історія дає нам цілий ряд трагічних прикладів, як московський цар при кожній зміні гетьмана, фальшуючи статті Переяславського договору з 1654 р., обмежував права васальної козацької держави, аж врешті перетворив її на звичайну провінцію чи на кілька губерній т. зв. Малоросії.

Ще з більшою прецизністю застосували цю систему обману большевики. Вистачить проаналізувати конституцію УРСР, в якій усі права «української союзної республіки» є тільки порожньою фразеологією (*ius nudum*). Тому будь-які правові акти чи документи большевицької РНК, які стосуються до України, вимагають докладної аналізи, щоб не зійти на манівці.

Українські публіцисти, що коментують історичні події 1917-1920 рр., дуже часто приймають у добрій вірі дослівно те, що було написане, а навіть і написане інтерпретують у «користь української справи», мовляв, большевики визнали самостійність України, але слова не додержали.

Таким чином вони йдуть мимохіть на руку большевицькій пропаганді, начебто большевики поставилися прихильно до свободи всіх народів, «допомогли» їм збройно захистити себе від їхньої буржуазії.

Коли наші історики для кращого обґрунтування своїх поглядів покликаються на радянських істориків 20-их років, що Росія, чи РСФСР, вже в 1917 р. визнала незалежність України (деякі окреслюють це визнання як визнання *де юре*), то таким чином вони йдуть втертим шляхом большевицької пропаганди.

Більшість істориків як доказ визнання Української Народної Республіки большевиками вже в 1917 р. подає два документи Ради Народних Комісарів Російської Республіки, а саме: «Деклярацію прав народів Росії» з 2 (15) листопада 1917 р. та «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» з 3 (16) грудня 1917 року*.

Для належного висвітлення кожного правового акту чи документу, а в міжнародних взаєминах особливо, вимагається його інтерпретації автентичної, історичної та систематичної. Щойно тоді, коли такий правовий документ з усіх трьох поглядів дає такі самі чи подібні висновки, можна вважати, що інтерпретація правильна.

Коли візьмемо до уваги «Деклярацію прав народів Росії», то публіцисти (в тому й советські та просоветські) подають тільки частину —

*) В більшості публікацій подано дату «Маніфесту» 4/17 грудня 1917 р., коли головнокомандувач Криленко передав його радіо-телеграфом Українській Центральній Раді. Большевицькі публікації подають дату 3/16 грудня 1917 р.

чотири принципи, надруковані товстим друком, як напрямні діяльності РНК в питанні про національності Росії. Цілком інакше представляється зміст і напрямні згаданої декларації, як цілості. Для кращого висвітлення подаємо повний текст декларації, з підкресленням суттєвих її постанов.

Декларація прав народів Росії, 2 (15) листопада 1917 р.

Жовтнева революція робітників і селян почалась під загальним прапором розкріпачення.

Розкріпачуються селяни від влади поміщиків, бо немає більше поміщицької власності на землю — її скасовано. Розкріпачуються солдати і матроси від влади самодержавних генералів, бо генерали від нині будуть виборними і змінюваними. Розкріпачуються робітники від примх і сваволі капіталістів, бо від нині буде встановлено контроль робітників над заводами і фабриками. Все живе і життєздатне розкріпачується від ненависних кайданів.

Лишаються тільки народи Росії, які терпіли і терплять гніт і сваволі, до розкріпачення яких треба приступити негайно, визволення яких повинно бути проведене рішучо і безповоротно.

За епохи царизму народи Росії систематично нацьковувались один на одного. Результати такої політики відомі: різня і погроми, з одного боку, рабство народів — з другого.

Цій ганебній політиці нацьковування нема й не повинно бути вороття. Віднині вона повинна бути замінена політикою добровільного і чесного союзу народів Росії.

В період імперіялізму, після Лютневої революції, коли влада перейшла в руки кадетської буржуазії, неприхована політика нацьковування поступилася місцем політиці похливого недовір'я до народів Росії, політиці причіпок і провокацій, що прикривалася словесними заявами про «свободу» і «рівність» народів. Результати такої політики відомі: посилення національної ворожнечі, підрив взаємного довір'я.

Цій недостойній політиці брехні й недовір'я, причіпок і провокацій треба покласти край. Віднині вона повинна бути замінена відкритою і чесною політикою, що веде до повного взаємного довір'я народів Росії.

Тільки в результаті такого довір'я може скластися чесний і тривкий союз народів Росії.

Тільки в результаті такого союзу можуть бути спаяні робітники й селяни народів Росії в одну революційну силу, здатну встояти проти всяких замахів з боку імперіялістсько-анексіоністської буржуазії.

З'їзд Рад у червні цього року проголосив право народів Росії на вільне самовизначення.

Другий З'їзд Рад у жовтні цього року підтвердив це невід'ємне право народів Росії більш рішуче й певно.

Виконуючи волю цих З'їздів, Рада Народних Комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності в питанні про національності Росії такі начала:

1. Рівність і суверенність народів Росії.
2. Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави.
3. Скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень.
4. Вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп, які населяють територію Росії.

Впливаючі звідси конкретні декрети будуть вироблені негайно після конструювання комісії в справах національностей.

Іменем Республіки Російської
Народний Комісар у справах національностей
Йосиф Джугашвілі-Сталін
Голова Ради Народних Комісарів
В. Ульянов (Ленін)

(«Українська РСР на міжнародній арені», стор. 7-9)

Як бачимо, провідна ідея декларації — це збереження російської держави-імперії у формі «добровільного і чесного союзу народів», очевидно під проводом Російської Комуністичної Партії (большевиків). Сама форма документу як «декларації» (себто — напрямні діяльності РНК) ще не має зобов'язуючої сили, тим більше, що нема інтерпретації поданих «начал».

Згідно з підкресленням «рівності і суверенності» кожного народу, його право на самовизначення має вирішити тільки заінтересований народ, тому декрети РНК в справах національностей тут ні при чому.

З кінцевою постановою, що «конкретні декрети будуть вироблені негайно після конструювання комісії в справах національностей» — всі т. зв. «начала» стали мертвою буквою і мали тільки пропагандивне значення в користь московсько-большевицької влади.

Таку ж оцінку «Декларації прав народів Росії» подав і В. І. Ленін у своєму заключному слові на Третьому Всеросійському З'їзді Рад у Петрограді 18 січня 1918 року. Він заявив:

«... Ще недавно буржуазна преса, не вгаваючи кричала, що ми руйнуємо російську державу, що ми не вміємо управляти, через що від нас відходять всі національності — Фінляндія, Україна і т. п. ... Ми мовчали, твердо вірячи в те, що наші справедливі принципи, наше власне управління краще ніж слова доведе всім трудящим наші справжні цілі й прагнення.

І ми мали рацію. Ми бачимо тепер, що наші ідеї перемогли у Фінляндії, на Україні й перемагають на Дону, пробуджують класову свідомість трудящих і організовують їх у твердий союз. Ми діяли без дипломатів, без старих способів, застосовуваних імперія-

лістами, але найбільший результат є в наявності — перемога революції і з'єднання з нами перемігших в одну могутню революційну федерацію. Ми владарюємо, не поділяючи за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості. І наш союз, наша нова держава міцніша, ніж насильницька влада, яка об'єднує брехнею і залізом у потрібні імперіялістам штучні державні утворення».

(А. В. Лихолат: «Здійснення лєнінської національної політики на Україні», стор. 132)

З погляду міжнародного права, визнання права на незалежність якогось народу не рівнозначне із визнанням його незалежності чи державності.

8-го січня 1918 р. президент США, Вілсон, проголосив відомих 14 точок, у яких, між іншим, було сказано, що Польща і Фінляндія мають одержати самостійність. Проте, це ще не було визнанням самостійності Польщі і Фінляндії, яке прийшло пізніше, коли згадані держави закріпили свою незалежність.

Другим документом Ради Народних Комісарів у Петрограді, який історики вважають вже за визнання Української Народної Республіки, був «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» з 3 (16) грудня 1917 року.

Власне тим документом, що його наступного дня передав по радіо-телеграфі Центральній Раді головнокомандуючий Криленко, Рада Народних Комісарів маскувала большевицьку інвазію на Україну. Вона, нібито, визнавала право українського народу на самовизначення, оформлене конституційно Третім універсалом 20 листопада 1917 року як Українська Народна Республіка, а рівночасно послала Центральній Раді ультимативні вимоги, які фактично ліквідували Українську Республіку та перекреслювали право українського народу на будь-яке самовизначення. Згаданий маніфест не був правним актом визнання Радою Народних Комісарів Української Народної Республіки, а тільки документом большевицького обману. Відомий знавець міжнародного права Гюго Гроціус, автор 3-томової праці «De jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur», яку вважають за кодекс міжнародного права, встановив, що інтерпретація міжнародних документів має відбуватися згідно із засадою римського права (Ціцерона) «in fide quid senseris non quid dixeris cogitandum», а не на основі того, що виходило б із написаного. Умову треба інтерпретувати як цілість, згідно з дійсною волею партнерів, а в односторонніх актах — згідно з волею (bona fides) того, хто його видав.

Для правдивого з'ясування цього питання доцільно подати текст згаданого «Маніфесту»:

»Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради«, 3 грудня 1917 року.

Виходячи з інтересів єдності й братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії, Рад і особливо Другого Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів, ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблювались царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитись від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні й тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно.

Проти фінляндської буржуазної республіки, яка лишається, покищо, буржуазною, ми не зробили жодного кроку в розумінні обмеження національних прав і національної незалежності фінського народу, і не зробимо ніяких кроків, які обмежували б національну незалежність якої б то не було нації з числа тих, що входили і бажають входити до складу Російської республіки.

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається у невизнанні Радою (ІІ. Р.) Рад і радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати на вимогу Рад України крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду (Центральну Раду), як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду (Центральну Раду) найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками були, поперше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, яке можна здійснити лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

Подруге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

Потрете, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти радянської влади. Посилаючись явно брехливо на автономні нібито права «Дону і Кубані», прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, які йдуть врозріз з інтересами й вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада про-

пускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як і національної незалежності народів Росії, так і радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити без усяких вагань війну їй навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української.

Тепер же, зважаючи на всі викладені вище обставини, Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед лицем народів Української і Російської республік, такі питання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, на Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята?

В разі неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні.

(«Комуністична Партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР», док. 12, стор. 13-14)

Отже, фактична мета цього «Маніфесту» — це початок воєнного наступу московських большевиків на Україну, що вже був вирішений і збройно підготований. Повторення фраз із «Деклярації прав народів Росії» про право українського народу цілком відокремитись від Росії, заперечено в другій частині згаданого «Маніфесту».

Твердження, що РНК в Петрограді не зробила жодного кроку для обмеження прав фінського народу і не зробить «ніяких кроків, які обмежували б національну незалежність якої б то не було нації з числа тих, що входили і бажають входити до складу Російської республіки», — треба розуміти, що РНК «зробить кроки», щоб обмежити національну незалежність тих націй, які не схочуть входити до складу Російської республіки.

Згаданий «Маніфест» був, властиво, вимогою цілковитої капітуляції Центральної Ради, бо її політика, мовляв, позбавила Раду Народних Комісарів у Петрограді можливості визнати її, як «повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди».

Центральна Рада своїм становищем (заходи створити центральний не большевицький уряд російської федерації) нібито примушувала Раду

Народних Комісарів *«оголосити їй без усяких вагань війну навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української»*.

Коли історики подають тільки початок *«Маніфесту»* або його частини про права українського народу на незалежність і відокремлення від Росії, то це суперечне із засадою, що кожний правний акт, чи документ, треба інтерпретувати як цілість.

Центральна Рада в Третньому універсалі виразно заявила, що в Росії Центрального правительства нема, що в державі шириться безвластя, безлад і руїна, отже — не визнавала большевицької влади. У відозві до українського народу з 30 листопада (13 грудня) 1917 року написано, що *«Генеральний Секретаріат не визнає Народних Комісарів правительством всієї Росії»*. Було б нелогічно робити висновок, що на такі заяви Центральної Ради та Генерального Секретаріату — Рада Народних Комісарів у Петрограді відповіла дійсним визнанням незалежності Української Народної Республіки, як актом доброї волі нав'язати сусідські взаємини та співпрацю.

Кожне визнання нової держави є рівночасним визнанням її уряду. Історія не знає випадку, щоб в одному документі було визнання держави із рівночасним оголошенням воєнних операцій для ліквідації її уряду.

Найкращою оцінкою цього маніфесту й ультиматуму була відповідь Генерального Секретаріату з 5 (18) грудня 1917 року:

«Генеральний Секретаріат у заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самоозначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки».

(Д. Дорошенко: *«Історія України»*, т. I, стор. 216-217)

Сергій Шелухин у статті *«Доба Центральної Ради»* так оцінює цей *«Маніфест»*:

«... Як бачимо, советська влада на словах начебто визнає Українську Народну Республіку за суверенну державу, коли ж каже про її уряд, то касує це визнання, а вимагаючи держати своє озброєне військо та свою червону гвардію в Україні — вже яскраво визначала, що ніякої державности вона в Україні на ділі не визнає. Про це ж свідчить і претенсія втручання у внутрішнє життя в Україні та її внутрішній лад. Так у большевиків слово завжди розходиться з дійсністю і треба вважати тільки на реальність, на діло».

(*«Вільна Україна»*, збірник ч. 52, стор. 29-49)

Павло Христюк у творі *«Українська Революція»* пише:

«З огляду (на) поміщення ультимативних вимог у документі — визнання Української Народної Республіки Совітами є радше дипломатичним маневром, ніж правдивим визнанням. Совіт На-

родних Комісарів не мав на думці визнання УНР, але ці фрази вжив тільки в цілях агітації.

Це визнання УНР совітами Росії мало в засаді протилежне значення. Це означало ясне (отверте) відкинення факту існування української демократії якої-небудь форми.

(«Замітки і матеріали до історії української революції», т. II, стор. 85-86)

I. Решетар в «The Ukrainian Revolution» так оцінює згадане «визнання»:

“Further complications developed on December 17, when the Council of People's Commissars sent the Rada an ultimatum in which it *recognized, with tongue in cheek*, Ukraine's right to self-determination even to the point of complete secession but at the same time leveled three accusations at the Ukrainians.

It charged them with disorganizing the front by recalling Ukrainian troops, disarming Bolshevik forces in Ukraine, and shielding General Alexei M. Kaledin's counter-revolutionary rising in the Don region by preventing the passage of Bolshevik troops sent to crush that movement and by allowing Don Cossacks who were joining Kaledin to cross Ukraine.

If the Ukrainian failed to cease these practices within forty-eight hours and did not return the arms seized from the Bolshevik forces, a state of war was to follow between Rada and Soviet Government in Russia and Ukraine”.

(John S. Reshetar Jr.: «The Ukrainian Revolution», p. 93)

У протилежність до істориків, які в згаданому «Маніфесті» додають якусь форму визнання, підсоветські джерела вважають той маніфест і ультиматум за розрив між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів у Петрограді:

«...У Маніфесті вже прямо говорилося, що Рада «стала на шлях нечуваної зради революції», що вона не може бути визнана «повноважним представником трудящих і експлуатованих мас Української республіки». Маніфест ультимативно вимагав від Центральної ради припинення боротьби проти Рад і Радянської Росії. Після Маніфесту вже не могло бути сумніву в тому, що створювати Українську Радянську Державу треба не зберігаючи контакту з Радою і навіть не шляхом «переобрання» її, а в рішучій боротьбі за повне знищення цього контрреволюційного кубла».

(«Історія держави і права Української РСР», стор. 65)

Матвій Стахів у статті «Відновлена Українська Держава та советська Росія» додає у «Маніфесті» визнання Совнаркомом Росії Української Національної Ради:

«Для обману світу і політичного баламутства українських народних мас, одночасно з інвазійними операціями Совнарком Росії проголосив такі акти, якими він визнав Українську Народну Республіку з УЦРадою у проводі:

1. Заява Совнаркомом Росії в ноті з 17 грудня 1917 р. Там міститься така фраза: «Совет Народних Комісарів визнає Українську Народну Республіку і її право на повне відокремлення від Росії».

2. Як комісар для національних справ у Совнаркомі Росії Йосиф Джугашвілі-Сталін розіслав окремий «Лист до вояків українців запілля і фронту» дня 25 грудня 1917 р. і там стверджує цю заяву ще додатково в урочистій формі: «Совет Народних Комісарів визнав Українську Народну Республіку»...

(«В обороні української культури і народу», стор. 18-19)

Про правне значення фрази з «Маніфесту»: «Совет Народних Комісарів визнає Українську Народну Республіку і її право на повне відокремлення від Росії», — ми вже сказали. Скажемо ще кілька слів про згаданий Сталінів «Лист».

Сталін вислав «Листа до вояків українців запілля і фронту» 25 грудня 1917 р., коли в Харкові т. зв. Перший Всеукраїнський З'їзд Рад проголосив радянську владу на Україні. Україну оголошено як «республіку рад» у складі Російської федерації, мала вона також назву Українська Народна Республіка аж до березня 1918 року. У згаданому листі Сталін писав про визнання Советом Народних Комісарів большевицької Народної Республіки, з Центральним Виконавчим Комітетом Рад у проводі, а не УНР з Центральною Радою на чолі. Той же лист наступного дня (26 грудня 1917 р.) був поміщений у «Правді» п. з. «Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті», ця «відповідь» була спрямована проти «буржуазних націоналістів» та Центральної Ради. Автор згаданої статті помилково вважає Сталінового «Листа» за урочисту форму визнання незалежності України.

В українській історіографії у висліді поверхової інтерпретації «Маніфесту» одержав «право громадянства» погляд, що Рада Народних Комісарів Російської республіки справді визнала незалежність України. Тут дослідники змішують два поняття: «право на самовизначення кожного народу, включно з правом відокремитися від Росії» утотожують уже як «визнання незалежності Української Народної Республіки», яка — до речі — в час оголошення «Маніфесту» ще не була конституційно оформлена, як цілком самостійна держава.

Існує різниця між визнанням права на незалежність якогось народу і визнання його незалежності. Право на самовизначення, себто на незалежність, большевики дуже часто проголошували тільки з пропагандивною метою, а рівночасно підкреслювали, що принцип самовизначення *мусить бути підпорядкований інтересам пролетаріату*. Таким чином зводили гасло про самовизначення до звичайного лозунгу. В «Критичних замітках із національного питання» Ленін писав:

«Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дурненькою політикою навіть з точки зору буржуазних «національних завдань» українців — ослаблювати існуючий тепер у межах однієї держави зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату».

(«Ленін про Україну», стор. 313)

«Всяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від другої, всякі нападки на марксистське «асиміляторство», всяке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї

національної культури в цілому іншій ніби цілій національній культурі і т. п. є буржуазний націоналізм, з яким обов'язково є нещадна боротьба».

(Там же, стор. 316)

«Марксизм непримиренний з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», чистенький, тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму інтернаціоналізм, злиття всіх націй у найвищій єдності, яка росте перед нашими очима з кожною верствою залізниці, з кожним міжнародним трестом, з кожним (міжнародним за своєю економічною діяльністю, а потім і за своїми ідеями, за своїми прагненнями) робітничим союзом».

(Там же, стор. 317)

«Боротьба проти всякого національного гніту — безумовно так. Боротьба за всякий національний розвиток, за «національну культуру» взагалі — безумовно ні».

«Пролетаріят же не тільки береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а навпаки, застерігає маси від таких ілюзій, відстоює найновішу свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію, за винятком насильної, або такої, що спирається на привілеї».

(Там же, стор. 318)

Ленін твердив, що асиміляція в межах великоруського і українського пролетаріату безсумнівна й неминуча, проте вважав це за факт прогресивний.

«Але, поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні централізації».

(Там же, стор. 328)

Роберт С. Саллівант у «Маніфесті» з 17 грудня 1917 року не бачить дійсного визнання більшовиками незалежності України, а тільки заслоу, якою вони хотіли прикрити свою інтервенцію в Україні.

В своїй праці п. н. «Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957» (р. 29), він зазначає:

“The Russian did not abandon the principle of self-determination; but by insisting that it be subordinated to whatever best served interests of the proletariat, they reduced the principle, as a practical matter, to little more than a slogan”.

Взявши до уваги відосередні рухи неросійських народів, більшовики почали настирливо пропагувати федеральний устрій Російської республіки, щоб під керівництвом РКП(б) зберегти цілість російської держави-імперії.

Повторювання кличів про свободу і рівність народів, про їх право на самовизначення і утворення самостійної держави, подібно як і кличів «земля селянам, а фабрики робітникам», — відповідало ленінській zasadі: брехню треба так довго повторяти, аж врешті її приймуть за правду. Таку zasadу проповідували й підсоветські історики, а за ними

й ті історики та публіцисти, що повторяють пропагандивні уступи «Маніфесту», в яких вони бачать визнання большевиками незалежності України де факто, а деякі навіть де юре:

«Українська Радянська Енциклопедія» (стор. 125):

«3 (16) грудня Раднарком РСФРР звернувся з маніфестом до українського народу, написаним В. І. Леніним, в якому, поряд з ультимативними вимогами до Центральної ради не пропускати через територію України контрреволюційні частини, припинити роззброєння радянських частин і червоної гвардії, містилось *інтернаціональне визнання суверенних прав українського народу*: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно».

«Большая Советская Энциклопедия» (т. 50, стор. 210):

«Советское правительство в Манифесте к украинскому народу 3 (16) декабря признало за Украиной право на независимость».

Михайло Сосновський «Україна на міжнародній арені 1945-1965» (стор. 16):

«З політично-пропагандивних міркувань російським большевикам під проводом Леніна не було догідно вживати пряму агресію проти української держави і її збройно ліквідувати, *тим більше, що вони ж самі цю державу формально були визнали і встановили з нею нормальні дипломатичні взаємини* (підкреслення, — автора).

Тому Ленін доручив був просоветським елементам, які рекрутувалися в основному з місцевої російської етнічної меншости, з додатком невеличкої групи українських комуністів, оформити в протизаг Українській Народній Республіці «українську республіку рад» і покликати перший український советський «уряд». Т. зв. І-ий Всеукраїнський з'їзд рад, який «заклав фундамент для побудування Української Радянської Соціалістичної Республіки», відбувся в Харкові, що був окупований у той час російською Червоною армією».

Перший Світовий Конгрес Вільних Українців — «Матеріали...» (стор. 88):

«Перший маніфест до українського народу в Україні й за її межами в ССРСР та в країнах Советського Бльоку».

«Не зважаючи на офіційне визнання УНР, Советська Росія своєю декларацією з 17 грудня 1917 року, почала війну проти України» (підкреслення, — М. М.).

В. Трембіцький «До 40-ліття дипломатичних зносин української держави 1918-1921»:

«Серед визнаців «де юре» одною з перших була Советська Росія, в склад якої до 1917 р. входила більшість території України (підкреслення, — М. М.).

Відновлена РСФСР актом з 19 грудня 1917 р., а потім 10 січня 1918 р. на мировій конференції в Бересті визнала була повну суверенність Української держави».

(Стаття у «Віснику», 1958, ч.ч. 4 і 5)

Vasyl Oreletsky "Ukraine's International Treaties and Conventions":

"Russia, Great Britain and France were among the first to recognize the Ukrainian National Republic".

(«The Ukrainian Review», 1956, № II, p. 66)

"Russian Oppression in Ukraine — Reports and documents" (p. 14-15):

"Following the armistice with the Central Powers, Lenin officially recognized Ukraine as a completely sovereign and independent state on December 17, 1917 in these words:

"We, the Soviet of Peoples Commissars, recognize the Ukrainian National Republic and its right to separate from Russia or to make an agreement with the Russian Republic for federative or other similar mutual relations between them. Everything that touches right and the national independence of the Ukrainian people, we, the Soviet of People's Commissars, accept clearly without limitation and unreservedly".

This was an unequivocal statement".

Олег Семенович Підгайний у своїй дуже цінній історичній праці англійською мовою п. з. «The Formation of the Ukrainian Republic» намагається доказати, що советська Росія вже в 1917 р. визнала незалежність України, подавши ряд різних заяв большевицьких провідників та фактичні відносини між Петроградом і Києвом.

Як визнання Української Народної Республіки мав промовляти факт, що Сталін, Народний комісар у справах національностей, погодився 5 грудня 1917 р. передати Україні прапори, козацькі гармати і булаву, що їх була забрала цариця Катерина II-га. Це також мав бути доказ, що в Росії вже нема поневолених народів.

"The Great-Russian people and revolutionary Petersburg sent the holy gift to free Kiev, with a greeting in the name of fraternity of nations...

Let the fraternal union of the free nations of Russia and the whole world be glorified and be strengthened".

(«The Formation...», p. 405)

Не зважаючи на цю заяву, московські большевики не звернули Україні згаданих її національних цінностей. Таким своїм розпорядком вони хотіли тільки здобути собі прихильність українського народу, готуючись до збройної агресії проти Центральної Ради. Одночасно, це мав бути доказ, що большевики організують дійсний «братерський союз» вільних і рівних народів у російській федерації. Отже, українські історичні scarbi большевики обіцяли повернути українському народові до Києва з умовою, що й самий Київ буде належати до російської держави.

Подібно поступали большевики супроти поляків. 20-го червня 1918 р. Народний комісар у справах освіти дав розпорядок про

зворот забраного з Польщі майна культури, мистецтва, науки та історичних пам'яток »польському трудящому народові«*.

29-го серпня 1918 р. Рада Народних Комісарів оголосила декрет, яким анулювала договори про розподіли Польщі, укладені царським урядом з урядами Німеччини та Австро-Угорщини**.

В статті 3-ій декрету писалося:

»Все договори и акты, заключенные правительством бывшей российской империи с правительствами Королевства прусского и Австро-венгерской империи, касающиеся разделов Польши, в виду их противоречия принципу самоопределения наций и революционному правосознанию русского народа, признавшего за польским народом неотъемлемое право на самостоятельность и единство, отменяются настоящим бесповоротно«.

Декрет підписав голова РНК В. І. Ленін, заступник комісара закордонних справ Л. Карахан. Він оголошений в »Известиях Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов« (ч. 191) 5 вересня 1918 р.

В той час польська держава ще взагалі не існувала. Як відомо, її проголошено щойно 11 листопада 1918 року.

Серед польських наукових праць не знайдемо навіть спроби вважати згаданий декрет за певну форму визнання незалежної Польщі.

Проф. Олег Підгайний подає і те, що на початку січня 1918 р. РНК в імені советської Росії ще раз визнала незалежність Української Народної Республіки, а рівночасно в той самий час, без жодного висвітлення, назначила С. Орджонікідзе комісарем для України, людину не обізнану з Україною, вплив і популярність якої рівнялися зеріві. Не зважаючи на це, советська Росія все ж визнала Україну на початку січня 1918 р., під час мирових переговорів у Бересті.

“Thus the Soviet of People's Commissars on behalf of Soviet Russia, expressed again its recognition of the independence of the Ukrainian National Republic in early January 1918, inexplicably appointing at the same time a “Commissar” for the Ukraine a certain Ordzhonikidze, a native of Georgia, whose knowledge of the Ukraine, and whose contacts with the Ukraine, were minimal, while his influence and popularity could be described as being nil.

*) 1918 czerwiec 20, Moskwa — Zarządzenie Komisariatu Ludowego do Spraw Oświaty o zwrocie ewakuowanego z Polski mienia kulturalnego, artystycznego, naukowego i historycznego polskiemu ludowi pracującemu.

(»Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich«, t. I, str. 423-424)

**) 1918 r. wrzesień 5, Dekret Rady Komisarzy Ludowych w sprawie anulowania traktatów o rozbiorach Polski, zawartych przez rząd carski z rządami Niemiec i Austro-Węgier.

(»Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich«, t. I, Dok. CXXIII, str. 647)

Nevertheless Soviet Russia had again recognized the Ukraine on the eve of the peace conference of Brest-Litovsk, in early January 1918".

(O. S. Pidhajny, «The Formation of the Ukrainian Republic», p. 449)

У противагу Центральній Раді московські більшовики створили 25 грудня 1917 р. в Харкові советський т. зв. український уряд, який дав початок т. зв. УРСР. Тому, що Українська Народна Республіка Третім універсалом Центральної Ради з 20 листопада 1917 р. була оформлена як складова республіка в російській федерації, більшовики прокламували «Українську Народну Республіку» з її урядом (Народним Секретаріатом) у Харкові також як федеративну республіку. Аналізуючи їхні ухвали, можна ствердити, що центральні органи російської республіки були одночасно центральними органами федерації. Російська республіка стала федерацією, а Українська республіка — її складовою частиною, *але не на засадах федеративної рівності, а тільки на засадах автономного підпорядкування.*

Доказом цього є призначення Сергія Орджонікідзе надзвичайним комісаром в Україні, для «об'єднання діяльності більшовицьких організацій», з дуже широкими, просто диктаторськими повноваженнями. Ось форма цієї повновасті:

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.)

Тов. Сергій Орджонікідзе призначається тимчасовим Надзвичайним комісаром Району для об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій у всіх галузях їх роботи (військової, продоволючої, банкової та ін.). Затверджено.

Ленін вр.

(«Ленін про Україну», стор. 446)

У повновасті, як бачимо, не вживається назви «Українська Народна Республіка», а тільки — «Район» (України). Нема згадки про «уряд» чи «Народний Секретаріат» і «Центральний Виконавчий Комітет Рад України», а сказано тільки про «об'єднання діяльності», що в більшовицькому словнику означає «централізувати» чи підпорядковувати на засаді «демократичного централізму».

Натомість Володимир Петрович Затонський, як представник «Української республіки», був прийнятий до Ради НК РСФСР (тоді ще Російської республіки) з «ухвальним голосом» у справах, що стосуються до України і з дорадчим голосом в інших справах.

(З протоколу РНК РСФСР, 9 січня 1918 р., док. ч. 935)

В дійсній федерації рівних республік, представник України повинен мати рішальний голос у всіх справах федерації, а не тільки в питаннях відносно України. Отже бачимо, що московські більшовики погодилися тимчасово тільки на певного роду автономію «району» України. Якщо б вони «Маніфестом» із 3 (16) грудня 1917 р. були справді визнали незалежність Української Народної Республіки, то напевно для форми т. зв. I-ий Всеукраїнський З'їзд Рад у Харкові проголосив би самостійну советську Українську республіку, як це сталося 16 березня 1918 року на т. зв. II-му Всеукраїнському З'їзді Рад у Катеринославі, коли

большевики — примушені договором із 3 березня 1918 р. та німецькою військовою силою — визнали незалежність Української Народної Республіки.

Деякі історики цілком правильно підкреслюють, що большевики визнали «Маніфестом» Українську Народну Республіку тільки «для обману світу й політичного баламутства українських народних мас», що й було відоме Генеральному Секретаріатові України. Коли так, то тим більше не можна вважати акт обману й шахрайства за правний акт визнання незалежності України.

Реасумуючи подані голоси про «Маніфест», треба ствердити, що з погляду міжнародного права в «Маніфесті» не було жодного визнання незалежності Української Народної Республіки. В той час вона була проклямована тільки як складова республіка російської держави. Нема й визнання між федерацією і її складовою частиною, є тільки договір союзних республік (не менше двох) в утворенні федеративної держави, як третього підмету міжнародного права.

Українські історики подають, що советська Росія визнала Українську Народну Республіку також під час мирових переговорів у Бересті Литовським, коли голова російської делегації Лев Троцький склав 10 січня 1918 р. на пленарному засіданні таку заяву:

«Зважаючи на ноту Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє зі свого боку, що вона в повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах».

(Д. Дорошенко: «Історія України», т. I, стор. 298)

Під час дискусії, у якому характері вважати українську делегацію, Л. Троцький заявив, що його правительством стоїть на становищі, яке не дозволяє визначати атрибутів і прав іншої делегації народу, що себе самовизначає чи має намір себе самовизначити. Коли мова про границі території, що її має заступати українська делегація, то цю справу треба залишити невирішеною тому, що Українська Республіка є в стані творення (in Process des Werdens steht). Він сподівається, що ця справа буде вирішена під час переговорів між російською і українською делегаціями. Визнає українську делегацію за самостійну і цим уважає справу за поладжену.

Коли граф Чернін 12 січня 1918 р. в імені держав Почвирного союзу умовно визнав Українську Народну Республіку, відклавши формальне визнання аж до часу складення мирового договору, щоб запобігти можливим непорозумінням Л. Троцький склав додаткову заяву такого змісту:

«Конфлікти, які постали між Російським Правительством і Генеральним Секретаріатом, фактичні основи яких відомі більш-менш усім присутнім, не мали й не мають жодного зв'язку зі справою самоозначення українського народу. Вони постали через

протиставлення між політикою Совіту Народних Комісарів і Генерального Секретаріату, протиставлення, які виявилися як на території України, так і поза її межами.

Що торкається самоозначення України, яке фактично відбувається у формі Народної Республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками.

З огляду на те, що на Україні нема жодних окупаційних військ, що політичне життя відбувається там вільно, що там нема ані середньовічних станових органів, які хотіли б представляти країну, ані призначеного зверху позірному міністерства, яке працює в межах, накинутах йому згори, далі — з огляду на те, що на Україні є всюди вільно вибрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, — немає і не може бути жодного сумніву, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення.

З огляду на вище сказане і в згоді із заявою, złożеною 10 січня, російська делегація не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирових переговорах».

(Д. Дорошенко: «Історія України», т. I, стор. 299)

Уважати ті заяви Л. Троцького за визнання самостійності Української Народної Республіки з боку совєтської Росії — не можна ані з правового, ані з історичного погляду.

Берестейські переговори були не менш важливим тереном дипломатичної війни проти самостійності України. Большевики опинились у складних умовах, чинили всі заходи, щоб погодити свої пропагандивні гасла про свободу і рівність усіх народів та їх право на самовизначення, включно аж до утворення самостійних держав, із реальною політикою московсько-большевицького уряду, щоб зберегти цілість російської імперії.

В той час (від 25 грудня 1917 р.) москалі створили другий т. зв. український уряд в Харкові, який діяв на платформі формально федеративного, а в дійсності автономного зв'язку України з Росією. Цей «уряд» навіть не мав секретаріату міжнародних справ. Московські большевики наступали на Україну, зайняли велику частину Лівобережжя, армія Муравйова зближалася до Києва. Правне оформлення Української Народної Республіки було оперте на Третньому універсалі, на основі якого Україна не відділялась від Росії, а Центральна Рада і Генеральний Секретаріат діяли як суверенна влада України тільки до часу утворення федеративного правительтва Росії, себто — тимчасово. В міжнародних відносинах визнання стосується тільки до державних творів, самостійність яких постійна, невідклична й необмежена часом.

В таких політичних обставинах нема жодної підстави вважати заяви Л. Троцького за яку-будь форму визнання Української держави. У своїх заявах він не вжив вислову, що його уряд визнає самостійність Української Народної Республіки та її уряд Генеральний Секретаріат. Його заява, що «російська делегація не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирових переговорах» — ще не означала визнання самостійності Української Республіки.

Наприклад. Тому, що членами Ліги Націй могли бути також і півсуверенні чи залежні держави й політичні твори з організованою самоуправою, мировий договір у Версалі підписали Індія, Сирія, Єгипет, хоч у той час ще не були визнаними державами.

По другій світовій війні на Паризькій мировій конференції брали участь самостійні делегації УРСР та БССР, які 10 лютого підписали мирові договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією, не будучи самостійними державами.

На згаданій конференції мали самостійні делегації і підписали мирові договори також Індія, Філіппіни, Сирія і Ливан, які також не були тоді самостійними державами.

Підкреслювання Л. Троцького, що самовизначення України є в «стані творення», що територія Української Народної Республіки ще не узгоджена остаточно з російською делегацією — є доказом невизнання української держави. Після проголошення Третього універсалу, Українська Центральна Рада робила різні заходи, щоб створити неоліберальний центральний уряд російської федерації, про що ми вже писали в попередньому розділі.

В таких обставинах Троцькому було вигідніше визнати українську делегацію за самостійну, яка правно оформила себе в той час як окрема делегація складової республіки Російської федерації, ніж мати її за другу конкурентну делегацію Російської республіки. Поки Центральна Рада не поставила крапки над «і», себто — не проголосила цілковитої незалежності, Троцький міг складати неясні й двозначні заяви, без жодних правових наслідків. Зрештою, він уникав прямих і ясних відповідей.

Його вислови «російська делегація не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах (заява з 10 січня 1918 р.), або «російська делегація не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирових переговорах» — ще не означали визнання України самостійною державою. Він уживав їх з пропагандивною метою, мовляв, большевицька влада визнає принцип свободи кожного народу російської республіки, його права на вільне самовизначення, аж до утворення самостійної держави.

В цьому допомогла йому заява графа Черніна з 12 січня, якою чотири Союзні держави застерегли собі формальне визнання Української Народної Республіки до часу складення мирового

договору. Троцький тільки старався зволікати переговори, щоб большевицький наступ на Україну увінчався здобуттям Києва.

Наскільки це був тільки тактичний маневр Троцького, показує факт, що вже 21 січня 1918 р. він вислав до голови німецької мирової делегації такого листа:

»Пане Міністер!

Надсилаючи при цьому копії одержаної мною заяви делегатів Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки В. М. Шахрая й Є. Г. Медведева та їх мандати, маю честь повідомити Вас, що Російська делегація у повній згоді з неодноразово визнаним нею правом на вільне самовизначення за усіма народами, в тому числі, звичайно, і за народом українським, не бачить ніяких перешкод до участі в мирних переговорах представників Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки і, відповідно до висловленого ними бажання, включає їх до складу Російської мирної делегації як уповноважених представників Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки. Доводячи про це до Вашого відома, пане Міністер, я прошу Вас прийняти запевнення в цілковитій моїй повазі.

Голова Російської мирної делегації«.

(«Українська РСР на міжнародній арені 1917-1923», Док. II, стор. 18)

Троцький намагався звузити чи обмежити компетенції української делегації тільки Україною, а згодом, після успіхів большевицького наступу на Україну, запровадити нове представництво московського лялькового уряду в Харкові.

Коли Центральна Рада проголосила Четвертий універсал, на пленарному засіданні мирової конференції 31 січня 1918 р. Троцький — впровадивши т. зв. харківську делегацію — заявив, що в Україні зайшли вирішальні зміни: більша частина України в руках робітничо-селянського уряду і Україна ввійшла до складу російської федерації. Відповідну заяву подасть представник харківського уряду.

У тій же заяві з 1-го лютого 1918 р. товариш Медведев заперечив право делегації Центральної Ради заступати інтереси українського народу на мировій конференції. Він заявив, що політика укладення мирового договору з окремими частинами Російської Федеративної Республіки неправильна в самій своїй основі, що загальний мир з усіма народностями Росії — зв'язаний спільними економічними, культурними і державно-федеративними інтересами. Медведев закінчив свою заяву так: »Угоди й договори з Київською Радою наберуть чинності й дістануть визнання українського народу лише в разі схвалення і визнання (їх) делегацією Радянської (Російської) Федеративної Республіки, до складу якої входимо«.

(«Українська РСР на міжнародній арені 1917-1923», стор. 18-20, док. ч. 12: «Заява представників Радянської України на пленарному засіданні Мирної Конференції в Бресті» 19 січня (1 лютого) 1918 р.)

Л. Троцький до заяви Медведева додав, що — згідно з його ранішою заявою — всі конфлікти, які виникли між Київською

Радою і ними, не можуть мати впливу на те, що ми Україну визнаємо, як незалежну державу.

Не можна змішувати визнання самостійності і незалежності держави з визнанням того чи іншого уряду.

Ніхто не заперечував незалежності Російської республіки, хоч багато держав не визнавали уряду Народних Комісарів.

Тим часом процес самовизначення України ще й далі не прибрав остаточних форм, доказом чого є те, що представники Почвирного союзу «негайне визнання незалежності України відкинули і остаточне рішення в тій справі застерегли собі до часу укладення і підписання мирового договору».

(«Ereignisse in der Ukraine 1914-1922», Band II, S. 199-201, Dok. 240)

Троцький заявив також, що на Третьому З'їзді Советів проголошено Російську Федеративну Республіку, до складу якої ввійшла і Українська Республіка.

Пригадав, що ще немає остаточно визначеної території України і границь із російською республікою, а доки не визначено докладно меж України, доти не можливе порозуміння між Центральною Радою і державами Почвирного союзу. В Україні ведеться боротьба між двома організаціями (урядами) за владу, але це не може мати вирішального юридичного значення.

Доки делегація Центральної Ради має свої уповноваження, він (Троцький) не підносить жодного закиду проти її самостійної участі в переговорах. Але тепер, взявши до уваги факт, що до російської делегації вступили представники Українського Виконавчого Комітету (харківського уряду), він мусить з подвійною енергією повторити, що будуть визнані лиш такі договори з Київською Радою, які будуть визнані і російською делегацією.

Троцький заявив, що конфлікти між Центральною Радою і російським урядом не мають жодного впливу на визнання російською делегацією незалежності України. Але не можна змішувати визнання самостійності і незалежності якоїсь держави із визнанням того чи іншого уряду. Обидва твердження — правильні, якщо обидва уряди стоять на плятформі формальної самостійності і незалежності даної держави.

В нашому випадку Центральна Рада після проголошення Четвертого універсалу стояла на позиціях повної самостійності України. А т. зв. Український Виконавчий Комітет у Харкові стояв на позиціях формально федералізму, а в дійсності автономізму в Російській Федеративній Республіці, в якій Україна не мала жодних міжнародних прав. Навіть її уряд (Народний Секретаріят УВК) не мав секретаріату закордонних справ, себто — большевицька Україна в той час не була державою в понятті міжнародного права.

Тому заперечування прав Центральній Раді заступати Українську Народну Республіку і домагання визнати це право тільки

за большевицьким урядом у Харкові — *були фактично заперечуванням самостійности й незалежности України.*

Щойно Берестейським договором із 3 березня 1918 р. советська Росія зобов'язалася:

а) укласти мир з Українською Народною Республікою (Центральною Радою);

б) звільнити Україну без зволікання від російських військ і червоної гвардії;

в) припинити всяку офіційну, або підтримувану офіційними органами, агітацію чи пропаганду проти союзних урядів та їх державних і військових установ, а також в окупованих Центральними державами областях.

Такими зобов'язаннями московські большевики посередньо визнали незалежність Української Народної Республіки. Договір був ратифікований 14 березня 1918 р. на Надзвичайному Всеросійському З'їзді Советів.

Щоб і тих зобов'язань не виконати, московські большевики 16-20 березня 1918 р. в Катеринославі скликали т. зв. II-ий Всеукраїнський З'їзд Рад, який у резолюції «по поточному моменту, з висловленням упевненості в тому, що федеративні зв'язки між Радянською Україною і РСФСР знову будуть відновлені», 18 березня проголосив, що Україна припиняє федеративний зв'язок з Російською федерацією і стає самостійною. Тому, що на території України існували обласні советські об'єднання (Донецько-Криворізька Республіка, Одеська Советська Республіка, Миколаївська Повітова Соціалістична Трудова Комуна та інші), вони стали автономними одиницями в рамках «Української Федерації». Офіційно большевицьку Україну названо «Українська Советська Федеративна Республіка», хоч звали її також і «Українською Робітничо-Селянською Республікою».

Берестейський мир московські большевики потрактували тільки як передишку, потрібну їм для закріплення своїх позицій. Це бачимо в «Наказі Центрального Виконавчого Комітету Рад України про Берестейський мир Української делегації на IV Всеросійський з'їзд Рад», з 8 березня 1918 р.:

«Центральний Виконавчий Комітет Рад України доручає своїм делегатам перед лицем загальнофедеративного з'їзду і всього світу виступити із заявою, що трудящі маси України завжди розглядали Українську Народну Республіку як Радянську республіку, зв'язану із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами, що коли ратифікація договору Російської Федерації з Австро-Німеччиною формально розриває федеративний зв'язок Федерації з Україною і Українська Народна Республіка стає самостійною республікою, то внутрішнє життя радянських республік залишається в повній силі, і ЦВК Рад України від імені всіх трудящих України, яких він представляє, висловлює цілковиту впевненість, що дальшою боротьбою проле-

таріату України та в усіх країнах уже найближчим часом відновиться федеративний зв'язок і всі Ради республіки з'єднаються в єдину світову соціалістичну федерацію».

(«Українська РСР на міжнародній арені», стор. 32)

Уряд большевицької «самостійної України» відмовився визнати Берестейський договір із 9 лютого 1918 р., що підкреслене в «Деклярації ЦВК Рад України і делегатів радянських організацій України на IV Надзвичайному Всеросійському З'їзді Советів (Рад)» з 16 березня 1918 р.:

«... Враховуючи ці обставини, що уряд Української Радянської Республіки, дізнавшись про рішення Ради Народних Комісарів Російської Федерації підписати ультиматум австро-німецької коаліції, готовий був ратифікувати умови миру, укладеного від імені України Центральною Радою, тоді вже поваленою повстанням українських селян і робітників, при умові невтручання центральних держав у наші внутрішні справи, в наші відносини із загальноросійською федерацією.

Австро-німецькі імперіялісти не бажали прийняти мирну делегацію Радянської України. Вони не бажали навіть скористатися можливістю зробити дійсним фіктивний, покищо, мирний договір, який, правда, не такий безсоромно грабіжницький, як договір, подиктований ними Російській Федерації, але все ж для них вигідний, а головне, такий, що забезпечує австро-німців так потрібним їм хлібом».

(«Українська РСР на міжнародній арені», док. 26, стор. 32-36)

Успішний наступ німецьких військ примусив московських большевиків зліквідувати т. зв. уряд «Української Советської Федеративної Республіки». На большевицькій конференції в Таганрозі 18 квітня 1918 р. ухвалою про розв'язання ЦВК Рад України і Народного Секретаріату закінчила своє існування перша «самостійна Советська Українська Республіка».

Стаття IV-та Берестейського договору з Росією, з 3-го березня 1918 р., постановляла:

«Росія зобов'язується негайно скласти мир з Українською Народною Республікою і визнати мировий договір між цією державою та державами Почвірного союзу. Територія України негайно очищується від російського війська та російської червоної гвардії.

Росія припиняє всяку агітацію і пропаганду проти правительств та урядових установ Української Народної Республіки».

Згідно з цією постановою, Рада Міністрів Української Народної Республіки 30 березня 1918 р. запропонувала Раді Народних Комісарів розпочати мирові переговори в справі складення мирового договору між обома державами. Рада Народних Комісарів у Москві погодилася, запропонувавши відбувати переговори в Смоленську. З українського боку запропоновано місто Курськ. Під час цієї перепіски в Україні

відбувся державний переворот. Московсько-більшевицька делегація, не ждавши на остаточне узгодження, 10 травня 1918 р. із своїми «дорадниками і експертами» прибула до Києва, де й розпочато 23 травня мирові переговори.

Правним документом із тих переговорів був прелімінарний договір, укладений і підписаний 12 червня 1918 р. на час ведення мирових переговорів. Згаданим договором советська Росія безпосередньо визнала Україну, як незалежну державу. Про це говорить уже вступ до договору:

»Договір, зроблений між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і Українською державою дня 12 червня 1918 року в городі Києві.

Уповноважені представники правительства Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки Христіян Юрієвич Раковський і Дмитро Захарієвич Мануїльський з одного боку і Української держави голова української мирової делегації генеральний суддя Сергій Павлович Шелухин, заступник голови делегації державний секретар Ігор Олександрович Кістяковський, члени делегації Христофор Антонович Барановський, Платон Константинович Линниченко, інженер Платон Олександрович Свіцин, полковник Олександр Володимирович Сливинський і професор Оттон Оттонович Ейхельман — з другого боку, зібравшись у городі Києві для зроблення між названими двома незалежними державами договору про мир 12 червня 1918 р. на час ведення мирових переговорів, установили між собою й прийняли оці тимчасові, але необов'язуючі для договору про мир умови«.

Далі йдуть постанови: про припинення воєнних дій на фронтах; обопільна евакуація громадян — москалів до Росії, а українців на Україну, та перевіз їх особистого майна; обмін консульськими представництвами — Україна заснувала два генеральні консульства в Москві й Петрограді та 19 консульств у Курську, Тулі, Воронежі, Пезі, Рибинську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Астрахані, Баку, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці, Миколаєві на Амурі, Харбіні і Ташкенті; встановлення пасажирського руху та поштово-телеграфічного зв'язку; опрацювання комісією постанов про товарообмін.

(Текст договору поданий в «Історії України» Д. Дорошенка, том II, стор. 165-168)

Договір виготовлено в двох оригінальних текстах українською та російською мовами. Переговори також відбулися двома мовами. Большевики грали на проволоку і, остаточно, 7 жовтня Раковський виїхав до Москви по інструкції. 3-го листопада Д. Мануїльський дістав наказ виїхати з усім персоналом до Москви, що було фактичним зірванням взаємин між Україною і советською Росією. Поїзд Мануїльського затримано на кордоні, аж доки не приїхав спеціальний поїзд із персоналом усіх українських консульств у Росії.

Визнання Української держави, задокументоване згаданим вище договором, можна окреслити як визнання де факто. Визнання де юре могло прийти щойно з підписанням мирового договору, що не сталося.

Кожне визнання — невідкличне, його не можна скасувати, натомість можна зірвати дипломатичні зв'язки або військовою силою зліквідувати вже визнану державу. Так вчинили московські більшовики. Зірвали переговори з Україною 3 листопада 1918 р., два дні по капітуляції Німеччини. 13-го листопада 1918 р. ВЦВК РСФСР видав «Постанову про анулювання Бресть-Литовського договору», в якій говорилось:

«Всеросійський ВЦК цим урочисто заявляє, що умови миру з Німеччиною, підписані в Бресті 3 березня 1918 р., втратили чинність і значення. Брест-Литовський договір (як і додаткова угода, підписана в Берліні 27 серпня 1918 і ратифікована ВЦВК 6-го вересня 1918 р.) в цілому і в усіх пунктах оголошується знищеним.

Всі включені до Брест-Литовського договору зобов'язання щодо виплати контрибуції або уступки території та областей оголошуються недійсними».

(Витяг з постанови «Українська РСР на міжнародній арені», стор. 48-49)

В «Известиях Всеросійського Центрального Исполн. Комитета» з 24 грудня 1918 р. надруковано такий документ (в перекладі на українську мову):

«Всім установам РСФСР Республіки. Циркулярно. Постанова Народного Комісаріату в закордонних справах.

Тому, що після анулювання Берестейського мирового договору советське правительство Російської Республіки не визнає України за самостійну державу, Народний Комісаріат Закордонних Справ пропонує усім установам РСФСР Республіки строчно показувати всі постанови, що стосуються до колишніх українських громадян і вважати всі документи, видані українською владою, недійсними.

З днем оголошення цієї постанови, всім особам і установам, що заступають інтереси колишньої Української держави в межах РСФСР Республіки, пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з помешкань, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їхню діяльність, як установ і урядових осіб колишньої Української держави.

Заступник Народного Комісара Закордонних Справ

Л. Карахан».

(П. Христюк: «Українська Революція», т. IV, стор. 32)

Ця постанова не тільки підтверджувала зірвання дипломатичних зв'язків між обидвома державами, а й була документацією, що Рада Народних Комісарів РСФСР стала на шлях цілковитої ліквідації української державности збройною силою.

Виявилось також, що переговори, що їх вела Директорія УНР з більшовиками на початку 1919 р., були недоцільні й жодної користі українській справі не принесли.

(Далі буде)

К. П. СТРИЖАК

ПО СЛІДАХ ГЕРОДОТА

(5)

5. Похід Дарія на скитів

До княжої доби наші предки були поділені на племена, про що пише Нестор Літописець. Племінним життям жили також медійці і перси, з тою різницею, що вони були переважно кочовиками, з дуже малим відсотком осілого населення, а наші предки були осілими. Медійці і перси почали осідати в прискороному темпі тільки з часу їхнього об'єднання, але кочовики далі існували і мали поважний вплив у державі. Ще сорок років тому третя частина населення сучасної Персії чи Ірану була кочовиками. Після першої світової війни кочовиків «посадили на землю», тому їх багато вигинуло. Під час другої світової війни і окупації Персії британцями й москалями — кочовики відновили свій спосіб життя, але він не зберігся і був остаточно знищений двадцять років тому. Скільки кочовиків ще залишилося? — не знаємо, але згинуло їх багато. Наші селяни гинули тоді, коли їх відривали від землі, іранські кочовики гинули тоді, коли їх силою саджали на землю. Наших селян Москва висилала на далеку північ, кочовиків саджали у півпустині, де бракувало води і не було ґрунту, на якому могло рости щось краще, ніж місцева жорстка коротка трава. Деспотія московська і іранська дуже подібні, зрештою — обидві азійські.

Медійські племена об'єдналися раніше ніж перські, опинилися під пануванням одного монарха, а племінні вожді чи князі залишилися як вищі адміністратори. Згідно з Геродотовим оповіданням, першим медійським королем був Дейокес (53 роки), потім Фраортес (22), Кіаксарес (40) і Астіагес (35) до 559 року перед Р. Х., коли його усунули. Разом — медійська династія панувала 128 років; перших 22 роки короля Дейокеса пішли на підготовку до заснування династії, тому їх рахуємо окремо, все ж і ті роки означають, що рух до об'єднання та створення династії можна віднести до 709 року, навіть раніше. Об'єднані медійці відразу звернули свою увагу на найближчих родичів — персів і накинули їм свою зверхність, але залишили племінних князів на їхніх місцях. Монархи медійської династії були споріднені з найбільш визначними племінними князями, як медійськими так і перськими.

В 559 році Кир, син васального перського князя Камбіза, усунув з трону свого діда (по матері) медійця Астіагеса і став королем. Так почалася домінація персів, а медійці грали вже другорядну, хоч ще дуже значну роллю в державі. Кир володів 29 років, його син Камбіз (названий так у честь діда) — 7 років і 5 місяців, Дарій — 37 років

(від 522 до 45 р.), а після нього був Ксеркс, якого тільки здадуємо, бо його часи не належать до нашої теми. Кир загинув, коли Дарій мав 20 років, а через, приблизно, 8 років (час Камбізового правління) Дарій став королем, отже, мав тоді біля 28 років. На початку його правління були заколоти і повстання у державі, потім відбувалася підготовка до походу на греків і скитів, на що пішло (разом) вісім років. Похід відбувся у 515 або 513 році (точна дата не ustalена), отже Дарій мав 35-37 років, коли вирушив до нашого краю. Був у повній мужній силі, вмів керувати військом і державою, знав, чого хоче і до чого прямує. До Дарієвого походу перси домінували у державі тільки 44 або 46 років.

Кирило Розум, син звичайного козака, несподівано для себе опинився на чолі української нації, як гетьман, із ласки цариці Єлисавети, але — не зважаючи на почесні, маєтки і розкіш — зберігав свою сопілку і торбинку ще з дитячих років. Знаємо одного міністра, що походив з дуже бідної родини. Він мав усе, що міністрові треба, але залишилась у нього звичка кришити зачерствілі скибки хліба в миску і їсти з молоком або й з водою. Це йому «смакувало», бо малим хлопцем не завжди міг так «ласувати». Родина міністра жила в значно кращих умовах, тому не могла зрозуміти його «забаганок». Подібно, як подано прикладами, буває не раз із засновником династії. Він значно скромніший у своєму побуті та вимогах ніж його нащадки. Отже, мусила бути велика різниця між побутом і характером Кира (сина васального князя), Камбіза (сина засновника династії), Дарія (сина васального князя, родича Камбізового і зятя засновника династії) і Ксерксом (правдивим королевичем), який знав життя тільки в королівському палаці. Дарій мав, мабуть, 65 або 66 років, коли готувався у новий похід проти греків і єгиптян. Мабуть, хотів вести військо особисто, бо виникло питання, хто буде управляти державою під час його відсутності, простіше — хто стане наслідником престоло.

«...Коли Дарій готувався до походу проти Єгипту і Атен, виникла велика сварка між його синами за головну ролі у державі: вони вимагали, щоб він оголосив наслідника трону, згідно з перським законом, поки вирушить із військом у похід. Дарій мав трьох синів, що їх йому народила перша жінка, дочка Гобріеса, ще перед тим, як став королем. Мав також чотирьох синів, що народилися тоді, коли вже був королем, від Атосси, Кирової дочки. Між першими синами старшим був Артобазанес, а між другими — Ксеркс. Народжені від двох інших матерів, вони були суперниками: Артобазанес покликався на те, що він найстарший з усіх Дарієвих дітей, що всюди панує звичай, що володіти мусить старший. Але Ксеркс вказував на те, що він син Кирової дочки Атосси і що саме Кир визволив персів» (VII, 2) від медійської зверхності.

«Дарій зволював із рішенням у цій справі. Та сталося так, що в той час прибув до Сузи Демаретос, син Арістонів, який пішов з Лакедемону з власної волі на вигнання, коли втратив королівську владу в Спарті. Дізнавшись про суперечку між Дарієвими синами, цей муж — як каже оповідання — прийшов і порадив Ксерксові додати до своїх аргументів

ще й те, що він народився тоді, коли Дарій був королем і володів Персією, натомість Артобазанес народився тоді, коли Дарій ще не був васалом, тому Ксеркс мусить сказати, що не буде розумним і справедливим, щоб будь-хто, крім нього, мав королівські прерогативи. У Спарті — казав Демаретос, дораджуючи — існував звичай, що сини, які народилися перед тим, як їхній батько став королем, поступалися тим синам, що народилися пізніше, коли батько вже був королем, тому до молодшого переходила спадщина королівської влади. Ксеркс використав пораду Демаретоса, а Дарій вирішив, що його докази справедливі й оголосив Ксеркса королем (наслідником). На мою думку, Ксеркс був би оголошений королем навіть без тієї поради, бо Атосса мала величезний вплив на Дарія» (VII, 3).

Рік пізніше Дарій помер, влада перейшла до Ксеркса, він закінчив батьківські приготування до походу, але насамперед вирушив на Єгипет, а пізніше на Грецію. Боротьба греків із персами описана з великими подробицями, але вона не належить до нашої теми. Подамо тільки опис Ксерксового війська, бо він з'ясовує нам силу азіатського володаря, його характер і вимоги. Геродотові намагання зібрати якнайбільше відомостей про ворога, хоч і з деяким грецьким перебільшуванням, дають нам можливість порівняти похід Ксеркса з походом Дарія, що відбувся 27 або 29 років раніше. Про військо Дарія записано мало, тому таке порівняння дуже потрібне.

Військо Ксеркса. — «... Коли вони вже рушили, то сонце залишило своє місце на небі. Його не було видно, хоч саме небо було чисте, без хмар; день обернувся у ніч. Побачивши таке, Ксеркс звернув на це увагу, подумав і спитав магів, що таке видіння може означати. Вони відповіли йому, що Бог показує грекам спустошення їхніх міст, бо сонце — казали вони — грецький віщун, як місяць перський. Почувши це, Ксеркс дуже зрадів і продовжував свій похід» (VII, 37).

«Коли він повів своє військо, то лідієць Пітіос, перестрашений небесним видінням і захочений дарунками, що їх дістав, підійшов до Ксеркса, кажучи: «Володарю, я прошу милости, якої чекаю від тебе, бо тобі легко її вчинити, а мені вона буде дорогоцінною». Ксеркс думав, що Пітіос буде просити, що завгодно, тільки не того, що він дійсно хотів, тому відповів, що задовольнить його прохання і хай скаже, чого бажає. Підбадьорений Пітіос сказав: «Володарю, я маю п'ять синів, усі вони мусять йти з тобою проти Еллади. Благаю тебе, володарю, змилосердися наді мною, бо я вже старий, і звільни одного з моїх синів від служби, того старшого, щоб він міг опікуватися мною і моїм майном, а інших чотирьох візьми з собою і вертайся із повним успіхом у тому, що задумав» (VII, 38).

«Ксеркс дуже розсердився і відповів: «Негіднику, ти бачиш, що я сам веду похід проти Еллади, іду з усіма моїми синами, братами, родичами і друзями. І ти, мій раб, який має йти за мною з усіма своїми домашніми, навіть із своєю жінкою, ти говориш мені про свого сина. Тому знай, що настрій людини у її вухах: коли вона чує гарні слова,

то ціле тіло наповняється радістю, а коли чує погані, то наповняється гнівом. Тоді, коли ти мені добре служив і обіцяв ще більше, ти ніколи не міг похвалитися, що перевищив свого короля у допомозі, але тепер, коли ти завернув на путь безсорожника — відстанеш меншу нагороду, ніж заслуговуєш. Ти і четверо твоїх синів врятовані твоєю гостинністю, але покараю тебе життям того, кого ти найбільше хотів затримати». Отак відповівши, він наказав тим, чия це була служба, знайти старшого Пітісового сина, розсікти його і поставити половину тіла по правому боці шляху, а половину по лівому, щоб військо проходило між ними» (VII, 39).

»Вони так і вчинили, військо проходило між половинами трупа. Першим ішов тяжкий обоз і в'ючні тварини, потім йшла мішана безліч різноманітних племен, не окремими частинами, а всі разом, перемішані. Коли більша частина пройшла, залишилося вільне місце, щоб друга частина не наближалася до короля. За першими йшла тисяча вершників, вибраних з-поміж усіх персів, потім тисяча копальників, теж добірних, як і вершники, — вони тримали свої списи, обернувши назад; після них — десять коней несайської породи в дорожочинний збруї. Тих коней називають несайськими тому, що в Медії є широка рівнина з такою назвою і там плекають найкращих коней. За кіньми було місце для священного воза Зевса, його тягнуло вісім білих коней, а візник ішов пішки, тримаючи віжки, бо смертна людина не сміє сидіти на козлах (того воза). За возом йшов сам Ксеркс на колесниці, запряжений несайськими кіньми, біля нього стояв колесничник, перс Патірамфес, син Отанесів» (VII, 40).

»Отак Ксеркс виїжджав із Сардісу, але якщо б йому забавнулося, то міг би пересісти з колесниці на віз. За ним йшла тисяча копальників, що склалися з найкращих і найшляхетніших родів Персії, вони несли свої списи, як звичайно прийнято. За ними була тисяча добірних перських вершників, а далі — десять тисяч піхоти, вибраної з-поміж усіх персів. Тисяча з них мала золоті гранати на списах, на їх вістрях, вони оточували інших. Дев'ять тисяч були у середині і мали срібні гранати. Огі, що тримали свої списи обернутими назад, також мали золоті гранати, а ті, що були найближче до Ксеркса — золоті яблука. За піхотою йшло десять тисяч перської кінноти в бойовому порядку. Потім була порожнеча на дві стадії, решта маси йшла безладно, без поділу на частини» (VII, 41). ». . . Потім прийшли вони на землю Іліяди, з Ідою наліво від них. Тут спіткала їх перша невдача, бо коли зупинилися наніч у підніжжі Іди, їх перелякали буря, грім і сильний вітер — і багато з них погинуло» (VII, 42).

Геродот чужих богів називає грецькими іменами, якщо ті боги чимсь подібні до грецьких. Так і в цьому випадку »Зевсом« названо перського бога »Ормузда«. Гранатою, або помегранатою, називають гранатове яблуко. Іліяда або Іліум — місцевість довкола старої Трої. Гора Іда — 50 км на південний схід від Дарданелл. Подивившись на твердиню

Прямою Пергам »і розпитавши про все, що там було, він (Ксеркс) приніс в жертву Атені Іліядській тисячу корів, а маги зробили узливання у честь героїв. Потім військо охопив панічний страх уночі, але коли настав день, то воно пішло далі» (VII, 43).

Тут зазначимо наперед, що Абидос — сьогодні Чанак на Дарданеллах.

«Коли Ксеркс прийшов до центру Абидосу, то хотів побачити усе своє військо. Тому для нього przygotowili на холмі високе сидіння з білого каменю, що його зробили мешканці Абидосу на наказ короля. Ксеркс сидів, дивився на морський беріг, на своє військо і флоту, тоді ж забажав побачити і корабельні перегони. Виграли перегони фінікійці Сидону і Ксеркс був дуже задоволений, як перегонами так і військовою силою» (VII, 44).

«Цілий день вони готувалися до переправи, а на другий день чекали сходу сонця, спаливали пахощі різного сорту на мостах і кидали муртові гілки за борт. Коли зійшло сонце, Ксеркс зробив узливання із золотої пляшки до моря, просяючи сонце, щоб нічого такого не сталося, що може перешкодити йому підбити Європу до її крайніх меж. Після молитви, він кинув у Гелеспонт пляшку, золоту чашу і перський меч, що його називають »акінакесом«. Я не можу правдиво визначити, чи він кинув це все у море, як жертву сонцеві, чи каявся, що відбачив Гелеспонт, і дав дарунки морю, як покуту» (VII, 54).

»Вчинивши це, піхота і кіннота перейшли по мосту, ближчому до Понту, а в'ючні тварини і службовий обоз — по мосту, ближчому до Егейського моря. Позаду всіх пройшли десять тисяч персів, прикрашених гірляндами, а за ними — мішана безліч різних народів. Того ж і наступного дня вони переправлялися, насамперед вершники та ті, що носять списи напакі і також мають гірлянди. За ними були священні коні, священний віз, потім сам Ксеркс, копальники і десять тисяч кінноти, а потім решта орди. А кораблі тим часом відпливли до протилежного берега. Але я чув також, що король перейшов останнім з усіх» (VII, 55).

»Переїхавши до Європи, Ксеркс дивився, як його військо переправляється під канчуком. Сім днів і сім ночей ішла переправа, без жодного відпочинку...» (VII, 56). »... Ксеркс рахував своє військо біля Доріскоу» (VII, 59).

«Скільки було в кожній частині, я не можу написати точно, бо нема нікого, хто сказав би, але переказ показує, що ціле суходільне військо мало 1,700.000 вояків. Рахували таким способом: десять тисяч людю зібрано в одне місце, а коли вони були разом і стояли так близько один біля одного, — проведено лінію навкола них і їх відіслали геть, а поставили мур вздовж лінії, висотою до пояса людини. Зробивши це, приводили інших у загороджене місце, аж усіх таким способом поразували. Коли їх поразували, то й поділили, згідно з їхньою національністю» (VII, 60).

»Я покажу зараз тих, які служили у війську. Насамперед — перси. Вони носили на головах легкі шапки, що звалися тіярами, мали туніки

різного кольору, рукави із залізною лускою, що виглядала на риб'ячу, носили штани; їхні щити плетені, з колчанами, що висіли під ними, списи короткі, луки довгі, стріли комишові, а кинджали висіли на поясі з правого боку. Їхнім командиром був Отанес, батько Ксерксової жінки і син Аместріосів» (VII, 61). «Медійці були озброєні так само, як перси; насправді, такі панцери медійські, а не перські. Їхнім командиром був Тигранес з Ахеменідів. Кіссійці були озброєні як і перси, але носили тюрбан, замість шапки. Їхнім командиром був Анафес, син Отанесів. Гирканійці також озброєні як і перси, а їхнім вождем був Мегапанос, пізніше правитель Вавилону» (VII, 62).

«Асирійці носили шоломи, з крученої бронзи, такі чудні, що їх не легко описати. Вони мали щити, списи і кинджали єгипетського зразка, а також дерев'яні палиці, оковані залізом. Носили полотняні панцери... Їхнім командиром був Отаспес, син Артахайосів» (VII, 63). «Бактрійці мали подібні до медійських шапки, були з комишовими луками і короткими списками. Саки, що є скитами, мали на головах високі, тверді й гостроверхі шапки, носили штани, їхня зброя — луки свого народу, кинджали і сокири, що їх звуть «сагарісами»... Командиром бактрійців і саків був Гистаспес, син Даріїв і Кирової дочки Атосси» (VII, 64). «Індуси мали одяг із бавовни, озброєні комишовими луками і стрілами із залізними вістрям; ними командував Фарназатрес, син Артабатесів» (VII, 65).

«Аріяни були озброєні медійськими луками, а в усьому іншому схожі на бактрійців; їхнім командиром був Зісамнес, син Гидарнесів. Партії, хоразмії, согдії, гандаріяниці і дадікії мали таку зброю, як бактрійці. Партії і харізмійці мали за командира Артабазуса, сина Фарнакесового, согдії — Азанеса, сина Артесового, а гандаріяниці з дадікійцями — Артифіюса сина Артабаносового» (VII, 66). «Каспії мали плащі, були з комишовими луками свого краю і короткими мечами. Таке їхнє озброєння, а командував ними Аріомардос, брат Артифіосів. Сараггаї виглядали дуже гарно — в кольоровому одязі й чоботях, аж до колін, мали луки і медійські списи. Їхнім командиром був Ферендатес, син Мегабазусів. Пактії мали плащі, луки їхнього краю і кинджали; командував ними Артайнтес, син Ітамітресів» (VII, 67). «Утійці й микойці, а також паріканійці були озброєні так само, як пактії. Утійцями і микойцями командував Арсаменос, син Даріїв, а паріканійцями — Зіромітрес, син Оеобазосів» (VII, 68).

«Араби мали мантії, застебнуті наверху, а з правого боку носили довгі луки, зігнуті навпаки. Етіопи були одягнуті у шкіри леопардів і левів, мали луки з пальмового дерева, повних чотири лікті довжиною, і короткі стріли, вістря яких не залізні, а із вигостреного каменю, з якого вирізують печатки; крім цього, мали списи з вістрям, із рогів газели, вигострені так, що виглядали на списи. Мали й бойові оковані палиці. Перед бием вони фарбують половину свого тіла гіпсом, а другу половину — кіновар'ю. Араби і етіопи, що живуть над Єгиптом, мали за командира Арсамеса, сина Дарія і Артистони, дочки Кира, що її Дарій любив більше ніж інших своїх жінок і наказав зробити з неї

статую з битого золота» (VII, 69). «Етіопами з-над Єгипту і арабами командував Арсамес, але етіопи східні (було два типи етіопів у війську) служили з індусами. Вони не відрізняються зовнішньо одні від одних, тільки мовою і волоссям; етіопи зі сходу мають волосся просте, а з Лібії — в усіх чоловіків волосся кучеряве, але на головах вони носили шкіри з кінських голів, здертих з вухами і гривами, що служили їм за гребінь шолома, а ті вуха були тверді, стирчали вгору; мали шкіряні плетені щити» (VII, 70). З цього тексту бачимо, що етіопами названо мешканців Судану і Сагари, а східними етіопами названо індуські племена, які кольором шкіри були більше подібні до отих перших.

«Лібіяці були у шкіряному одязі, вживали списів до кидання, з обвугленого дерева; ними командував Массакес, син Оарізоіс» (VII, 71). «Пафлагонці мали на головах плетені шоломи, малі щити, короткі списи, дротики і кинджали; носили чобітки їхнього краю, що сягали середини між стопою і коліном. Лігисці, матієнці, маріандинці і сирійці були озброєні так само, як пафлагонці. Тих сирійців перси називають каппадокійцями. Командиром пафлагонців і матієнців був Дотос, син Мегасідросів, а мадіандинцями, лігисцями і сирійцями командував Гобріес, син Дарійв і Артистони» (VII, 72). «Фригійський виряд був дуже схожий на пафлагонський, з малою різницею... Вірмени, дошляки з Фригії, були озброєні так само, як фригійці. Ними командував Артохмес, Дарієвий зять» (VII, 73).

«Лідійська зброя дуже схожа на грецьку... Мисійці на головах носили шоломи власного зразка, мали малі щити і дротики з обвугленого дерева... Командиром лідійців і мисійців був Артафренес, син Артафренесів, що вчинив напад на Маратон з Датисом» (VII, 74). «Тракійці носили шапки з лисячого хутра, мали туніки, а зверху плащі різного кольору, взуті у постоли з доколінниками з оленячої шкіри; мали дротики, малі щити і кинджали... Командиром азійських тракійців був Бассакес, син Артабаносів» (VII, 75). «Халібійці були із малими щитами з сириці, кожний вояк мав два списи до полювання на вовків, носили бронзові шоломи з бичачими вухами і рогами, вправленими в бронзу, ноги обмотували биндами з пурпурового матеріалу...» (VII, 76).

«Кабелейці... мали такий самий виряд, як і кілікійці, про що далі. Милійці мали короткі списи, одяг, застібнутий брошками, дехто з них мав лікійський лук і шкіряну шапку на голові. Їхнім командиром був Бадрес, син Гістанесів» (VII, 77).

«Москі носили на головах дерев'яні шоломи, мали щити і списи з довгим вістрям. Тібарени, макрони і массинойці мали виряд схожий на москійський. Командував мосхами і тіберанами Аріомардос, син Дарійв, і Пармес, Кірової дочки; макронами і массинойцями — Артайктес, син Херасмісів, що був правителем Сестуса на Геллеспонті» (VII, 78). «Мари мали на головах плетені шоломи свого краю, малі шкіряні щити і дротики. Колхи носили дерев'яні шоломи, мали малі щити із сириці, короткі списи і мечі. Командиром марів і колхів був Фарандатес, син Теаспісів. Озброєння алародіїв і саспейрів було схоже на озброєння колхів, їхнім командиром був Масістіос, син Зіромітресів» (VII, 79).

«Племена, які прийшли з островів Червоного моря... мали одяг і зброю, схожі на медійські, а командував ними Мардонтес, син Багойосів» (VII, 80). Згадане Червоне море — Перська затока і частина Індійського океану.

«Була й кіннота в тих племен, але не в усіх, а тільки в тих, про яких я скажу: насамперед — перська кіннота з таким вярядом, як і піхота, крім того деякі з них мали клепані з бронзи і заліза шоломи» (VII, 84). «Були там також кочовики сагартії, що говорять перською мовою, а їхній вяряд не то перський, не то пактійський; вони дали вісім тисяч вершників. Згідно із їхнім звичаєм, вони не возять із собою залізної або бронзової зброї, крім кинджалів, і вживають скручених із шкіри арканів. З ними вони йдуть у бій, а воюють ось так: коли підійдуть близько до ворогів, кидають аркани з петлею накінці й кого спіймають, коня чи чоловіка, тягнуть до себе і викінчують» (VII, 85). «Таким є їхній спосіб воювання; їхнє місце побіч персів. Медійська кіннота мала такий самий вяряд, як і їхня піхота; вони їхали на швидких конях, мали й колесниці з кінною запряжкою або з диких ослів. Вяряд бактрійської кінноти такий, як і піхоти, так само і кіссійців. Лібійська кіннота також була озброєна так само, як їхня піхота. Всі вони їхали на колесницях. Вершники каспії і паріканійці мали таку саму зброю, як їхня піхота. Араби мали вяряд своєї піхоти, але вони їхали на верблюдах, не менш швидких як коні» (VII, 86). «Тільки згадані тут племена мали кінноту. Кількість кінних становила вісімдесят тисяч, крім верблюдів і колесниць. Усі інші вершники були поділені на кілька відділів, араби їхали ззаду, бо коні не терплять верблюдів; їхнє місце в тилу, щоб коні не лякалися» (VII, 87).

Не будемо подавати детального опису Ксерксової фльоти, бо з кораблями скити не мали жодного діла, крім переговорів біля мосту на Дунаї. Внизу подаємо Геродотовий підрахунок усієї азійської сили.

«Уся та безліч не зазнала жодної школи, доки не дійшла до Термопідів. Обчислення доказують мені, що їхня кількість була така. З Азії 1207 кораблів, суцільна маса різних племен на тих кораблях становила 241.000, по 200 осіб на кожний корабель. На борту всіх тих кораблів по 30 вояків перських, медійських і саків, крім посади і тубільних вояків. Кількість цієї додаткової маси — 36.210. Але до цього і до першого числа додаю ще посаду п'ятидесяти веслових кораблів, по 80 осіб на кожний, чи їх було більше чи менше. Бачимо, як вже було сказано, зібрано 3.000 тих кораблів і кількість люду на них мусіла бути така, як показуємо — 240.000. Там були також корабельні сотні азійські і загальна кількість їх становила 517.610. Піхоти показано 700.100, а кінноти 80.000, до якої додаю арабських вершників на верблюдах і лібійських колесничників — разом 20.000. Отак, якщо морську і сухопутну силу зібрати до купи, будемо мати 2,317.610. Стільки я розповів про саму збройну силу Азії, яка прийшла без обозу і відділів, які несли зерно, йдучи за ними» (VII, 184).

«Але мушу також взяти до уваги збройну силу з Європи, крім тої маси, яку образував, і подати найкраще, як знаю. Грецьких кораблів

з Тракії і тракійських островів було 120, лоду на тих кораблях — 24.000 душ. Суходільне військо, що складається з різних племен — тракійців, неонійців, еордів, боттієйців, халкедонців, бригів, піерейців, македонців, перребів, енієнців, долопців, магнезійців, ахейців і мешканців тракійського побережжя — на мою думку, становило 300.000. Цю кількість мусимо додати до кількості з Азії і всіх вояків будемо мати 2,641.610» (VII, 185).

«Така кількість бойової частини, коли ж мова про обоз, що йшов слідом, і про посаду легких кораблів із зерном, а також інших суден, що прибули морем разом із збройною силою, то гадаю, що їх мусило бути не менше, навіть більше, ніж вояків. Але припустимо, що їх було стільки, як вояків... тоді усіх, що їх віз Ксеркс, син Даріїв, аж до Зеніядського півострова і Термопілів — було 5,283.220» (VII, 186).

«Це кількість Ксерксової суцільної сили, але ніхто не може сказати, скільки було куховарок, наложниць, евнухів, скільки було тварин у запряжках або під в'юками, індуських псів, що йшли з військом. Хто ж може назвати їх кількість, коли вона така велика. Тому я не дивуюся, що деякі потоки висихали, натомість питаю, як багато харчів було треба, щоб вистачило їх для десятків тисяч? Обрахунок показує мені, що як би кожний чоловік діставав хойнікес пшениці денно, не більше, то кожного дня було б 110.340 медімнос, але я не враховую жінок, евнухів, обозних тварин і псів. Між тими десятками тисяч, красою і ростом не було нікого більш достойного, хто міг усіма командувати, крім самого Ксеркса» (VII, 187).

Медімнос мав 48 хойнікес, дійсна міра не усталена, бо подають її як 6, 8 і 12 гальонів, або один бушель. Зазначимо тільки, що Геродот звернувши увагу на питання прохарчування тієї орди, припинив свої обрахунки, бо — мабуть — побачив і власне, і загальногрецьке перебільшування. Різні історики намагалися обрахувати кількість Ксерксового війська і більшість їх висловлює думку, що ця суходільна маса сягала 300.000, або — може — кілька тисяч більше. Для греків і цього було забагато. З поданого вище детального списку ворожого війська можна бачити, яке враження воно вчинило на греків того часу, малочисленних, розсварених, хитких характером, бідних, а тому й лакомих на будь-який прибуток, чесний чи нечесний. Підкупство чи хабарі були для них самозрозумілою річчю і не дуже осуджуваною. Збройні сутички між самими греками завжди відбувалися малими силами, десятками і сотнями, дуже рідко тисячами. Роз'єднані, греки ніколи не бачили збройної сили цілої нації; zagrożені великим військом азійської деспотії, вони далі зводили порахунки одні з одними і в той же самий час із жахом дивились на людську лавину, що сунула на їхній край. Знавши свою малочисленність, кожне грецьке плем'я чи місто бачило ворога багато сильнішим, ніж він дійсно був, а тому й перебільшували його кількість. Нарешті, якось об'єднані, греки відбили напасника, прогнали його із свого краю і знову перебільшують ворожу силу, яку вони перемогли. Приблизно, так само мусили почувати себе

і скити, коли побачили Дарієве військо, але про це скажемо згодом. А тепер про похід Дарія.

Задум, приготування, шлях до Дунаю. — «Те, що я зараз оповім, сталося під час Дарієвої хвороби. Кир призначив єпархом Сардісу перса Ороїтеса» (III, 120), але той єпарх набрав багато помилок, його убили, а майно skonфіскували. «Рабів та інші майно Ороїтеса забрали до Сузи. Внедовзі сталося так, що Дарій під час полювання, коли злізав з коня, сильно звихнув свою ступню — кісточка вискочила із своєї ямки. Насамперед покликано єгипетських лікарів, яких Дарій тримав біля себе, але вони крутили ногу і ще більше її ушкодили. З болю король не міг спати сім днів і ночей, а на восьмий день був у жалюгідному стані. Тоді хтось, що чув у Сардісі про здібності Демокедеса Кротонського, доповів Дарієві про нього і він наказав негайно привести Демокедеса. Знайшовши зневаженого і забутого лікаря між рабами Ороїтеса, його привели закутого в кайдани, у ланхмітті» (III, 129).

«Коли Демокедес прийшов до короля, Дарій запитав, чи він вміє лікувати. Демокедес заперечив, побоюючись, що — сказавши правду про себе — він назавжди буде відтятий від Еллади. Дарій добре бачив, що Демокедес хитрує і наказав тим, що його привели, принести канчуки і гострі палиці. Тоді Демокедес признався, але заявив, що його знання неповне, бо працював тільки з лікарем і тому трошки розуміється на лікуванні. Дарій довірився йому, Демокедес уживав грецьких ліків, лікував ногу делікатно, а не брутально, як єгиптяни. Лікування було успішне, король вже міг спати, а за якийсь час одужав, хоч вже не мав надії, що нога буде служити йому так, як раніше. Зате Дарій подарував Демокедесові дві пари золотих кайданів. «Чи ти хочеш подвоїти мої мук за те, що я тебе зцілив?» — запитав Демокедес. Дарієві подобався дотеп і він відіслав його до своїх жінок. Євнухи привели його до жінок, кажучи: «Це той, хто врятував королеві життя». Тоді кожна жінка взяла посудину і, зачерпнувши з повної скрині золота, щедро нагороджувала лікаря, а служник, якого звали Скитоном, зібрав велику суму золота, йдучи за лікарем та підбираючи статери, що падали з тих посудин» (III, 130).

«Отак, вилікувавши Дарія у Сузі, Демокедес дістав великий дім, їв з королівського столу і мав усе, крім дозволу вернутися до свого дому в Греції. Коли єгипетських лікарів, які були на службі короля, хотіли посадити на палі за те, що не вміли так лікувати як грек, Демокедес просив короля дарувати їм життя і врятував їх. Він також урятував одного елеанського віщуня, який перебував у дворі Полікратоса в зневазі, між рабами. Великим фаворитом короля був Демокедес» (III, 132).

Полікратоса, деспота острова Самос, забив Ороїтес і забрав частину його майна, в тому й елеанського двірського віщуня. Після смерті Ороїтеса, в час конфіскації його майна, той віщун, разом з іншими, попав між рабів короля Дарія. Коли мова про лікаря Демокедеса, то самозрозуміле, що добрий лікар може користуватися ласкою володаря, а невдаха може втратити й голову.

За царя Івана лютото, чех-лікар, який не міг допомогти комусь із царських дітей, був скараний на смерть — його повели над річку Москву, перерізали горло і пустили під лід. Дві тисячі років, що ділили деспота перського від московського, насправді ніякої різниці не спричинили між тими деспотами. Певне значення для нашої теми має тут одна деталь: Дарій вже не міг володіти ногою так, як раніше, отже, можна трипускати, що під час походу в наших степах він уже не їхав верхи на коні, ані на колесниці (на якій треба було весь час стояти).

Атосса — дочка Кирова і жінка Дарієва, захворіла. Вона обіцяла Демокедесові все, що схоче, якщо її вилікує. А коли з його допомогою видужала, почала намовляти Дарія на війну, кажучи, між іншим, що тоді *«перси будуть знати, що їхній король є справжнім мужем, а крім цього — під час війни не будуть мати часу змовлятися проти нього»*, якщо б і хотіли. Дарій відповів: *«Я і сам думав про те, що ти говориш. Тому вирішив збудувати міст з цього континенту на другий і повести військо проти скитів, і незабаром це здійснимо»*. *«Залиши, покищо, думку про напад на скитів»* — відповіла Атосса, — *«ти знайдеш їх, коли схочеш, а краще йди проти Еллади, прошу тебе. Я чула про лаконських, аргійських, аттійських і коринтійських жінок і дуже хочу мати їх за служниць. Біля тебе є чоловік, що допоможе — як ніхто інший — сказати і з'ясувати тобі все про Елладу, маю на думці лікаря, який вилікував твою ногу»*. Дарій відповів: *«Тому, що ти бажаєш, щоб ми насамперед покінчили з Елладою, то — здається — найкраще послати персів із чоловіком, про якого ти казала, щоб розвідали про той край і принесли вісті про все, що вони побачать. Це допоможе мені в заходах проти Еллади»* (III, 136).

Трохи наївно передана розмова Дарія із жінкою, все ж у ній є частина правди, бо горда Кирова дочка (засновника династії і доброго вояка) мала великий вплив на Дарія, отже не була якоюсь звичайною гаремною жінкою. Інші Дарієві жінки їй не перешкоджали, Дарій узяв собі за жінку Атоссу після того, як став королем і хотів скріпити своє становище. Демокедес міг погодитися «підняти персів» проти його батьківщини тому, що хотів хитрощами вирватись до Еллади, себто — втекти під час розвідки і не дати персам жодних, їм потрібних відомостей. Іншого виходу він не бачив, а на батьківщину дуже хотів вернутися. Так і сталося. Демокедес із приставленими до нього персами прибув до Фінікії, тут вони найняли дві триреми і торговельний корабель, відплили до Греції, а потім до південної Італії, де Демокедесові пощастило втекти до свого міста Кротону, а перси, втративши провідника, верталися додому. Під час корабельної аварії дісталися у рабство, їх викупив грек Гіллос і відправив до Персії. Потім Дарій захопив острів Самос. В той же час виникло вавилонське повстання. Так пише Геродот, натомість написи на пам'ятниках подають, що це сталося раніше. Облога Вавилону, як пише Геродот, тривала двадцять місяців, поки Дарій його здобув.

«Завоювавши Вавилон, Дарій сам очолив похід проти скитів. Побачивши, що Азія багатолюдна і дає великі прибутки, він хотів покарати скитів за безпричинне зло, яке вони вчинили, вдершись у Медію і побивши тих, що вийшли їм назустріч, бо скити — як я казав раніше — володіли верхнім краєм Азії 28 років. Вони вдерлися в Азію, переслідуючи кіммерійців, і покладали край правлінню медійців, що були володарями Азії до приходу скитів» (IV, 1).

В окремому розділі ми вже з'ясували різницю між азійськими і європейськими скитами, як і те, що змішувати ці дві групи недоречно. Між ними лежить великий простір Туркестану. Крім цього, як ми зазначили, мусила бути якась інша, більша сила, щоб якийсь час тримати Медію під своїм пануванням, бо на це європейські скити були ослабі. Тільки пов'язавши назву «скити» в одне ціле, назву грецьку для кочовиків, розуміючи під цією назвою «саків», які — можливо — за описом були подібні до європейських скитів, перси могли поплутати дві етнічні (може й споріднені) групи кочовиків. Пригадується випадок, що його записав, здається, Яворницький. Один наш селянин під'їхав до перевозу через Дніпро, а за ним — ще два вози німців-колоністів. Переправа відбувалася поромом. Коли наш селянин хотів щось там поправити на возі, один німець використав той момент і проскочив наперед. Пором відплив, певно був малий, бо брав тільки один віз. Наш селянин залишився, чекати повороту порома приходилося довгенько і він, роззлостившись, побив другого німця, який був із ним. Німець подав його до суду і там селянин з'ясував справу. На замітку судді, чому він побив не того німця, який його скривдив, селянин пояснив: «Пане суддя, воно все одно, котрий німець. Коли Шульц втік, то Шварец залишився і я його потовк». Таку саму логіку можна бачити в бажанні Дарія помститися на одній групі кочовиків за те, що цілком інша група вчинила сто років раніше. Ставитися серйозно до того переказу не можна, бо це тільки греки пояснювали собі, як вміли. Інша справа, що коли сильніший захоче побити слабшого, то причину завжди знайде.

«Коли Дарій готувався проти скитів і слав гінців з наказами, щоб одні постачали військо, інші — кораблі, а ще інші — будували міст на Тракійському Босфорі, то Артабанос, син Гистаспесів і брат Даріїв, відраджував йому, щоб за жодну ціну не йшов проти скитів, бо з ними йому буде тяжко мати діло. Коли ж Артабанос не міг відвернути короля своїми добрими порадами, він замовк, а Дарій, закінчивши підготовку, повів своє військо із Сузи» (IV, 83). «... Ойобазос, перс, що мав трьох синів у війську, просив Дарія, щоб одного залишив йому. «Навіть більше», — сказав король, — «ти мій приятель і твоє бажання помірковане, я лишаю усіх твоїх синів». Ойобазос дуже зрадив, що його сини будуть звільнені з війська, але Дарій наказав вбити всіх Ойобазосових синів» (IV, 84). «Отак їм перерізано горла і вони там залишилися, а Дарій, вийшовши із Сузи, дійшов до місця на території Калхедону, де був міст через Босфор, тут сів на корабель і відплив до Чор-

них скель...» (IV, 85). Далі є опис Чорного моря, про що ми писали в розділі «Подорожі і відстані».

»Подивившись на Чорне море, Дарій вернувся до мосту, головним будівничим якого був Мандроклес із Самосу. Подивившись також на Босфор, Дарій поставив там білі мармурові стовпи із вирізьбленими на одному з них асирійськими знаками, а на другому — грецькими, це були імена всіх племен у його війську, як підвладних йому народів. Повний їхній список, крім фльоти, становив 700.000 душ, разом із кіннотою, а кількість зібраних кораблів — 600. Пізніше візантіїці забрали ті стовпи до свого міста і вжили один на будову вістаря Ортосійської Артеміди, а другий, з асирійськими письменами, залишився біля храму Діонісія у Візантії. Додам, якщо не помиляюсь, що місце Дарієвого мосту на Босфорі було на півпуть між Візантією і храмом біля виходу в море» (IV, 87). Будівничого Мандроклеса Дарій добре винагородив, а цей наказав зробити малюнок мосту на Босфорі, з Дарієм на троні та з переправою його війська. Як головний будівничий, Мандроклес був гордий з тієї праці, але показав себе також скореним слугою деспота, а не вільним духово греком.

»Ось що зроблено, щоб зберегти пам'ять про будівничого мосту. Дарій, винагородивши Мандроклеса, перейшов до Європи, наказавши іонійцям вийти в Чорне море, плисти аж до Дунаю, а коли прибудуть, хай чекають його і збудують тим часом міст через річку. Фльоту вели іонійці і еолійці, також мужі Гелеспонту. Отож фльота пройшла поміж Темними скелями і поплила прямо до Дунаю, а пропливши ще два дні від моря річкою, почала будувати міст через річку, де вона найвужча й де починає ділитися на рукави. Сам Дарій, коли перейшов Босфор по мосту, ішов походом крізь Тракію до джерел річки Теарос, де став табором на три дні» (IV, 89).

»Коли Дарій прийшов до тієї річки й отаборився, йому сподобалася місцевість і він поставив там ще один стовп із вирізьбленим написом: »З джерел річки Теарос пливе найкраща і найчистіша вода з усіх річок. Сюди прийшов, на чолі свого війська проти скитів, найкращий, найгарніший і найсправедливіший з усіх людей Дарій, син Гистаспесів, король Персії і всього континенту». Отаким був той напис» (IV, 91). »Потім Дарій подався далі і прийшов до іншої річки, званої Артескос, яка пливе крізь край Одрисів. Прийшовши, він вказав місце для війська, оглянув його і наказав кожному, хто буде проходити — залишити камінь, де він вкаже. Військо сповнило наказ і отак він залишив по собі великі купи каміння, а потім повів військо далі» (IV, 92).

Здається, що коментар до того запису зайвий, але треба зазначити, що слова »усього континенту» означали — Азії (званої її частини). Теарос, мабуть, один з верхніх допливів болгарської річки Маріци. Краєм одрисів названа рівнина, на якій стоїть Адріянопіль. Не звертаємо уваги на такі деталі, як ставлення пам'ятників під час походу, але зазначимо, що вони, в першу чергу, означали ту територію, яку перси вже вважали за свою, отже були наочним знаком для підбитого населення, що воно стало частиною імперії. Врешті, ці пам'ятники

перси будували своїм і чужим нащадкам, як свідчення сили і слави перського монарха. На території Скітії перси не ставили жодних пам'ятників.

«Ще перед приходом до Дунаю, він насамперед підбив гетів...» (IV, 93). «... Гети, яких перемогли перси, мусили йти слідом за військом. Коли Дарій із сухопутним військом дійшов до Дунаю і перейшов на той бік, наказав іонійцям розібрати міст і з усіма моряками йти за ним у похід крізь континент. Іонійці вже хотіли розбирати міст, виконуючи Даріїв наказ, але прийшов Коес, син Ерксандріїв, вождь мітіленців, і насамперед запитав Дарія, чи вислухає він поради від будь-кого, хто може її дати, а потім сказав: «Царю! Бачу, що ти вибрався в похід проти краю, в якому не знайдеш ні упрвленої землі, ні заселених осель. Чи не дозволиш залишити цей міст таким, як він є, а тих, що його збудували — вартівничими? Якщо знайдеш скитів і здійсниш свій намір, будемо мати готовий міст для повернення, а якщо ми їх не знайдемо, то забезпечимо собі відворот. Я зовсім не боюся того, що скити можуть нас перемогти в степу, але боюся, що ми не зможемо їх знайти і будемо блукати собі на шкоду. Може виглядає, що я говорю так тому, щоб залишитися позаду, але насправді я кажу перед усіма те, що найкраще для тебе, а щодо мене, то не зочу лишатися і піду з тобою». Ця порада подобалася Дарієві, він відповів Коесові: «Добрий лесбійче, не забудь прийти до мене, коли я щасливо вернуся додому, щоб я міг віддячитися тобі за добру пораду» (IV, 97). «Після того він зав'язав 60 вузлів на мотузі, покликав іонійський деспотів і сказав: «Іонійці, я відкликаю наказ, який дав у справі мосту. Візьміть оцей мотуз і робіть, як наказую. Почавши з того дня, коли побачите, що я пішов проти скитів, розв'язуйте по одному вузлові кожного дня, а коли всі дні, зазначені вузлами — перейдуть і я ще не вернуся, тоді можете відпустити додому. Але до того часу, згідно із зміненням моїм наказом, пильно вартуйте і захищайте міст. Отак вчинивши, зробите мені найбільшу прислугу». Сказавши це, Дарій пішов далі» (IV, 98).

Нарада і плян скитів. — «Скити, розуміючи, що вони самі не зможуть протиставитися Дарієвій армії у відкритій війні, послали гінців до сусідів, королі яких вже були зібралися на нараду, бо знали, що проти них іде велике військо. Зустрілися тут королі таврів, агатирсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів» (IV, 102).

Не знаємо, чи така нарада дійсно відбулася, але бачимо, що таврів згадано першими, мабуть тому, що Крим недалеко середини степу і віддаль західних чи східних сусідів до Криму майже однакова. Зазначимо, що всіх племінних вождів Геродот назвав «царями» або «королями» (базілевс) і тим надав їм більшої ваги, ніж вони дійсно мали. Неврів згадано як сусідів агатирсів, а про те, що вони колись були пішли до будинів треба забути. На нашу думку, могла відійти якась мала група того племені, але не до будинів, бо там неври не залишили жодного сліду.

Після опису диких таврів, страшних андрофагів і неврів, що перетворюються у вовків, дивно бачити вождів тих племен на згаданий

нараді. Це може бути доказом малочисленности королівських скитів, тому вони мусили шукати союзників! Таке припущення підтверджує вислів Геродота, що «одні кажуть — їх (скитів) багато, інші кажуть, що їх дуже мало, коли мова про правдивих скитів». Всі зібрані вожді були рівнею один одному, відрізнялися обичаями і домашнім побутом, але всі одного культурного рівня, мали однакові права на нараді, вільно висловлювали свої думки і по своїй волі вирішували, чи дати скитам поміч. Отже, всі були незалежні. Про те, що королівські скити не володіли нашим краєм, як дехто думає, видно з цієї наради. Не було й сліду якоїсь піхоти, яку могли дати хлібороби, ні сліду вояків з осілих племен, були тільки кочовики нашого степу і сусідні.

«Скитські послы, прибувши на зібрання королів згаданих племен, поводитися відверто, розповіли, як Перс, підкоривши собі увесь інший континент, перейшов по збудованому на Босфорі мосту на цей континент, переміг траків і починає будувати міст на Дунаю, бажуючи завоювати цілий цей край так, як завоював інші краї. »Тому — казали вони — не сидіть собі осторонь і не дозвольте, щоб нас було знищено. Краще нам об'єднатися і зустріти спільно напасника. Якщо цього не зробите, вас або силою виженуть із ваших земель або примусять до послуху. Що буде з нами, якщо ви не дасте нам помочі? Пізніше вам самим не буде легко, бо Перс нападе і на вас, так само як і на нас, скоривши нас — він не залишить вас у спокої. Маємо докази на те, що говоримо: якщо б Перс ішов тільки проти нас за те, що ми колись володіли його землею, то він напевне залишив би інші народи в спокої і йшов би просто на нас, тим дав би доказ, що його метою є Скитія, а не якийсь інший край. Але, переправившись на цей континент, він підбив усіх на своєму шляху, тримає у покорі не тільки Тракію, а також наших сусідів *Іетів*» (IV, 118).

Як бачимо, тут Дарія названо не королем чи володарем, а Персом, очевидно, головним. Коли мова про колишній підбій Медії, то це може бути так само грецька вставка, як і промова скитських послів. Не маємо жодних доказів, що скити нашого терену мали якесь відношення до тієї орди, яка була в Медії. Ми вже висловили припущення, що невеличка частина з тієї скитської орди, яка відходила чи втікала з Медії, могла продістатися до нашого краю і накинути свою зверхність раніше прибулим кочовикам, але припущення — тільки припущення, а не певна історична відомість.

«Таке було скитське повідомлення, а королі згаданих племен почали радитися і їхні думки поділились. Королі гелонський, будинський і савроматський сприйняли це як спільну справу й обіцяли скитам поміч, але королі агатирсів, неврів, андрофагів і меланхленів відповіли скитам отак: »Якщо б ви не вчинили персам зла, без жодної на те причини, то ваше прохання до нас було б справедливе, ми погодилися б діяти з вами спільно. Але, це ви, а не ми, були вдерлися у їхні землі та тримали їх так довго, як бог дозволив, а перси, примушені тим самим богом, хочуть тільки відплатитися вам таким самим способом.

Ми ж не вчинили тим людям нічого злого, не хочемо чинити їм шкоди без причини. Тільки тоді, коли перси підуть і проти наших земель і перші вчинять нам кривду, ми також поставимо їм спротив, а покищо — лишаємось осторонь. На нашу думку, перси йдуть не проти нас, а проти тих, хто їх скривдив раніше» (IV, 119).

«Коли ця відповідь дійшла до скитів, вони вирішили не зустрічати ворога у відкритому полі, а відступати, худобу перегнати геть, засипати криниці й усі джерела на своєму шляху, знищити також траву, бо не могли з'єднати собі союзників, як хотіли. Вони розділилися на два відділи. На своє бажання, додали савроматів до відділу, якими командував король Скопасіс. Якщо Перс піде тим шляхом, цей відділ мав відступати і вести його за собою до Дону вздовж Озівського моря, а якщо Перс почне відходити — нападати на нього і переслідувати. Таке доручення мав виконати один відділ королівських скитів. Два інші відділи, більшим із яких командував король Ідантірсос, а третім — король Таксакіс, мали з'єднатися з додатком гелонів і будинів. Коли Перс буде наближатися, вони мали також відступати, триматись на один день переходу від передових частин ворога і уникати зустрічі з ним. Їм наказано відступати прямісінько до тих земель, які відмовилися від союзу з ними, щоб примусити їх битися, себто — коли вони не хотіли битися з власної волі, то їх втягнуть у війну проти їхнього бажання. Після того орда мусить обернутися, а тоді напасти на ворога, якщо на нараді буде таке рішення» (IV, 120).

«Вирішивши так, скити послали сторожу з найкращих своїх вершників назустріч Дарієвому війську. Вози, на яких були їхні діти і жінки, вони вислали наперед, наказуючи відходити весь час на північ. Разом із возами відіслали свою худобу, лишивши собі тільки те, що було необхідне на харч» (IV, 121).

Виникає питання: чому скитські королі особисто не прибули на раду інших вождів? Пиха, а чи страх, що на тій нараді їх можуть вкінчити — були причиною їхньої відсутності? Тяжко уявити собі й легку скитську кінноту з волами і вівцями, залишеними як необхідний харч. Це розумування греків, а не скитів. Щоправда, такі тварини могли бути на досить далекій віддалі, такий, щоб ними можна було користуватися — греки думали про молоко. Але насправді, вони тільки перешкоджали б кінноті. Вирушаючи в похід, скити могли мати децю сиру і кумису, проте головним харчем були коні, призначені на харч, і вони не перешкоджали кінноті. Грецькими додатками і поясненнями були й оті криниці, необхідні у Малій Азії, про що знали усі колоністи, бо походили звідтіля родом. Але в степу їх раніше не було, а пізніше були там, де їх викопали хлібороби; про те, що на території України можна було ті джерела засипати — смішно й думати, хоч у Греції і Малій Азії таке могло бути можливе.

(Далі буде)

БІЛІ ВІРШІ

Ярослав КУРДИДИК

ШУМИ КОЛОСИСТО...

Кожний молекул духа пов'язаний з молекулом тіла,
дух сповняє божественне післанництво й каже тілові:
Цвіті і розповідай людям цю одвічну правду,
що моя істина — це суміш страждання і щастя...

Я не боюся смерти, хоч дотик її жорстоких пальців
душить усе живе й перемінює людські тіла в землю.
Шуми колосисто, непорочна душе, і диктуй слова,
що залишаться єдині по мені, як безсмертні свідки!..
Серпень, 1961 р.

ЛЯБІРИНТ

Вечір розпростирає темно-сині тенета
понад сизі поля і потрошені високі скелі,
ясність, що рибою пірнула за греблю обрїю,
залива спонтанною повинню клетотливий сумерк.

Темінь увірвалася і котиться з грюкотом.
Куди тікати?.. Гей, де подівся дороговказ сонця?..
»Заховайся у мій лябіринт, — шепнуло тихенько серце —
там завжди ясно... І ніч сюди не прийде:..
1966 р.

ВІДГУК

Живу в хмарочосі, немов жук, з бетону,
(але шумлю душею над ставом — лозою...)
і хоч зацвіли сонцем чорно-білі мури,
не п'янить вітер запахом осокара...

Весна! Бо я ж зустрів даму з ірисом на грудях,
одірваним, як і я — з тіла чорнозему...
Всміхалися: весна і напудроване обличчя дами,
мабуть до мене, — а я ж їх не знаю...

Десь глибоко торкнулись пучки бруньок серця,
і хтось промовив: »Хлопче, таж на підвіконні,
сонце присіло й тьохка солов'ями —
не чуєш відгуку, що відбивсь об камінь?«...
Квітень, 1965 р.

МУРИ СТАРОЇ ТВЕРДИНИ

Масивні мури, як велетенські кам'яні гадюки,
обплели горб і поповзли між гори та вертепи,
і коли перший раз із далеку на них поглянув,
я схилив голову перед прадідами, що їх будували...

А за ними?.. Хто й коли збагне цю їхню превелику тайну,
що її тримають, заціпивши зуби, мовчазливі мури?..
Давно вже не підіймається дим з комина, що завалився,
і хоч вогонь погас, але там завжди жеврітиме легенда...

Надвечір, коли хмари під'їздять, немов крута валка,
і зупиняються біля чорних мурів старої твердині,
невидні, безсмертні й невтомні ескадрони лицарів,
заїздять крізь грубезну браму на нічний спочинок...

Навіщо говорити і витрачати слова, що безсилі,
(вони ж тільки ехом відіб'ються від високих мурів),
коли ж моя душа впевняє гордо: »Я там народилась!«,
і може я тому підсвідомо завжди тужу за нею...

1967 р.

ПРИЙШОВ МОМЕНТ

Тисячі вікон повертають сурми і весело грають,
назустріч дняві, що з ентузіазмом відбиває ехо —
ліси, як великі й зелені радарові сіті, звітують:
»Увага!.. Ми зловили на діаграму розшуміле сонце!«

Чорні кедри хилять щовби під вантажем спеки,
що на них насідає постійно роями шершенів —
хмари розпростерли з шумом попелясті крила
і летять ключами гніздитись на далеку північ.

Прийшов момент, коли кінчиться розквітання дня,
тіні лежать, як соковиті груші, там, де зранку впали.
Долоні сонця тремтять, хочуть їх піднести
й подати людським душам, що чекають здавна...

1967 р.

Р. ВОЛОДИМИР

ОДИН ДЕНЬ...

Мотря на швидку руч мила посуд. Вчора ввечорі не стало сил й вона махнула рукою — нехай, помию удосвіта. Навіть не стямилася, як заснула. А сьогодні, тільки ж сіріти почало — звелась на силу з постелі й ось мие. Вода дзюрчить, посуд подзеленькує... »Ну й розхлюсталась!« — немов сварилась сама на себе, крадькома позираючи крізь прихилені двері кухні в кімнату. — »Ще й Устю розбуджу. Вона також прийшла вночі, втомлена, відпочити мусить. Ох, як навантажують тепер молодих!«

Хвилину прислухалась — із кутка, з-поза дверей, доносився спокійний, ритмічний віддих. — »Відпочивай, доню, поки вдома, бо там тобі не дадуть«. На Мотрині очі вперто спадало нерозчесане волосся, перешкоджало в праці. Нетерпляче вхопила дзеркальце, відкинула гребенем неспокійну хвилю густого волосся — колись було ясніше, немов позолочене, а тепер зматовіле. Приглядалась пильніше — безвиразні, посірілі очі, безбарвні щоки, безрадісний, утомлений вигляд, сріблина на висках, на обличчі зморшки. — »Ото красуня... чи зберігся хоч слід колишньої вроди? Ледве«.

Важке життя, повневір'яння і злидні забрали молодість, прогнали радість... Залишилось єдине, що проливає світло на її похмурі дні — власна невелика сім'я. Для неї і живе! Для дочки Усті, для сина Віктора, що тільки закінчив десятирічку. Забрали його до армії і погнали десь під Монголію. »Боже, щоб там на фронт хоч не вислали!« — серце крається, згадавши. Та й Василя, чоловіка, їй жаль. Як важко, без відпочинку, працює він на будовах та ще й гонять з місця на місце. Чи довго витримає його виснажений організм?

Силою прогнала від себе настирливі думки й знову мила посуд. А він — усе плюск та плюск, а то й задзеленчить наперекір її бажанню. — »Далебі, розбуджу Устю«. Та що вдієш, їхнє мешкання — дві маленькі кімнатки і ото тільки стілець рушиш — грюкоту повно. Добре, що й таке є, інші в комірчині живуть...

— Мамо, ти знову так вчасно починаєш! — ніби докір почула Мотря. У дверях стояла заспана Устя — молоденька й гарненька, ще рум'яна від сну. Подивилась на Мотрю:

— Не хочу, щоб ти сама, допоможи тобі.

— Ну, й розбудила тебе. Ах, Устю, ти б іще спала. Я сама впораюсь, тобі досить праці за цілий довгий день — і школа, і мітинг, і готування до олімпіади, і репетиції, і ще якась там ударна кампанія. Хоч би агітувати на учасок не посилали!..

— Мамочко, не хвилюйся. Давала ж собі раду, тож і далі нічого мені не станеться. Ось краще я поможу тобі, бо ти із самого досвітку до пізньої ночі перепочинку не маєш.

— Ні, доню, тобі досить твоєї праці. Я ось уже скінчила, ще приберу в кімнатах, приготуюсь на працю, а тоді й сніданок з'їмо. А ти, коли вже встала, заший собі синеньку сукенку, бо вже протерлась... Їх у тебе тільки дві...

Устя не дала мамі докінчити:

— Знаю, знаю, мамцю, але насамперед збіжу до крамниці й стану в чергу за цукром. Може й мила дістану. У нас уже ні цукру, ні мила...

Мотрі дуже жалко сердешної доньки, адже до пізнього вечора вона поза домом, не доїсть, не доспить, усе ті лекції, проби, політвиховання, стільки тих ударних кампаній, що ні в суботу, ні в неділю перепочинку не дадуть. Не даром у неї щось із шлунком не гаразд, надто часті болі голови має. Але, що ж діяти? Мотря твердо вирішила, що побіжить до крамниці, звільнить доньку з черги і постоїть. Як відчинять крамницю, зробить закупи, а тоді — на працю. Не дай, Боже, щоб спізнилась! Устя, тим часом, вернеться додому, поснідає і до школи піде.

Зітхнула Мотря, заметушилась, треба ж із десятком домашніх обов'язків справитись. Праця вдома й поза домом — не жарт. — Але інакше жити не можна, коли зарплата чоловіка на прожиток не вистає. Та й чоловік удома гостем, перекидають його з місця на місце. Як донька підросте, син з армії вернеться — може полегшає...

Ще рано, а Мотря вже втомилась, гірко їй, але метушиться далі. З'їла скибку хліба, попила кавою й хутко подалась із хати, поспішаючи змінити Устю в черзі під крамницею.

Вже згодом, у лябораторії, де вона провела роки свого життя, не було ні хвилини вільного часу, щоб думати про свою незавидну долю. »І добре так, хоч і мало чим відрізняюсь від робочої тварини, все ж за працю лихо забуваєш і час непомітно пройде«. І справді, час минав непомітно, а одноманітність її праці рекомпенсували дві короткі перерви. Першу Мотря використовувала на те, щоб покvapно вибігти на близький базар і купити ярини. Потім же розберуть. Під час обідньої перерви обмінювалася думками з товаришками праці. Їхня доля подібна: діти, як не в школі чи в інституті, то на заводах, в бригадах, ударних командах, або ж — на цілинних землях чи в армії, далеко від рідної землі... Як раби, що залежні від волі свого пана. Та добре, що хоч не в концтаборах, там же тепер повно наших! — потішають одна одну жінки.

— А моєї знайомої син — каже одна — пише, що наших висилають тепер проти тих косооких.

— Ох, лишенько, не дай, Господи, війни з ними, тоді їй кінця не буде! — вигукнула інша.

— А про підпали наших книгозбірень вже нічого не чути... — ніби питає, ніби вголос думає інша, але відповіді ніхто не дає.

Турботи за рідних, за власне життя й сімейну безпеку — щоденна тема їхніх обережних розмов.

— Давно не мала посилок »звідти«... Ох, як придалася б! — проговорила одна молодиця.

— Ет, залиши вже хоч це... Певно, що придалася б... А що мають казати ті, що від повені потерпіли? — кинула їй сусідка.

— А може краще, як не діставати тих посилок? Не відомо, що кому може бути за них... — додала одна з обережних.

— Ось як би так за море пощастило дістатись... — вирвалось одній з них.

Отак поговорять, помріють, перерва закінчиться і знову неохоче розходяться, кожна до своєї праці.

Вечоріло, як Мотря верталася додому, натовлена цілоденною працею. Жила аж на передмісті. Могла б узяти тролейбус, але в ньому так товпляться... Та й грошей заощадить. Місто ніби й рідне, але якесь не своє. Панує в нього чужий дух. Куди подивитись — віє чужим. Ось минає касарні, бачить понурих чужих солдатів, що мимрять якусь московську вояцьку пісеньку. »А де ж ти, мій Вітику? Кинули тебе аж в центральну Азію... Мовляв, кордонів »родіни« треба берегти. Хіба ж там наша »родіна«? Вона тут, наповнена чужинцями з півночі, що панують над нами... Знаємо вас добре, душогуби, хитруни, хижі й зрадливі... Терором тримається ваша незаконна влада«...

Мотря приспішує крок, проходить повз яскраво освітлений партійний будинок. Вартові тупцюють, якесь начальство в шубах виходить із воріт — розсміяне, перегукується:

— Н-да, і время провелі... Да і перекусілі, как следует... Жизнь, так жизнь... Ну, как же... Так запомніте, што лі? Ну, пака, ребята...

Сили до чорних лімузин, що чекали на них.

»Ух, п'явки, ще не наситились народною кров'ю«, — сердиться Мотря і швидко віддаляється від зненавидженого місця. Ось перед нею міліціонер зупинив якогось п'яного, вилаяв його і забрав на поліційну станицю. Мотря відчуває обурення. »Зайняли Україну й по-своєму господарюють... Замість харчових продуктів і мануфактури, продукують якнайбільше отієї отрути. Нап'ється її людина і глузд втрачає... Сама не знає, чого існує на світі, в горілчаному дурмані шукає забуття дійсності...«

Мотря йшла опустілими вулицями, тяжкий тятар давив їй груди і врзувався у її чутливе серце. Довкола така сама гнітюча атмосфера, здається, що навіть повітря бракує... Освітлення вулиць все рідше, хідники звужуються і ось закінчилися заболоченим бездоріжжям. Залізнична станція, в ній повно старих вагонів, різного лому, ганчірок і сміття. — »Стільки того простору у вашім темнім царстві, — обурювалась у думках, — а такий нелад, така гидота всюди... »Родіна« безмежна, а воля в кайданах закута«...

Недалеко вантажної станції, до насипу залізничного шляху притулився чорний від сажі домок, у якому живе чотири родини, між ними і Мотрина.

— Василю, ти вдома? Я ж тебе й не виглядала! — вирвалось з уст Мотрі від несподіванки, побачивши в кухні чоловіка з якимсь високим, вихуділим незнайомим. — Що тобі? — і прожогом кинулась до Василя.

Василь справді виглядав погано — блідий, аж сірий, запалі щоки, мутні очі. Ледве звівся на ноги:

— Познайомтесь, це мій шкільний товариш, санітаром у нас служить, допоміг добитись додому... А це, Іване, моя дружина...

— Що ж сталося? — У Мотрі забилося серце.

— Знемігся на виробництві, та й тільки. В нас лікаря нема і завтра «вихідний», дістав за рахунок відпустки триденну «путівку» — лікуйся, мовляв. Так ось і приїхав завчасу, а ти не хвилюйся, передихну трохи і пройде, це ж не вперше. Добре, що Іван зі мною, бо самому їхати було б якось непевно... Так він мені за поводири став. Переночує в нас, якийсь куток знайдемо.

— Господи ж, та певно! Постелю, хоч і на долівці, — заметушилась Мотря. — Сідайте ж, будь ласка, отут, а мені пробачте, вечерю треба зготовити. Василю, займись гостем.

Коли Мотря готувала вечерю, Василь з Іваном вели незвичайну розмову.

— Так ось, кажеш, аж у Владимирську тюрму їх запроторили, — важко зідхнув Іван. — Мало їм місця на нашій землі...

— Мабуть, і там, у Владимирській тюрмі та в цілій Мордовії невдовзі забракне місця для наших! — іронічно підкреслив Василь.

— Так довго не може бути! — запротестував Іван. — Спротив піде в маси, коли вже всіх найсвідоміших українців репресують.

— А він уже й пішов! — підтвердив Василь. — Захальвна література, політично-громадські протести наших діячів, підпільні дії по школах, університетах, а то й публічні маніфестації, акти самоспалювання, — хіба ж це не широкий народний спротив? Їхня насильницька русифікація, їхній терор, залякування і шантажі — замість покори, викликають тепер обурення. Народ уже не мовчить. Сьогодні про нашу боротьбу знає цілий світ, як і про жажливі злочини московських імперіалістів.

— Світ знав і раніше, проте волів мовчати, — вирвалось в Івана.

— Це правда, але загроза з боку московської імперії поширюється на цілий світ і він буде примушений рятувати свою волю. Всіх не обмане.

— Як би так до наших за кордон дістатись, — ніби міркував Іван. — Вплинути на них, щоб усі свої сили й засоби спрямували на допомогу рідному народові. Сказати їм, що пора однодушно стати до боротьби з московськими імперіалістами за волю і державність України.

— У них багато різних проблем, от і розгублюються... — пробував виправдати еміграцію Василь, але з кухні почувся голос Мотрі:

— А ви, мабуть, уже все на світі переговорили, поки я вечерю зготувала. Прощу до столу.

Розмова перервалася. Повечерявши, Мотря знову взялась за свою незмінну роботу — мила посуд, прибирала. Врешті прийшла додому й Устя і відразу почала розповідати, що чула між людьми. Найбільше захоплювалась вісткою, що американські астронавти зробили посадку на місяці.

Згодом прийшов Василь сусід і також розповів різні новини.

Так і не вдалося Василеві закінчити почату розмову з Іваном, бо вдосвіта Іван мусів вертатися додому.

Цієї ночі Василь довго не міг заснути, повертався з боку на бік. Два основні питання не давали йому спокою: Чим закінчатся події в Україні? Коли, врешті, прийде перемога над ворогом? А вона мусить прийти! Мусить скінчитися прокляте рабське життя. Яка проклята стандартщина: і в радіо, і в газетах, і в кіно — все таке саме: сіре, одноманітне, пропагандивне й брехливе! Такі ж мітинги, транспаренти, льозунги! Така ж і література, включно з науковою... Ні, досить глуму й знуцання, народ повстане, переможе, збудує свою вільну й суверенну Українську державу й заживе щасливо, як усі вільні народи світу...

Втомлений думками, Василь врешті заснув. Над містом розпростерла свої крила чергова непевна лиховісна ніч.

КНИГА ПРО ПОДІЇ НОВОЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Накладом Ліги Визволення України — Канада, Організації Оборони Чотирьох Свобід України — США, і Української Видавничої Спільки — Англія, появилася друком книжка:

Ярослав Стецько

30 ЧЕРВНЯ 1941

Проголошення відновлення державности України

Співавтори: *Степан Бандера, д-р Дмитро Донцов, проф. Лев Шанковський, д-р Олександр Марітчак, проф. Володимир Радзикович, Володимир Макар, Віктор Андрієвський, д-р Микола С. Чарторийський, Володимир Левенець, Лев Сенишин, Зенон Матла, З. Чубай, д-р Петро Мірчук, Петро Ващук, інж. Юрій Тис-Крохмалюк, Михайло Дзяпка, д-р Степан Галамай.*

Передмова — *д-р Дмитро Донцов.* Зредагували: *Іван Вараниця і д-р Роман Малащук.* Обкладинка роботи мистця *Мирона Левицького.* Величина 6" x 9". 464 сторінки, фотокопії документів, протоколів, кореспонденції тодішньої преси, знімки і т. п. Друкарня «Гомону України».

Вважаємо, що ця книга заповнить існуючу прогалину в ділянці нашої історично-політичної літератури, даючи повний об'єктивний образ подій, пов'язаних з Актом 30 червня 1941 р. і боротьбою українського народу за свою державність в час і після закінчення другої світової війни.

Книга в брошурованій оправі \$6.00, у твердій з золотим ви- тиском \$7.00. Для ОУВФ відповідна знижка.

Книгу «30 ЧЕРВНЯ 1941» можна замовляти і набувати у видавців:

- 1) LVU, 140 Bathurst St., Toronto 2.B, Ont., Canada.
- 2) ODFFU, P.O. Box 304, Cooper Sta., New York, N.Y. 10003, USA.
- 3) Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N.1., England.

Наталена КОРОЛЕВА

1313

(Повість)

(4)

VIII. ТАЄМНИЦЯ

*Духа лінощів, жури, владолюбства
та пустомельства не дай мені.
Сфрем Сиріянин*

Гості пішли на відпочинок до приготованих їм з усіма можливими зручностями келій. Час рекреації. Але в цілому кляшторі така тиша, як буває у Велику П'ятницю. Бож отець гвардіян наказав братії лише мовчки прогулюватись у садку, не робити жодної праці, що викликає якісь звуки, розмовляти стиха й не славити Господа ані співом, ані грою на музичних струментах, щоб дати повний спокій гостям для відпочинку, порушивши таким чином й одвічні кляшторні звичаї.

Бертольдіві не пощастило ні в лябораторії, ні потім у порі обідній та й по обіді підійти ближче до того, кого він у духу назвав «своїм» братом. І від цього пригас його радісний настрій. На серце неначе хто насипав попелу. Думка зів'яла, втратила пружність і лежала нерухома та безсила, мов розкручена пружина.

Блукав самотньо віддаленою, зарослою хащами частиною обори, що лежала далеко за парком. Сюди, звичайно, не ходив ніхто з братії. Тут було завжди порожньо й тишу порушували тільки самі птахи та вивірки. Бертольд любив ці здичавілі алеї, поплутані диким хмелем та ожиною, на якій висіли темні гранати, всуміш із довгастими коралинами барбарису. Великі старі осики творили тут окремий гайок. До них, немов гості з чужої сторони, прийшли темні пірамідальні тиси та кілька старезних хамакипарисів-туй.

«Ніби тіні колишніх ченців, перевтілених у дерева», — часто думав, проходжуючись, Бертольд.

Згадав і сьогодні це порівняння, але терпкий усміх торкнувся його уст, а в думці Бертольд додав:

«І навіть перевтілені не хочуть покинути кляшторних стін. Подумати, як тут, справді, гарно!»

Вперше за весь час перебування в кляшторі спитав себе про це. І ніби хтось поставив його збоку й несподівано кляштор видався йому в'язницею або труною, до якої впакували його — живого — навіки.

— Стривай! — спитав сам себе. — Та хіба ж ти опинився тут не з власної волі?

— Добре — з власної волі, — відповів якийсь інший голос, — коли треба було рятуватись від збожеволілого батька!

— Так ти ж від смерті тікав і тут шукав життя. Навіть казав, що життя в кляшторі вважаєш за єдино можливе для вченого, який хоче працювати.

— Ну, казав! Так що ж з того? — злісно, уголос спитав Бертольд. — Тільки осел завжди лишається при своїх думках, а людина чейже може думати різно.

— Може, коли щось у ній чи довкола неї міняється, — відказав голос. — Май же сміливість сказати собі самому, що змінилось не те, що довкола тебе, а те, що в тобі самому!

Бертольд сперся спиною об стару сріблясту осики й скупчив думки, щоб знайти, як велить чернече «правило», в побожних роздумуваннях помилку в своїй душі й тим налагодити зруйновану рівновагу. Але чомусь незвичайно нудними й непотрібними здались йому сьогодні «роздумування по правилу». Ялові вони, як і вся його тутешня праця. Бож і думки, і вся його душа замкнена тут у ґрати всяких правил та приписів, непотрібних ні людям, ні Богові.

»І душу взяли у в'язницю«, — знову приходить лиха думка, а її здоганняє ще більш грішна: »Чи ж не ліпше було б у пеклі, як тут, де він крутиться і вдень, і вночі біля свого горна? А за що?

От, він вигадав знамениті фарби. Таж із них будуть користати інші, майстри вітражів, і за те збиратимуть хвалу й славу, як повний колос у жнива. А він? Звісно, хто ж питає про винахідника фарб? Так і з усім, що він зробив і що робить, не мавши часу навіть стерти з обличчя сажу. Так за те ж і глузують з нього, що він — «нігер»...

Навіть, коли б і лишилось його авторство, то не буде згадане його власне наймення, буде тільки «Нігер», або навіть ще простіше: »Всі бо твої досягнення, — якось сказав патер ґвардіян, — всі вони — наші, монастирські«. Черенець не має нічого власного, ані слави!

— Дякую! Дуже дякую! — сказав знову вголос, а обличчя скривила саркастична гримаса. — Дякую! — повторив ще раз і раптом відкинувся від стовбура осики, на якому над самою його головою повним голосом зареготав ятлик.

Сум і несмак до життя насунули на Бертольда. Ішов без мети глухою алеєю вперед, немов у глибоку осінню імлу, в якій нема ні просвітку, ні радості. Човгав важкими сандаліями по сухому листю, що товстим шаром вистеляло алеї й шелестіло так меланхолійно, немов присвідчуючи, що все довкола — суєта суєт.

— »Vanitas vanitatum et omnia vanitas...«, — своїм звичаєм переклав би патер Ґергард, подумав глузливо. І недоречним дитинством здавалася йому ота привичка ґвардіянова кожне слово перекладати вголос на латину. — »Бач, — подумав знову, — навіть кляшторні звичай відминив для приємності італійських ченчиків!«

Щось упало на нього з дерева. Підвів очі вгору. Виблідлим до рожевого пурпуром та золотом мигтіло примерле листя осик над головою. Нагадувало рисунком серце.

Пурпур... золото... серце... Стільки мертвих сердець, а золото й пурпур від найменшого подиху вітру летять під ноги... Приязнь, родинна ніжність, кохання, слава, влада, багатство... Все це мертве для нього, повного сили й здоров'я... Чому ж він цього не мав і не має? — Бо хтось обікрав його, хтось жорстоко обдурив!..

Золото... Батько надбав був чимало. Не промарнував нагоди, де можна було його захопити хоч пучку. Навіть грабував побожних ченців. Пурпур влади... Таж влади йому не могло бракувати й у своїх володіннях. А що рід їхній був родом чесним, з незаплямленим гербом, то при королівських дворах він міг би, при бажанні, досягти влади просто безмірної. Серце... Хіба ж не хотіла його пригріти, злити з своїм... може й справді — одинока в світі... «блаженна діва у коханні», як сказав Брудерганс... Колумба?!

Де ж все те: і багатство, і влада, і особисте щастя в коханні?.. Де?..

— Пороздавав. Відвернувся. Відпекався. Розкидав і розвіяв сам! — Аж заскрипів зубами. — Пороздавав продажним душам, рабам, наймитам і негідникам...

Ось — Лекерле. Тож — підлий негідник, що кожную іскру свого великого розуму й видатного таланту розпродував за монети й дорогі речі п'яним «своїм» і «чужим» панам? І цього хама, що хто знає, чи не отруїв його батька, він, Константин Анклітцен, колись вважав мало не побратимом, добродійцем, боявся, що не зуміє винагородити його відповідно до міри його добродійності супроти себе!.. Ще б пак не добродійнець! Випер його із батьківського дому й поклав на дорогу десяток коржиків!..

Або той — «містечковий Пітагор в облізливих лисицях», «учитель», «мудрець»! Чого, власне, міг навчити цей маніяк, мономаніяк, що все життя у всіх природних речах шукав лише одного золота? Добре! Золота хоче кожен і кожен радо його шукає: один у порошках і рідинах, інший — на великих шляхах та по лісових гущавинах. Але ж той «пекельний дід» поставив собі чисто ідіотську мету: золотом знищити золото, знайти такий спосіб виробляти його, щоб згинув «ідол людства» й щоб повернути людям знову аркадійський вік. А яка аргументація? Мовляв: «Христос же знищив смертню смерть?» Істинно: той «пекельний дід» блазень більший за Лекерле!

З огидою згадав їхні останні відвідини, коли минулої весни вони обидва приїздили до кляштора «ще раз» йому дякувати та привезли Локі, якого кляштор не взяв, тому що пес вважатиме й далі за свого виключного властителя й пана брата Бертольда, а чернець не сміє мати ніякого індивідуального майна. Чи не на те вони обидва й пхали його все до кляштора? Справді, пожалуєш, що вже нема живого батька: той би їм «подякував» належно, коли б був довідався, що це вони переходили його сина!..

Думки снувалися, як зняте із шляху осіннім вихором листя. Не були творчі, не були життєві чи життєздатні. Летіли безтямно в різні боки, одна одну наздоганяючи, одна одну нищачи. Немов би він взагалі не був здібний мислити логічно. Та Бертольд не помічав цього, бож,

властиво, й не думав, лише знаходив форму своїй емоції. Простягнув руку до низької галузки і, зісно обчухравши з неї золоте листя, подер їх на шматки, зім'яв і кинув собі під ноги.

Сонце вже сідало на дерева, але в кляшторі ще не дзвонили. Навколо стояла нерухома тиша, повна мертвого, запашного спокою, як це часто буває восени. Затихли всі пташки, ніби відчувши, що й спів їхній — зайвий в цім закінченім образі відпочинку перепрацьованої впродовж літа природи. Тільки в світляних снопах, що проривалися між листям, танцювала мошкара свій нехитрий, мовчазний танок: вгору і вниз, ніби підкреслюючи даремність всіх поривань людини від землі у височінь.

І в Бертольдівій душі неначе відбувався такий же безплідний танок злих духів. Коли б можна було на когось кинутись, м'яв би й душив за горлянку. І, скрегочучи зубами, він і кинувся на карлувату грушку й щосили затрусив нею. І знову, мов глузуючи з його безсилої лютості, повним голосом зареготав над ним сполоханий з грушки ятлик. Бертольд аж підскочив від деревини, зляканий несподіванкою, але грушка, неначе з образи чи помсти, одною шпичастою галузкою вхопила його за комір. Він із силою висмикнув її й не помітив, що перервав собі на шії волосяний ланцюжок, на якому носив заповідний материн хрестик.

Але злість не вщухала. Тепер думка перескочила на гостей, що «з ними носився» кляштор. Ось, той «сушений дом Цитринус». Нібито має за свій ідеал «рах» — вихвалюваний бенедиктинський спокій, а в дійсності ж не дає собі ані хвилинки спокою: літає сюди й туди. Близький світ: з Пізи аж у Фрейбург! А чого літає? По славу, по честь, здивування, похвали, які йому віддають аж до порушення кляшторної реґули. І він — теж чернець, а ось диви, як хизується славою. Хоч би ж та слава була — його слава, а то ж — лише його вчителя дом Алессандра!.. Да-Спіна принаймні вигадав свої окуляри, у яких можна лякати горобців по Нарцисових городах, а ти ж, Цитринусе, що?.. — «Не смієте вживати металу на очі!» Подумаєш, який авторитет із гарбузяним м'якишем!

І, не мавши сили панувати над собою, Бертольд сплюнув презирливо й, обезсилений, помалу посунув до своєї келії.

З того часу, як у кляшторі жили італійські гості, одночасно з перепадами гіркої досади та шаленої злості Бертольда охопила й безнадійна апатія. Не мав смаку до праці й не міг себе ні до чого присилувати, це була байдужа розпука, отой страшний «дух жури», що його на перше місце поміж гріхами ставить у своїй молитві Єфрем Сиріяннин.

Вже й братія почала звертати увагу, що з Бертольдом щось діється. Питав і отець ґвардіянин: чи не заслаб? Умовляв порадитись із патером аптекарем, що був одночасно і за кляшторного лікаря. Тепер Бертольд скептично ставився до нього, одначе раду, напівнаказ ґвардіянів, мусив виконати. «Братові Бертольдові нічого не бракує», — такою була аптекарева діагноза. Тоді ґвардіян поставив і свою: «Мудрістю переповнений, як бджола медом, брат Бертольд. І мусить він спочити та думки свої в собі перетравити. Сказано бо: «Хто прибіль-

шує знання, збільшує й гризоту» — «Et qui addit scientiam, addit et laborem».

А Бертольд ніяк не міг «стравити свого меду», що був аж надто гірким. Думки його, ялові й безплідні, вимотували з нього всю мудрість, каламутилися від жури, злості, зарозумілості, гордині та відсутності страху Божого. Все ходив і ходив по осиковій алеї, немов хотів наздогнати й піймати невидимий клубок, що не розмотувався, а лише заплутувався, втікаючи до невідомої й безрадісної безодні. Та всі шукання були ні до чого, так само і його прохідки вперед та назад попід тремтячими осиками. І, як пройшовши в один кінець, він відразу міряв ту алею кроками назад, так і повертались його думки все до одного й того самого: до «ченця-вартівника», який був приніс йому на мить несканзану радість, а потім раптово, може й назавжди, забрав її.

А той і справді немов зник, і як передсонне марення: от, ясно бачиш його нерозплющеними очима, а лише глянув — і не лишилось найменшого сліду. Так, не було видно ніде світлобородого скриптора Цірінусового. Ні в церкві, ні в рефектарії, ні серед братії, ні при повторних відвідинах гістьми його лябораторії. Не чути було про нього й мови між ченцями. Лише одного разу випадково почув Бертольд, що хтось назвав його князем. І це на хвилину обрадувало його: такий, дійсно, не може бути з черні, лише з близького Бертольдовому стану.

Однак було видно, що сам Бертольд не міг насмілитись когось запитати про того дивовижного гостя. Здавалось, що з першим словом про нього для всієї братії стане ясною Бертольдова глибока таємниця, ества якої, однак, він і сам не розумів повністю. Але ж йому було очевидно, що таємниця існує, що вона належить лише їм двом і ніхто інший не смів би цього навіть припустити, бож ця таємниця була інтимнішою навіть за таємницю першого кохання.

І через ту таємницю Бертольд жив і не жив. Був у безперестанній тривозі. Чигав на ту солодку хвилину, що таки мусить його привести бодай до випадкової зустрічі, яка мусить висвітлити все й привести його душу до рівноваги. І тремтів, що гості можуть несподівано від'їхати. Тепер сам Бертольд перетворився на «ченця-вартівника», бож вартував і вдень, і вночі напружено хвилину зустрічі. А що його думки скупчувались лише на цьому та на власній особі, то він все більш вороже дихав на всю братію, часами відверто гребував нею, бож почуття погорди до ченців і взагалі до всіх людей зростало та й зміцнювалось у душі.

Якось, виходячи з парку, він зачув розмову двох братів, що говорили — як тепер стало звичаєм — лише про гостей та їхні оповідання, причому й говорили так, що раніш легко самі б відчули «гріх празднословія»:

— От, брате, нам би такого гвардіяна!

— Як би ж то, брате! Дом Цірінус не так би повернув справу...

І в Бертольдовій душі зненацька ворухнулось приспане почуття ніжності до патера Гергарда, що ставився до нього так, як ніколи не ставився й рідний батько. Але ж те добре почуття відразу змінилось

на інше. »Нерозумна череда баранів вічно шукає нового ватажка!.. А, зрештою, коли ж людство було кращим? Аж соромно почувати себе людиною, коли люди, хоч і створені за подобою Божою, такі загалом мізерні створіння: Та не всі... Між ними є й одиниці вищі. Вони мають більшу силу, що вже тим самим надає їм право не рахуватись із тією сірою масою овець на двох ногах!.. І навіщо себе пригнічувати нікому не потрібною скромністю, яка лише заступає правду? Чому ж ґвардіян, і аптекар, і брат, що пише кляшторні анали, можуть його звати »славою кляштора«, а сам він не насміє сказати собі щирі правду про себе?

— Брате Бертольде, ти — єдиний у нас, — говорить Нарцис.

А так. Певне, що — »єдиний!« А тому й відчуває він себе скрізь і всюди самотнім, тому й не може бути в тій спільній череді. Тому й не може стояти з ними нарівні, на одній площині: він може бути лише над ними, поверх їх, вгорі, високо...

І, коли думки докочувались до цього пункту, Бертольд запліщував очі й відлітав мрією в інший світ. Тіло його дрібно тремтіло, мов у пропасниці, але він відчував дивну насолоду. Здавалось, що тріпочуть розгорнені велетенські крила, які нечутно підносять його в безкраї простори, а з тих недосяжних висот він ледве бачить маленьку землю й повзаючих по ній комашинок чи хробачків-людців.

Ці пароксизми самозахоплення раз-у-раз закінчувались повним знесиленням, щоразу він був розбитий і ослаблений, як після справжньої болотняної пропасниці.

Одного разу, занесений мрією, він безсило сперся об стіну обори. Рука, шукаючи оперття, несвідомо посунулась по якихсь дошках, але не могла затриматись на гладенькій поверхні. Бертольдові здавалось, що він буває над безоднею. Безоднею внизу, і безоднею вгорі. Спирало дух і хотілось розірвати рясу, щоб мати більше повітря. Фіалковим вогником пробігало в думці:

— Так, мабуть, відчував себе Люцифер, коли стрімголов летів із неба...

Вжахнувся такого порівняння, але почув насолоду, що заливала всю істоту. Все дужче щось велике й солодке захльостує його... нема чим дихати...

А думка, як сині блискавки, вирує в голові: »Летів із неба, але як незрівняно високо підлетів понад всіма тими, що повзають по землі! Яка безмежна віддаль між його духом і людськими душами!.. Летів у безодню з неба, — і долетів. Бож такі досягнув свого: вилетів над землею і його ім'я житиме вічно. В-і-ч-н-о!.. Як і Боже.

— В-і-ч-н-о! — прогналося голосом розбурханого моря у верховіттях дерев, що нараз зашуміли під дужим подихом вітру. А в тім шумі він вчув хвилюючі срібні дзвіночки. Такі радісні, такі близькі. Прислухався: хтось постукав міцною рукою в дошки.

Бертольд опритомнів. Похалцем застібнув комір ряс. Здалось йому, ніби щось холодне побігло по нозі вниз, але не звернув уваги, що на ший немає його хрестика. Почував себе все ще, немов з просоння. По-

чув новий стук і збагнув, що він стоїть, спершись на дверцята, що ними можна було пройти на кляшторні городи з обори. Сюди виходив лише один брат Нарцис — годувати взимку сарни. Але великий, поржавілий ключ стримів з цього боку. Поки Бертольд розглянувся, ще раз почувся стук. І здавалося йому, що хтось стукає не в ці вузькі дверцята, а просто в його серце. Забув про те, що ніхто з ченців не смів ходити цими дверцятами й повернув ключ.

Легко, без жодного звуку відтулились блаженські двері, а за ними стояв і трохи прижмурювався той — золотобородий чернець.

Пал і холод окутали Бертольда. Затремтіли ноги. Не міг би сказати, які почуття залили його душу. Не міг добути з себе слова, щоб привітати прихожого, навіть не згадав про звичайну побожну формулу.

А «варгівник», як тоді в лябораторії, всміхався й говорив очима:

— Ну, поклич же! Як же я піду, не кликаний?

Бертольд запросив рухом руки і гість переступив поріг. Входив урочистим кроком, немов ішов у процесії. І знову, десь тут же задзвенчали срібні дзвіночки, аж Бертольд оглянувся: де ґвардіянова сарна? Однак навколо не було нікого. Та гість зрозумів Бертольдов рух і голосом лагідним, тільки трохи гортаним і ледве помітно детонуючим промовив:

— Це я, брате мій!

Злегенька піднісши полу довгої ряс, виставив уперед праву ногу. На ній, на кісточці, на залізнім обручику хитались два маленькі дзвіночки.

— Трапилось якось роздушити кузочку, — глянули Бертольдові у вічі прозорі, як чиста криниця, блакитні, як небо весняне, два вогники. — То щоб не було безпотрібного смертоубивства, ношу оці дзвіночки.

Та Бертольд слухає й не чує слів. Не вухо, душа п'є звуки чеканого голосу. Не тембр, а сенс — глибокий, таємний, прихований сенс — ловить він у тих модуляціях і відчуває, що з цієї хвилини прихожий чернець є той близький, свій, єдиний, з ким він може почувати себе, як з рівним. І чого б тільки не схотів від нього цей чернець, все для нього він зробить, не роздумуючи й не вагаючись.

А той ніби чує ще не сказану думку:

— Брате Бертольде!

Червоним рум'янцем вкривається Бертольдове обличчя: отже, він навіть знає і пам'ятає його наймення!..

— Брате Бертольде. Маєш там за лябораторією малу келію для фамулюса. Та не вживаєш її, бо не маєш і фамулюса. Чи не так? — усміхається лагідно й ясно. І цим усміхом бере Бертольдову душу, немов теплими руками обіймає.

— Так... брате... брате...

Бертольд і досі не знає навіть і наймення гостя, ні його становища в ієрархічній драбині. Досі...

Це «досі» раптом стає перед уявою Бертольда якоюсь лінією, що поділяє його життя. Там, по той бік тієї лінії — безповоротне, далеке й нецікаве минуле. Тут — по цей бік того «досі» — палаюче вогнями,

сяюче іскрами — нове, прийде. Але, як звати його? Як звертатись до нього, — міркує Бертольд і чує:

— Брат Бертрам я. Бертрамом зовуть мене люди: не маю чого від тебе скривати, — і всміхається знову, а очі дивляться кудись у дале- чинь, немов за межі життя і смерті.

Тепер Бертольдові ясно: вони зійшлись, бо не могли не зійтись. Вони — найближчі до себе і шукають один одного, немов з часів одвічних. А Бертрам на те відповідає лагідно й просто:

— Так от ми й зустрінулись, нарешті. Але не здивуй мене, брате. Втомився трохи я. І безконечними мандрівками, і марною пошаною людською, якої — сам, здоров знаєш, не важко здобути.

Отож, чи не дозволив би брат Бертольд, коли буде можливо, відпо- чити йому, Бертрамові, якусь часинку в тій келії, що для фамулюса за лябораторією? Перешкоджати в праці він братові Бертольдові не буде. А може, коли й думку нову підкаже, бож, не хвалячись, сказати може, що він, Бертрам, досвід деякий має, як з вогнем поводитись.

— Тільки ж, щоб мій відпочинок був правдивим відпочинком, зроби, брате, мені ласку й не кажи про це нікому. Ані братові Нарцисові...

Тільки всього?.. Чому ж цього не може пообіцяти Бертольд? Звичайно.

IX. SULFUR FLORIBUS MORS EST

*Задихливу сутінь ще тісніш згущало
Олійне сяйво синьої лампадки,
Що в пільмі сій з'ясовувала все.*
Є. М.

І почалися для ченця Бертольда химерні дні. Дні захоплення, підне- сення, напруження, мов після безнастанного оп'яніння. Думка не лише ожила, а й справді стала мов туго наточена пружина. Працездатність неймовірно збільшилась. Обрії прояснились і на духовному обрії сяяла й притягала все нова зоря, праця мов горіла в руках. І в тім процесі праці, що захоплювала його цілком, понад усе виносила в недосяжні вершини ідей та мрій, не міг зауважити Бертольд одного, що в дійсності було найголовніше...

Тільки тепер пізнав Бертольд безмежну радість щільного еднання двох душ, злиття до купи двох вишколених розумів, силу колективної логіки обдарованих умів. Яка велика, яка прекрасна сила — друг, що на нього можна спертись, покладатись, як на самого себе, або навіть і більше!

Бертрамова ерудиція видавалась Бертольдові безмежною. Він був і алхімік, і філософ, і гуманіст. Знав також і речі світські, лицарські. Щодо логіки та діалектики, то Бертольд твердо вірив, що другого та- кого немає на світі. Безперечно, в товаристві такої незвичайної істоти будуть відкриватись несподівані й осліплюючі обрії!..

Але ж у тім еднанні з італійським ученим було й щось, що часами, бодай на хвилину, неначе набігало грозовою хмаркою на цих сяючих обріях. Хто був брат Бертрам? Який зв'язок існував між ним і тим

таємничим портретом у замку Анклітценів? Що було те, що з дитячих літ в'язало їх до купи, дарма, що лише тепер Бертольд довідався про існування реальної істоти, яка раніш видавалась йому тільки загадкою про когось, вже неіснуючого.

На всі обережні Бертольдові питання була ніби й докладна Бертрамова відповідь, але ж відповідь така, що з неї не лишалось жодної окресленості. Дізнався Бертольд лише те, що рід Бертрамів такий давній, що «майже вічний», та що Бертрамові родичі й кривняки розсипались по всьому світі. Тож нема дива, що якийсь із його близьких міг появитися і поміж Анклітценовими попередниками. Бертольд мусив задовольнитись цими поясненнями й рідко повертав до думок про це. Та й справді: хіба ж йому мало того, що він тепер мав? А зайві думки та медитації лише перешкоджають праці, яка мусить привести його до таких наслідків, що ім'я його стане на віки вічні незабутнім. Бертрам це йому безперечно забезпечує.

Щоправда тепер, відданий своїм почуттям та думам, Бертольд майже забув, що він — у кляшторі. Коли ж і приходив до церкви на Службу Богу, то лише на те, щоб ще якусь хвилину бачити брата Бертрама, який у хвилини загальнокляшторових побожностей ніколи не лишався в Бертольдовій лябораторії. Але Бертольдові нетерпеливилось: Служби він не чув, як колись не чув капелянових казань, а пильнуючи Бертрама, помічав, що й той у церкві, чи взагалі при людях, неначе зовсім мінявся, немов якось вицвітав, ставав подібним на кожного звичайного ченця. Видимо, що й Бертрама мало притягали до себе побожності, бо коли при закінченні Служби він виходив з костьола, а Бертольд поспішав до лябораторії, щоб наздогнати його, — завжди спізнався: Бертрам вже був там. Між братами й погляд Бертрамів був не той, такий самий, як і для всіх інших братів: і мова була сіра, безбарвна, не захоплююча, навіть не така досконала формою та логічною концепцією. Та що там, навіть і тембр голосу помітно змінювався й не було в ньому отієї своєрідної детонації, до якої так звик Бертольд і яка відразу переносила його ніби в інший світ. Ніколи не чув Бертольд при людях і милого дзвону ніжних Бертрамових дзвіночків. При людях, хоч щодо цього вони не домовились, ніколи й нічим жоден із них не виявляв своєї взаємної близькості: навпаки, при погляді збоку здавалось, що між ними взагалі не було жодного знайомства, а більшість ченців були певні, що ніколи не сказали один одному й слова. Та це б і не видавалось нікому дивиною, бо брат Бертольд тепер став, як схимник: він лише коротко відповідав братам на запити, сам же ніколи й ні з ким не починав розмови. І справді, що могла йому дати балачка з «одиницями з маси»? — як тепер часто в думці Бертольд називав братів, або ж і взагалі окремих людей.

Бертольд так привик бачити біля себе Бертрама, який, здавалось, ніколи й не виходив із його лябораторії, що інакше й не уявляв собі свого життя, як лише з ним у товаристві. Часами вони мовчки працювали кожен над своїм, часами Бертрам сідав задуманий біля вікна й уважно вдивлявся в небо.

— Бачить небо відслонене. Бачить всі таємниці його, — міркує Бертольд і чує, як серце наповнюється невимовною любов'ю до його єдиного й вірного друга. І за думками про нього Бертольд не помічав нічого й нікого довкола.

А тимчасом безперечно дещо змінилось за цей недовгий час, коли в кляшторі гостювали італійські ченці. І, якщо б Бертольд не був цілком заглиблений у своє дивне щастя, то він помітив би, як змінилось ставлення братії до нього, зауважив би також, що брат Нарцис уже не носить йому квіток, та й взагалі ніколи не заходить до його лабораторії, побачив би й те, що брат Криспін та парет Сильвестер просто оминають його, коли з ним здибуються. Взагалі помітив би, що довкола твориться щось для нього прикре й неприязне. Та Бертольд не бачив нікого й нічого. Єдину явну прикристь робив йому жебрак Абель.

Ще раніш, як приїхали з Пізи гості, появився він під кляштором. Тоді Бертольд навіть зрадів його приходіві, бож дурник неначе приніс із собою частину його дитинства й замкових згадок. Але Абель швидко почав набридати йому тим, що, коли його — на заступництво Бертольдове — пустили до кляштора, він — раз-у-раз вовтузився під вікнами його лабораторії та причитував якісь закликання.

Коли ж приїхали гості, Абель став неначе одержимий. Тепер він уже ходив, як тінь, за патером гвардіяном, плакав, благав, повзав навколішках і кричав:

— Виженіть! Виженіть диявола!

Марно всі ченці намагалися заспокоїти дурника. Патер Гергард звелів навіть кільком отцям по черзі читати над ним екзорцизм, щоразу його переконували, що біса в собі він не має, що біс до праведного кляштора підступити не сміє, — не помагало нічого: Абель тягнув своєї.

Щоправда, це нікому не чинило шкоди, лихого нічого від нього ніхто не зазнав, юродивого ж тому й вважають за юродивого, що вчинки його не такі, як у людей нормальних. Патер гвардіян звелів принаймні на час перебування в кляшторі гостей примістити його в курені, де фра Нарцис ховав різне своє городницьке та садівницьке приладдя.

І Абель більш за всіх братів полюбив огородника Нарциса. Слухався його, як розумний, звідусіль шкутильгав на його голос, навіть частинно помагав братові Нарцисові, виконуючи його нескладні доручення. І — не диво: дурник пристрасно любив квіти: розмовляв з ними, сміявся до них, співав і танцював для них. Пом'яті вітром пильно розгляджував руками, на тих, що перешкоджали рости іншим, сварився пальцем, поводився із ними, як з дітьми. Та й поза квітами знайшов собі Абель у кляшторі іншого приятеля — славнозвісного на далеку околицю «Нарцисового» солов'я.

Давно вже виміняв старий садівник цю пташку в зашого пташника. Соловей же й справді був вельми цінний своїм сильним голосом та багатством модуляцій, «колін». До того ж співав і вдень, і вночі, бо нещасній пташці навмисне викололи очі, щоб вона жила в безнастан-

ній пітьмі. Тоді ж, як фра Нарцис виміняв його, солов'ю було дуже кепсько: він хворів і пташник хотів уже викинути бідну тваринку на смітник. Чернець дуже уважно пильнував слабого, брав для нього ліки в аптекаря, як для людини, і поміг йому вичуняти. Ідучи ж працювати в садок чи в город, брав із собою коєць і приміщував його поміж галузками дерев у затінку, біля квітучих рослин, — соловей веселив старого своїми чудовими співами. Та цього було Нарцисові мало. Спираючись на те, що патріарх їхнього чину Франціск з Ассізі говорив проповіді до птахів, він випросив у патера гвардіяна дозвіл, щоб кожної Великої П'ятниці приносити «свого» пташка до костьола. А що це бувало на весні, то звичайно сліпий пташок співав біля Гробу Господнього й офірував Богові свою кривду, жалі й страждання, вчинені йому людьми, і виливав чудовим співом своїм хвалу Господеві. Слухати його приходили і приїздили люди й з-за кілька десятків кілометрів.

Ось цього солов'я й покохав Абель усім серцем. Цілими годинами він розмовляв з пташкою, гладив її, брав у руки й годував комашиними яечками, що їх навчився майстерно розшукувати скрізь — і на кляшторних землях, і поза кляштором. Не диво, що часом, коли соловейко довго не хотів співати, то Абель починав сам дуже майстерно його наслідувати, ніби викликаючи на розмову. Взагалі, дурник мав добру пам'ять до мелодій. Тому він швидко навчився й пісень Нарцисових і співав їх слабеньким, але приємним голосом, немов розумна дитина.

І з кожним днем фра Нарцис все дужче прив'язувався до вбогого Абеля. Зчасом же, коли фра Нарцис побачив зміну вдачі брата Бертольда, зауважив його байдужість чи навіть ворожість до нього, він все дужче переносив на Абеля свою любов, якою раніш так щедро наділював Бертольда.

Одного дня, назбиравши комашиних яєць для сліпого солов'я, Абель підходив до «сарніх дверцят», якими фра Нарцис дозволив йому виходити в обору, і побачив Бертольда з Бертрамом, що йшли помалу й жваво дискутували. Дурник впав у такий неймовірний шал, що його несамовиті вигуки долетіли аж до Нарцисових городів. Однак, коли старий садівник придибав до ворітьєць, то знайшов під ними лише Абеля, що бився в траві, в захваті «чорної хвороби». Хворого віднесли до інфірмару, а патер Гергард звелів уважно пильнувати, щоб Абель ніколи не здибувався з чужоземними гістьми, бож, як запевняв отець фізикус-аптекар, «чорна хвороба» може легко перекинутись і на цілком дужих, що побачать захват немічного. Абель же, коли вже прийшов до тями, плакав і стогнав, що він бачив самого диявола.

Тимчасом ніби й справді десь поблизу перебував нечистий. У всякому разі в кляшторних стінах помітно збільшились його впливи. Між ченцями не було згоди. Почалися скарги, наклепи, переказування меншими старшим різних пліток. Патер гвардіян раз-у-раз мусив розглядати якісь суперечки й це забиало йому мало не весь час. Не було також порядку і в кляшторнім господарстві. Часто виявлялась небу-

вала недбалість ченців, що ставились до своїх простих обов'язків абияк. То брат конюх допустить, що майже всі кляшторні коні заслабнуть на коросту, аж виїхати за кляштор — осудовисько. То брат-птахівник не догляне, що в курнику продерли куніці дірку й однієї ночі — чи то вони, чи тхори, — передушили мало не всіх несучих курей, аж довелося посилати в місто, «на торжище» за яйцями. То брат-економ, що мав одного часу висушити на ташах пшеницю і повичищати всі закроми від кузок, допустив, що останні неймовірно розвелись на велику шкоду кляшторних запасів. Раніш мовчазний і спокійний кляштор тепер до пізньої ночі гудів у зайвих балачках, суперечках і сварках, що цілком не сміли б бути в його стінах. Вправлена в стриманості й самовідмові чернеча вдача немов повертала знову до призвичаєнь невпорядкованої, бурхливої вдачі звичайної, світської людини. І хоч покути йшли за покутами, — справа не тільки не кращала, а гіршала: вже чимало ченців майже відверто почали противитись наказам гвардіяновим, вважаючи його невідповідним керівником кляшторного життя.

Навіть найплохішого з плохих — брата Нарциса — збаламутив спокуситель роду людського: брат городник прийшов до отця гвардіяна не дозволу прохати, а «оголосити свою волю», власне своє рішення, що відтепер «він не може й не хоче» спати під кляшторним дахом. Ночуватиме ж вкупі з Абелем у своєму садівницькому складі-курени, дарма, що вже заходив підзимок, а старий Нарцис ледве волочив свої намоклі ноги.

За останній час старий брат Нарцис взагалі дуже змінився. Колись найрадісніший з усієї братії, він тепер здебільшого сумував, всіх сторонився, майже ні з ким не говорив, крім Абеля, брата-шевця та найстаршого зі усіх ченців — отця Сильвестра. До Бертольдової лябораторії та бібліотеки не заходив зовсім, а з братом Бертольдом явно уникав зустрічі. Коли ж дехто з ченців, помітивши це, хотів подражнити старого й запитував, чому він не носить у лябораторію квітів, старий роздражнено відказував:

— Занадто смердить сіркою в тих лябораторіях, Ні я, ані квіти того духу витримати не можемо. Тож і в мене, як і у кожного християнина, від сірки голова болить... навіть аж до смерті.

— Бож таки фра Нарцис — і сам квітка з саду святого Франціска, — говорив на це добрий патер Гергард, — сірка ж квітам смерть, — і перекладав: *Sulfur floribus mors est*.

Але тепер, коли брат Нарцис, не зважаючи на чернечу регулу, з'явився у нього з «своєю волею», патер гвардіян стривожився.

— Що тобі трапилось, брате? — питав його наодинці. — Чи може ти... — аж був стривожився від такого здогаду — чи може ти чимось згрішив? Може Господа чим образив? То покайся швидше, сину любий. І Господь тобі вибачить. *Et dimittet tibi dominus...*

— Радий би, отче всечесний, — відтанув під теплим гвардіяновим словом фра Нарцис. — Радий би найтяжчу кару прийняти, та не наді мною грішником, а над цілим нашим кляштором гріх висить. Виразно

чую, всі ми рясою її мало-мало не зачіпаємо. І всесесний отець ґвардіян — також.

Патер Ґергард зсунув брови.

— Буде з нас, брате, вже й Абеля з його наріканнями та пророцтвами. Занадто поприятелював ти, сину, з нерозумним... Сам від нього нерозуму набиратись став... — і патер ґвардіян навіть не повторив сказаного мовою латинською.

Але фра Нарцис не змовчав:

— Може кому й нерозумним Абель видається, та душу він має праведну. Бачить він те, що інші не доглянуть... навіть і в окулярах!

Аж розсердився вже на те патер ґвардіян: замість дати полегшу братові, сам у гріх упав. А Нарциса за ті слова грубіянські послав до «келії великої покути». Коли ж цілком заспокоївся, пішов і сам туди, щоб висповідати винуватця: може хоч так виміркує, що братові Нарцисові трапилось і яким чином можна йому допомогти в тій пригоді.

А другого дня патер Ґергард оповідав отцеві спіритуалові:

— Старий, старий вже став наш Нарцис — квітка патріярхова. На дитячий розум сходить. Треба, щоб братія поводитася з ним обережно, щоб ні усміхом недоречним, ні жартом невчасним хтось його не вразив. Ані в найменшому! Це душа дитяча, а до таких належить царство небесне...

І справді, що іншого міг собі помислити патер Ґергард, коли брат Нарцис признався на сповіді, що власними своїми очима бачив він сліди спокусителя в кляшторному саду, чи — певніше, в оборі? А особливо брата Нарциса боліло те, що — видимо — нечистий ловить у свої сіті брата Бертольда. Бож на мокрому після дощу піску паркової доріжки було видко, як ідуть сліди фра Бертольда, а побіч них — витиснуті сліди інші, не людські, одна нога — взута, а друга — босе копито. Щоб пізнати, котрого саме ченця були сліди, Нарцис покликав фра Криспіна, шевця. А чоботар, тільки глянув, — відразу пізнав, що підосви були ті, які він братові Бертольдові недавно підшивав.

— А ось щодо другого сандалія чи чобота, — то це, — говорив брат Криспін, — не наш!

Та прийшла йому спасенна думка: як патер Цірінус відпочивав по обіді, Криспін тихенько пішов у келію гостеву, ніби подивитись, чи має він справне взуття, — і на хвилину «позичив» його окуляри. І тоді вони обидва: і Криспін, і Нарцис в окуляри на ті сліди дивилися. Та нічого ясного не побачили, бо все було видно в тих окулярах, але коли вони наводили скла на сліди, то сліди в них в очах розпливались. І що ближче до слідів окуляри присували, то менші сліди робились, немов від їхніх очей тікаючи. Тоді ченці не повірили своїм грішним очам, а покликали безневинного, божого юродивця-Абеля, дитину безхитрісну. І той дивився у скла. Таж і він ще менше побачив: сліди або ж манюсінькі стають і з окулярів утікають, або ж десь туман диявольський набирається, очі слізьми заходять і все в тій «імлі сльо-

зовій» розпливається. В той час і патер Сильвестер парком проходив. І, хоч він же й в окулярах нічого не бачить, так принаймні його на нараду покликали: повний бо днями старець сей і пахощами мудрої святості обвіяний!.. І порадив мудрий патер Сильвестер якнайдужче молитися, бож відомо, що »рід сей, якщо це дійсно »він«, — лише постом і молитвою вигониться».

Так і вирішили, щоб іти за порадою патера Сильвестра: будуть щиро молитися та насухо постити всі три. Брат же Нарцис з Абелем нелукавим у саду будуть ночувати й нечистого чатувати. А, вловивши, виженуть його, мов того пса шолудивого, за стіни кляшторні...

Патер ґвардіян не сперечався й дозволив фра Нарцисові спати в садовім курені, доки витримає.

Та з лукавим не легка боротьба! Як той слизький вугор — водяний гад та змії стародавній, лише крутиться, з рук хрещених вислизує. Але, що в саму келію Бертольдovu, себто в лябораторію його, він входить, і що на путь загибелі він брата Бертольда підштовхує, щодо цього у ловців диявола не могло бути найменшого сумніву. Звідтіль бо тепер цілі ночі червоне світло виблискує. Та й то ще не все. Щоб нечистого перехитрити, брат Нарцис з Абелем нагромадили під вікном лябораторії велику купу землі, щоб там, під вікном лежала ніби для потреби, нікому не заваджаючи. А тимчасом вночі не раз, і не два Нарцис та Абель, а іноді й Криспін-брат на ту купу вилазили й вікно брата Бертольда пильнувати. А щоб дурник не кричав з ненависті до диявола, велів йому брат Нарцис повен рот води свяченої набирати. Коли б же нечистого угляділи, мав Абель на нього тією водою порснути. Інакше ж мусив її не розлити, не проковтнути, аж поки назад до куреня не приходили.

І хоч ледве-ледве була освітлена синім світельцем лябораторія, ченці бачили таке: стоїть собі посеред покою брат Бертольд, руками вимахує, губами ворушить, видимо, говорить, лише за вікно не чути. А потім спиниться, лише головою хитає, притакує, неначе йому тепер хтось говорить, а він тільки уважно слухає, не сперечаючись. Так то б ще нічого. Але ж далі побачили таке: впав брат Бертольд навколішки, руки зіп'явши, навіть окремі слова можна було почути, лише розібрати й зрозуміти годі, бо якісь занадто мудрі вони були. Так стало свідкам безсумнівне, що то брат Бертольд з нечистим розмовляв і йому — дияволу — сповідався!

І знову нараду скликали й старого патера Сильвестра раду слухали. І порадив мудрий патер Сильвестер фра Нарцисові:

— На всякий випадок подай братові Бертольдові скибку хліба, сіллю, що на Водохрещі свячена, посипану. Звісно бо, що диявол жодної солі не любить, а свяченої — то просто жахається. І хто з ним приятелює, також сіль перестає вживати.

Довго носив у кишпені брат Нарцис сіль, на Водохрещі свячену, та й щоразу шматок свіжого хліба з собою брав, коли сподівався брата Бертольда зустріти. Але ж, як навмисне, скільки не націлявся, ніколи

брата Бертольда не зустріне. Коли ж, нарешті, здибались, то, як лише руку в кишеню застромив, то й прикипів на місці: замість солі — в кишені великий гвіздок.

Кишення прoderта, а сіль з ганчірочки вся висипалась, ані зернини не лишилося...

Але брат Нарцис усе ще вельми фра Бертольда любив і дуже він хотів його з біди визволити, а тому нічим не зражувався й пильнував та чатував далі.

Х. САТАНА НЕ СПИТЬ

*Хоч виріс я, мов кедр, що вінчає Ливан,
То душа в мені похила, повзка мов бур'ян.
І. Франко*

Зненацька впало на брата Бертольда велике нещастя і в чорну журбу впірнуло його серце. І сам не розумів, чому, власне, це видалось йому такою страшною несподіванкою, коли ж він мусив наперед знати, що інакше бути не може.

Від'їхали італійські гості, а з ними й Бертрам. І Бертольдові здавалося, що світ став порожній, занімів і оглух. А в тім німім і глухім світі — сам Бертольд, як ранений, забутий у пустині... Нема нікого довкола. Нема того, що один заповнював увесь Бертольдів світ. Ще так недавно... А, отже, не побачить уже його живого Бертольд ніколи. Лише уві сні. Справді: у сні Бертрам при ньому раз-у-раз, невідступно. Щоночі здибується вони, то в лябораторії, як бувало, то ось — сидить на Бертольдовім ліжку, немов Бертольдів сон стереже й чомусь загадково посміхається.

І Бертольд не може дочекатися години, коли до сну відходить братія. А щоб заснути швидше й довше та міцніше спати, — приправляє грішні ліки з соку недостиглого маку. Аж потовщав від сну, запах. І в недрімному стані дивився на все оспалими очима, байдужими до всього навколо.

Та час минав і здорове тіло вимагало праці. Не хотів починати нічого нового, а в старих паперах знайшов розпочату ще в Фрейбургу, у фізикуса, трактатию. Читав її — й не розумів. Немов була чужа, але щось таїла в собі принадне й цікаве.

»Світло розливаючись у матерії, викликає в ній рух, тим самим готуючи її до того, щоб дух міг діяти в ній. Тому вона (матерія) й перестає бути нерухомою...«

»Від змішування матерії з духом утворюється водяність. Дух та світло дають залежність (відношення). Матерія та світло — дають олійність... Що ж є відношення (залежність)?.. — Сіль, що...«

Читав, повторюючи по кілька разів, і не міг збагнути. Думки кружляли наповерхні, як осінній лист, і перемішували власною рукою писані висновки та міркування, що заплутаними стежками немов зникали десь за обрієм, вкупі з літерами, які виходили поза поле зору. І що далі, то швидше. Ось все мигтить перед очима, як рій таємних

духів — елементалів, що тікають і ховаються в незбдані хащі, де не може їх наздогнати жодна думка...

Шпурнув набік аркуші й зірвався на рівні ноги. Постояв хвилину й знову заметався по хаті, як вивірка в койці. Шалена жура гризла його серце, що стискалось мов у залізних щемках. Втрачав силу панувати над собою. Став перед горном і зіп'яв руки до неба:

— Бертраме! Бертраме! Бертраме! — простогнав уголос тричі, мов закляття. — На кого ти мене покинув? Чому не взяв мене з собою? Пішов би за тобою, як вірний пес, як твій раб тілом і душею. Я ж — ніщо без тебе. А ось чую в собі щось велике. Щось незвичайне можуть створити ці руки. Але... лише тоді, коли ти, вчителю мій дорогий, будеш моїм натхненням... Вернись! Прийди! Благаю!..

Була повна тиша. Чорна ніч мов поглинула не лише риси й барви, а й всі звуки. Вкрала всі надії, увесь запал. Ба, ні! Ось раптом блимнуло червоне сляво зірниці... І несамовитий, стихійний крик жаху розтяв, пошматував нічну тишу кляшторного саду. Цей передсмертний покрик вирвався під самим вікном Бертольдівної лябораторії.

Кляштор заметушився, Ліхтарики, смолоскипи, мов світляні пташки, замиготіли в чорній пітьмі. Братія шукала, хто це кричав так розпачливо, — і знайшла. Під вікном лябораторії конав добрий брат Нарцис. Непритомного, внесли його до найближчої келії — до брата Фуртіяна.

Довго брат Нарцис не подавав жодних ознак життя. А все ж братові костоправові пощастило опритомнити зомлілого. Якийсь час дрібно-дрібно тремтіли його повіки, аж нарешті він розплющив очі. Слабим рухом відсунув плащ, що ним прикрили його, покладеного згідно з ритуалом святого Франціска, на соломі, просто на підлогу, і поглядом покликав отця ґвардіяна. Ченці, що стояли півколом навколішках й тихо співали літанію конаючих: *sancti angeli et archangeli... sancte sancte Abel...* — стихшили голос. Отець ґвардіян підсунувся до нього, не встаючи з колін, й обережно, як мати хворій дитині, підвів голову слабому. Зігнутий віком патер Сильвестер скинув свій плащ, згорнув його сувоєм й легенько підсунув під голову Нарцисові. ґвардіян перехрестив обох і щільно прихилився до конаючого брата, відмовляючи над ним молитву розрешення:

— *Indulgentiam, absolutionem et remissionem peccatorum...*

Але брат Нарцис напружився, зібрав останні сили й досить голосно промовив:

— Бачив!.. Я бачив його!.. Тут він знову!..

— Кого бачив, брате? Кого? — запитав отець ґвардіян.

— Дияво... — несамовито розпачливо зойкнув Нарцис, але урвав на півслові.

Піна пішла йому з уст. У горлянці булькотіло. Він хрипів, як людина, яку душать за горло. Підкинувся всім тілом. Випростався й глибоко врівся в товсту верству соломи, ніби сховався від незримого страхіття.

В святочній тиші пролунав тихий і рівний голос патера ґвардіяна:

— Відійди, душе християнська, зі світу сього в ім'я Господа Отця Всемогутнього, що створив тебе. В ім'я Господа Христа...

Різкий удар молотка увірвався в тиху молитовну хвилю. За ним другий-третій. Хтось нетерпеливо й уперто клепає у браму. На рух гвардіанових очей двоє ченців підвелися і нечутно вийшли з келії... Всі інші, закаптурені й мовчазні, схилились над мертвим.

Бертольда не було ні серед тих, що схилились над небіжчиком, ні між тими, що вийшли відчиняти браму.

Для несподіваних подорожніх, що прибули до кляштору, брат госпітальєр попросив у брата келаря лише два келихи гарячого, заправленого корінням вина та два шматочки намащеного медом хліба. Відомо бо, що й вино так не розігріє охололого, як липовий мед. Жодних інших підготов до прийняття гостей не робили: мабуть, подорожні завітали на хвилину.

На ранній Службі Божій, першій по братові Нарцисові, ченці зауважили в темному закутку чужинця, не з їхньої країни. На вигляд це був слуга. Інших чужинців у церкві не було, хоч брат госпітальєр вночі брав підкріплення на двох... Це турбувало братію й заваджало належно молитись за душу померлого.

По Службі Божій покликано до патера гвардіяна брата Бертольда. І хоч байдуже дивився на старого Бертольд, все ж не міг не помітити, як за цю ніч піддався патер Гергард, немов би повернувся до кляштора по кількох роках мандрівки.

— Прочитайте, брате! — подав гвардіян Бертольдові листа. — Читай вголос.

В листі, писанім розбірним почерком, доброю латиною стояло:

»В ім'я Пресвятої Тройці й Святої Заступниці нашої Діви Марії — Ерентруда, абатиса й служниця Божа, високодостойному отцеві гвардіянові, кляштору францісканському під Фрейбургом, привітання побожне посилаючи, молитвам своїм себе дорукає.

Насмілюся оцим листом своїм превелебність твою, всечесний отче, турбувати, бо інакше вчинити не смію. Сестра наша у Господі Адельвіна, що в світі злопам'ятної слави наймення Колумби мала, вчора ранком, з волі Всевишнього, земну свою мандрівку скінчила. А перед тим, як відійти в життя вічне мала, видіння, не інакше, як Господом їй послане, ясно бачила. Праведного життя та чистого серця була невіста Христова. Не тільки ми — грішні сестри її у Господі — це стверджуємо, а й сам його милість пресвітлий єпископ наш і навіть свята інквізиція це визнали.

У видінні ж своїм передсмертнім бачила сестра Адельвіна, як з вашого праведного кляштора дим чорний вихопився і стовп вогнений за ним у небо звівся. При тому тілесним носом своїм, огидний і богомерзкий сморід, явно сірчаний, сестра чула. Чула ще й гуркотіння, як голос грому великого, мов тисячу громів, докупи злитих. І бачила — по тім громовиці страшнім — як стіни кляштора вашого, мов стіни стародавнього Єрихону, розвалилися й порохом розсипались. І лишилася тільки та частина нави храмової, де святий вітвар. Та на цвинтарі вашім нерушена зостала могилка свіжа, на якій віночок з квіток немортики.

І ще казала сестра Адельвіна: бережіться! Пильнуйте уважно, стежками покори Божої мандруючи. Супротивник відвічний не спить! Між вас він блукає. Між вас блукає! — так небіжка повторяла.

Далі йшли побожні формули на закінчення листа.

Гвардіян простяг руку за листом:

— Гріх і нерозум, брате, нехтувати попередженням діви праведної, — проказав він. — Чи ж не так?

Бертольд мовчав, схиливши голову. Вчував досаду: певне почнуться якісь перешкоди в праці, яка саме вчора вночі, нарешті, почала оживлюватись, захоплюючи його колишнім натхненням. Так, отже ж, вирветься ота Адельвіна чи Колумба! Колумба, що її ім'я ще так недавно грало неокреслено-журливими струнами його серця, тепер була йому більш як байдужа. І те, що вже вмерла вона, не відбилося болістю у його серці. Навпаки, в голові гадючкою звивалася зла й глузлива думка:

»Але ж і дався в знаки той диявол ченчикам!.. Чого ж йому — Бертольдові — той нечистий ніколи не заваджає? Про мене: хай би сидів у моїй лябораторії... принаймні роздмухував би вогонь у горні«.

— Так, брате, будь там з огнем обережніше. Сказано бо: сатана не спить, а мов той лев рикаючий блукає, готовий поглинути...

Ледве вловлювало Бертольдове вухо гвардіянові навчаючі слова. В душі ж він кпив по-хлоп'ячому над гвардіяновими навчаннями й пересторогами. І звідкілясь здалеку його обвіяло давноминулим. Ось перед ним — замковий »Пилат«, джерело безупинно-текучих, премудро-нудних навчань. А він — Бертольд... ба, ні — тоді ще Константин — слухає його цілими годинами, але ж достойно не чує й слова... Не чув і тепер, лише чекав на звичайне Гергардове закінчення:

— Йди ж у спокої, брате!

Але чекав марно: схвилюваний гвардіян ніяк не міг спинитись.

»Ну й розмоталася стара ганчірка! Чисто псалми над мертвим вичитує«, — переступав Бертольд з ноги на ногу.

— ... Знайшла вже безсмертя, життя вічне... — знову за якийсь час відбилосся у його вухах і він тяжко зітхнув, а в духу глум задиркувато вишкірив зуби: »безсмертя блаженних«, безсмертя кляшторних рефектаріїв. Там про цих »безсмертних« день-у-день гугнявлять, поки братія давиться немащеним горохом. І на кожен день року — мало не з десятків їх, тих »безсмертних«, припадає. Тільки ж навіть і той, хто їх описував, напевне про них уяви не мав...«

Іронія переходила в сарказм і пересмикувала його думки. А гвардіян все ще »вичитував«. І раптом Бертольдові стало так ясно й самозрозуміло, що правдиве безсмертя не те, що його здобули »вмерлі за свою правду«. Ні, безсмертя належить тим, які за »свою правду« вміли й мали відвагу посилати на смерть інших, не зважаючи на всяку мізерію довкола, ішли вперед, до своєї мети, не помічаючи маси покірних їхньому наказові рабів. Герой Македонський... Цезар... Карло Великий... Це — справжні безсмертні — і поза чернечими рефекта-

ріями. Це — герої, напівбоги, що здобули собі вічне життя через смерть інших...

Барви, образи, рухи — як шум на водоспаді — бушували в Бертольдів уяві. Мінілись, миготіли, осліплювали. На хвилину перед очима зачервонів пурпуровий плащ, змучене, лагідне, божеське обличчя. Зв'язані руки, терновий, закривавлений вінок. Тихим відгуком, мов тінню голосу, десь далеко зітхнуло:

— Ессе homo...

Але те шепотіння враз укрила хвиля переможних вигуків, що злилися в один тріумфальний рев тисячоголового натовпу:

— Ессе deus!

І на темному небі, небі, що віщувало громовицю, — засяяла розпеченою міддю, облита саявом, сліпуча, велетенська постать: міцний, голий боець-переможець. Залізні м'язи. Волова шия. Бездумне, низьке чоло, бездушні, гордо-злісні очі. Схрестивши масивні руки на широченних випнутих грудях, твердою ногою стояв той атлет на земній кулі, сповитий безпросвітною темрявою. А з темряви ревло:

— До дітька милосердя страхополохів! Геть із почуттям слинтяїв!.. Варавву!.. Дай нам Варавву!

Бертольд хитнувся й несвідомо вхопився за руку гвардіяна.

— Ти хворий, брате? Чи може, не спав?.. Що тобі?.. Ну, йди вже в спокої. Тільки ж — чуєш?, як отямишся трохи, то віднеси зараз же гадючнику з сілля патерові Бертрамові, що повернувся до нас уночі...

»Бертрам« — мов вибух, вдарило Бертольдові в тимпанні перетинки.

— Бертрам тут!.. — Метнувся, але ж тепер уже патер Гергард затримав його за руку:

— Мило мені бачити, брате, милосердя твоє, що рветься до послуги, як олень прагнучий до джерела водяного. Але дай же доказати... Пошкодив собі патер Бертрам ногу в дорозі. І костоправові-братові не схотів її показати, дарма, що видно по всьому страждання його. Аж на обличчі змінився — тяжко й пізнати: мов і він — і не він! Просить лише твого чудодійного ліку з гадючника, що ним ти поміг патерові Цірінусові.

Весняно повинню затоплювала серце Бертольдове бурхлива радість. Кров булькотіла в скронях, рум'янець залив оливкове обличчя, рожевіли думки. З великим зусиллям примушував себе стояти на місці, радіючи всім своїм еством, що тепер одверто, з наказу самого гвардіяна, він буде невідлучно при найдорожчій для себе істоті.

— Не кидай його, — докінчував патер Гергард, — коли треба, то й уночі. Будь йому за янгола-хоронителя...

Вхопивши слоїчок із готовим ліком, Бертольд притиснув його до серця в своїй лабораторії, як приятеля, що привернув йому втраченого друга. Поглянув на світло: лік був прозорий, мов учора приправлений. Сяючи радістю, мов серпанком прикрита ліхтарня, Бертольд швидким кроком вийшов на коридор.

Було перед полуднем, але темні хмари заслонювали сонце і під довгими кляшторними склепіннями стояла напівтемрява. Дзвонили кляшторні дзвони. Тихими повільними кроками в поперечнім коридорі

посувались парами ченці. Каптури затуляли їхні обличчя, руки сховані в рукави, голови схилені. Бертольд, захоплений власними почуваннями, влетів у сумний провід.

— «Куди ж це вони? Так на обід не ідуть, і півдня ж ще нема?!»

Притримав за рясу останнього з проводу, що йшов сам, без пари. Був це патер Сильвестер, малесенький, зігнутий довгими літами. Він повернув свою суху, мов у мерця, голову, що трусилась на тонкій, жилавій шиї і трохи відсунув кобку назад. Безбарвні, колись блакитні очі глянули на Бертольда сумно й темно.

— Куди?.. Молитися за праведну душу брата Нарциса... Нарциса, що саме тебе любив найдужче з усіх братів, — зашамкав патер Сильвестер, поки похід на хвилину затримався, щоб дати першій парі ченців час ступити в присмерку на сходи.

— Йдемо молитися, щоб душа Нарцисова праведна і за нас грішних заступилася перед престолом Всевишнього. Ставай, брате, зі мною в пару.

— Не можу. Поспішаю до слабого, — сухо відказав Бертольд.

Старий глибоко вірив у найбільшу силу молитви до тих, хто »в пахоцах святості« закінчив своє життя й ще не був канонізований: у перші часи, коли ці праведні душі приходили в рай, їх ще не обтяжувало безліч прохань живих на землі істот, а тому саме на початку свого перебування в раю їхнє заступництво було, мовляв, найпевніше.

— Встигнеш, брате. А такої нагоди пропустити не смієш. Брат Нарцис належить до святих, адже і сам добре знаєш.

Бертольд не відповів нічого й повернув у другий бік коридора, а патер Сильвестер лише зітхнув, насунув каптур глибше і поволік за походом свої застужені ноги.

»Брат Нарцис? — ворохнулось у Бертольда щось бліде й невиразне на самому дні душі. Але, яка ціна любові й святості такого темного наївняка?« — й на тому розвіялась без сліду згадка про доброго садівника. І, вже вийшов з кляшторного корпусу в дворище, під голосом густих дзвонів, ще раз вернувся думкою до небіжчика: — »Моліться самі за »свого« брата. Анклітцен не має »братів« поміж темною челяддю«.

І радісний — він вступив у келію брата Бертрама, пожадливо шукаючи привабливого погляду тих любих, сяючих блакиттю очей.

XI. БЕЗСМЕРТЯ

Дурно не дає дарунків ворог.

Леся Українка

Бертрам нізащо не хотів дозволити, щоб його оглянув брат фізикус. Казав:

— Офірую неміч свою й терпіння свої Тому, хто послав їх мені.

Нога ж його, мабуть, була пошкоджена чимало, бо минув і великий піст, минув і Великдень, а Бертрам все ще не вставав із ложа. Про те, щоб ходити, не було й гадки. Коли ж братія висловлювала йому співчуття, дивуючись його великій терпеливості, він з покорою говорив:

— Слаб чоловік і мусить все витримати, що посилає на нього Дужчий.

Коли ж його хотіли запричастити бодай у ліжку, аж жахався, відмовляючись:

— Не припущу того, щоб, безвладно лежачи, творились такі речі.

Вже аж на весні, коли яблуневий квіт запашним сніжком перекочувався по широкому подвір'ю та садах кляшторних, тільки тоді вийшов уперше Бертрам з Бертольдом у сад. Довго йшли вони з перепочинками, поки дійшли до їхньої алеї, що вела в прозорий ще осиковий гайок. Бертольд підпирав, несучи на собі значну частину ваги Бертрамового тіла — несхудлого й незміненого хворобою, але якогось неприродно легкого, як видавалося Бертольдові!

Йшли й продовжували почату ще в покої розмову.

— Не дивуйся ширості моїй, брате, але повторюю: так, я всією душею своєю ненавиджу тих, що їх звуть пригнобленими, всіх тих, що на них кажуть: скривджені.

Але ні злості, ні обурення не було чути в його голосі, як у голосі проповідника, який ненавидить не зло чинящих, але саме зло.

— Бож треба зрозуміти, що не ті, які чинять так звану кривду, несуть за це провину якусь. А ті, що під ярмо шию покірливо підставляють, а потім стогнуть. Винна сама кривда, що вона існує в світі, а також і ті, що насильство приймають.

— Хіба ж не сказано, брате: »Прийміть ярмо моє«?

— Сказано. Багато дечого сказано. Але ж треба знати, що і про кого сказано! Тут мова про тих, хто в покірливим рабстві, в ярмі своїм, бачать своє щастя. А це ж проти природи, проти думок Створителя. Бож усі, від праматері Єви починаючи, і до себе самого, брате мій, — усміхнувся лагідно, — всі лише власного щастя шукають, не оглядаючись на інших.

І, помітивши протестуючий Бертольдів рух, посміхнувся ще приязніше:

— І це — слушно. І так мусить бути. Бож коли Бог створив природу й світ, то й усі закони світу того створив так само Він. Як же можна сперечатись проти законів тих? Все, що людина потребує, є законне. А ви говорите: гріх! Хіба ж не віримо ми, що рай — місце радості вічної, щастя безконечного? Таж, як же ми тікатимем від радості, від щастя свого? Щастя і радість лежать насамперед у задовільненні всіх бажань і всіх потреб наших. А самовідречення, так звані обов'язки всякі, на дозвіллі вигадані, однаково, як і страждання, неміч, смерть — це лише кара за гріх первородний. Кара жорстока, нема що казати, кара, що несправедливо падає не на тих, що її заслужили, а так собі — з нічого нич. Чому, наприклад, оця билинка, що я наступив на неї ногою, мусила загинути, а сусідня — ні? А тимчасом все хоче й має право жити. Більше того — все хоче жити без кінця краю, безконечно. Цебо — прагне безсмертя? Ти, здається, казав мені, що колись думав про це. І слушно думав, скажу тобі! Слушно...

Бертрам довгим поглядом заглибився в Бертольдіві очі. І здавалося Бертольдові, що бачить брат той і всю душу його, і всі думки його, аж до найглибших, аж до найпотаємніших. Бож напевне пам'ятав Бертольд, що нікому тих своїх думок »про нікчемність безсмертя в рефектаріях кляшторних« не казав, пам'ятав, що навіть вагався: чи торкнутись цієї теми в розмові з Бертрамом, чи ні. І тому він відказав якось розгублено:

— Безсмертя... вчителю... часами здається мені, що його взагалі нема.

— Але... Але! Що ти говориш, брате мій!? Безсмертя не може не бути. Подумай логічно: коли є смерть, то мусить бути й безсмертя: це ж — антиподи, на яких тримається увесь світ, життя вічне, це й є те саме безсмертя. Але треба збагнути, в чім воно. Треба йти до нього просто, справним шляхом. Для нього можна офірувати й варто офірувати все, бо є, розумієш, брате мій, безсмертя в істоті своїй нічим не гірше за життя, тільки ж воно довше за життя, а іноді може переходити аж у вічність.

Обидва спинились на кляшторному цвинтарі.

Рівні, всі однаково сірі кам'яні плити, лише з найменням та датою смерті накривали ще не зовсім зелені могили. Бертрам широким жестом показав на них:

— Ось перед нами згряя, що досягла свого безсмертя! — у його голосі відверта іронія. Саме такого, як заслужили своїм життям. Прожили вони в духовному спокої, покорі, співаючи псалмів навколішках, без боротьби проти всякого насильства, яке на них наклали інші. І що більший був той тягар, то нижче схилялись вони, як верблуди, щоб насильник міг зручніше для себе наложити ту вагу їм на горби. За життя їх ніхто не знав поодиноці, а всіх гуртом, і по смерті так само поховано їх рядочком у гурті, а моляться за них безіменно, мовляв — »наймення їхні деє записано до кляшторного «memento», але ж записано, власне, зовсім не їхні наймення, з якими зв'язане було раніше існування їхне, батьків і дідів їхніх, себто всього їхнього роду, який уже в самій ідеї своїй містить і ідею безсмертності. Ні, їм одібрано той зв'язок, перервано родову їхню нитку й записано »псевдонімом чернечим«. А ті псевдоніми були такою ж умовною одежиною їхньою, як чернеча ряса, що вкриває вдачу, особу, індивідуальність ченця, нищить у ньому »одиницю«, одиницю, яка тільки й може бути чимсь у натовпі й понад натовпом. Чи ж не так, лицарю мій, Константине Анклітцен?

Бертольда всього пересмикнуло: як давно вже ніхто не називав його так? Як давно вже були порвані всі зв'язки з його прадавнім славним родом, у якому також кожен був »одиницею«, що стояла над масою, над натовпом?!

— І що ж: ти тужиш за таким безсмертям, із записом у кляшторнім »memento«? — аж засміявся Бертрам.

Більш серцем, як вухом вловив Бертольд те глузливе запитання і рішуче труснув головою.

— Навіщо! Навіщо ж тоді жити?

— Істинно. За таке життя нема за що й нема кому дякувати! — підтвердив Бертрам.

Обидва на хвилину замовкли й мовчки пройшли ще трохи вперед.

Коло останньої в ряді могили, майже на самому березі повного води потоку, розлились білою повинню сяючі зорі нарцисів. Білий килим вкривав чималий шматок луки, аж до природою видовбаної печери в скелі, що починалась зараз за кладовищем. Окремі гостряки й уламки цих скель потім переходили в гірський масив, вимальовуючи на темно-фіялковому тлі шпилькового лісу неясно закресленими постаттями. Немов кам'яні ченці в кам'яних рясах стояли тут на вічній молитві та в глибоко-непорушній контемпланції, серед темних сосон та щойно оживаючих ніжнолистних модрин.

І там, під тими постаттями, на межі містичної луки, серед повені іскристих нарцисових хвиль, між сірими плитами, між світлозеленою рослинністю, неначе вставав з домовини мертвяк, пригрітий теплим сонечком: то виринала й знову потопала розкуйовджена Абелева голова. Нехай хоч що діялось надворі: і в дощ, і в завірюху, і в хуртовину, і в заметіль — Абель щоденно, не пропускаючи жодного дня, приходив до брата Нарциса.

Приносив невеличкі, тільки з самих солом'янок сплетені віночки. Заміняв припорошені чи пошматовані вітром новими, незмінно кладучи принесений вінок на те саме місце: »на серце брата Нарциса«. І дарма, що Абелеві руки немилосердно трусилась і він не володів більшістю своїх рухів, однак віночки для брата Нарциса сплітав він артистично. Ніхто не забороняв йому перебувати цілі дні на цвинтарі, чи в кляшторному парку або садках. Навпаки, всіх зворушувала та велика вірність і відданість дурника до мертвого садівника. І новий садівник також нічим не перешкоджав Абелеві виявляти приязнь до покійного брата Нарциса і дозволяв йому брати, скільки схоче, квіток. Абель же, хоч його й тягнуло в постійні мандри, в яких проминуло все його раніше життя, однак дуже рідко залишав кляштор, де його тримала з одного боку Нарцисова могила, з другого — опікунство над сліпим соловієм, яке він перебрав на себе й нікому його не звир'яв. Ще в добру годину, коли Абель був певен, що ні вітер, ні дощі не поспують його віночків на дорогій могилі, він із легким серцем покидав кляштор, але з умовою, що йому дозволяли брати з собою й коець із сліпого пташкою. Завісивши той коець десь за сук дерева при дорозі, чи на рам'я придорожньої фігури-хреста, убогий Абель під спів соловейка злітав своєю нехитрою молитвою в захмарні простори, щиро молячись за всіх своїх добродійців, а особливо за брата Нарциса.

Тепер дурник сидів напочіпки біля могили, сварився пальцем на великого слимака, що повз по плиті, й щось бурмотів, дорікаючи слимакові. Але не викидав і не проганяв, лише руками показував на свіжий вінок, щоб слимак обминув його й найкоротшою дорогою зійшов із плити. Перевіривши очі на коець із соловейком, що висів в куці бузку,

який щойно розпускався, Абель раптом спинився, затримався й прислухався, засміявся по-дитячому й радісно заплескав у долоні. Потім увірвав свій сміх, кілька разів вказав на самого себе пальцем, доторкаючись грудей і в когось невидимого запитав:

— Я? Я? .. Ще сьогодні? .. Зараз? .. З тобою? ..

І ще радісніше захитав головою, схиляючись над могилою. Навіть став навколішки й приклав вухо до плити, ніби прислухаючись, що говорить йому небіжчик. При тому, не перестаючи, увесь час гладив поверхню плити.

Зненацька його зморщене обличчя з радісного стало схвильованим. Склав руки на грудях, повільно підвівся й обернувся саме в мент, коли Бертольд з Бертрамом наблизились до містка.

Несамовитий гнів скривив його й без того потворне лице. Вся його малесенька постать виявляла останній ступень обурення. Він ступив кілька кроків до містка й наказуючи підняв руку. Підборіддя його тремтіло, увесь він трусився, мов у пропасниці, а з гнівного белькотання не можна було зрозуміти жодного слова, тим більше, що біла піна котилась йому з уст.

Перед стрункою, високою постаттю Бертрамовою потворний малик виглядав, як казковий гном. Бертольд відступив; огида, яку він дедалі більше відчував до Абеля, ставала просто непереможною. Але Бертрам озвався до каліки дуже лагідно:

— Чого ти, бідний? Йди вже, нарешті, до мене. Не тікай: я поможу тобі більше, як тобі могли допомогти інші.

І він простяг до Абеля руку. Той увесь затрусився і відсахнувся до поручнів мосту, ніби до нього простягли шматок розпеченого заліза. Обличчя його стало нелюдське, страшне, а одночасно й перелякане. Та, видимо, Абель не здавався. Його налиті кров'ю очі вп'ялись у Бертрама, зуби вишкірились і здавалось, що він, мов хижий звір, зараз кинеється йому на шию. Ось каліка витягнув до Бертрама свої кістляві, порепані чорні руки і вже мав стрибнути.

Бертольд перевів очі на Бертрама. Той стояв нерухомо, жоден м'яз не затремтів на його мармуровому обличчі, але з очей його раптом блиснув темний, невмолимо-твердий і пронизуючий, як лезо шпаги, погляд. Такого погляду ще ніколи й ні в кого за своє життя не бачив Бертольд. Він одвернувся, неначе й сам зачеплений тим уколом, і побачив, як Абель незграбно розкинув у повітрі свої руки й упав обличчям додолу, впоперек місточка. Його руки занурились у воду й безвладно відпливали з прудкою течією потічка, що коливала їх, як шматки старого дерева.

Бертольд стояв, спустивши очі. Почуття страху пройшло по ньому й уперше ворухнулася злякана думка про нечистого. Невільним рухом взявся він за груди й згадав, що вже з півроку, як втратив свій священний хрест з деревом із хреста голгофного. Зуби йому зацокотіли й жовті круги пішли перед очима. Але вухо вловило спокійний і, як завжди, заспокоюючий голос Бертрамів, що продовжував попередню розмову:

— Коли ж так не варто жити, як живе всяка бездумна кузочка, то треба жити інакше. Ти даруй мені, брате мій, що говорю тобі такі речі, але ж ти не досить вправлений у питаннях теологічних, бо твій хист — в іншому.

Бертольд заспокоювався, але все ж ще не міг відірвати очей від мертвого каліки, що лежав тепер на дорозі, якою вони верталися до кляштора. — «Як же ми його віднесемо відсіль?» — майнула думка. І він знову здригнувся. — «Ні, він не доторкнеться до цього страшного трупа, який тепер... неначе відділив його від кляштора...»

І наче хтось, що стояв позаду нього, сказав йому просто в ухо:

«І гукала кров Абеля убитого до Господа з землі...»

Тимчасом Бертрам обережно підняв рясу. При цьому русі срібним сміхом задзеленчали маленькі дзвіночки на його ногах, нагадуючи Бертольдові щось безповоротне... далеко... забуте...

— Твій хист у техніці, — говорив Бертрам, переступаючи через нерухоме Абелеве тіло. — І в цьому — твоє безсмертя.

Бертольд дивився, мов стерплий, як переступає через трупа його учитель, і його очі, мов у зморі, цілком ясно, спокійно й гостро вловили деталь: друга Бертрамова нога, без дзвіночків, була інакша. Черевик на товстій підошві, прогнутий усередині, з наближеним до п'ятки закаблуком, цілком нагадував тріснуте кінське копито.

Побачив, як Бертрам простягає йому свою білу, мов воскову, руку й згадавши, що вчитель — слабкий, може втратити рівновагу, махом перескочив через трупа і підхопив простягнену руку, м'яку, мов жіноча, гладеньку й теплу.

«А копито? Бачив же?» — ніби ще щось тихим шепотом запиталось в нього.

«А якби?» — з викликом відказав сам собі, й з повною свідомістю слухав, що говорив тимчасом певним, повчаючим голосом Бертрам.

— І я скажу тобі, що оце випадково натрапив на справжню думку. Чорне золото, про яке ми говорили, мусить мати в собі сірку. Розумієш, сірку і то в такій пропорції...

Бертольд увесь перетворився у слух. Думка вчителя захопила його цілком, заступала йому весь світ, ставала враз його власною думкою — рідною, викінченою, виношеною...

Вони вже відійшли досить далеко від містка. Але зненацька їх догнав подув вітру, що приніс аж сюди тужливий солов'їний спів та солодкий і ніжний аромат нарцисів. Той аромат немов містив у собі щось невимовно сумне: як пахощі ладану, до яких примішався легенький, але ж виразний запах тління. Як на похоронах...

(Закінчення буде)

Олекса ВОРОПАЙ

АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА

(Щоденник нового поселенця)

(22)

27-го вересня. Неділя. Вчора вечірньою поштою одержав книжку Дмитра Чуба «Це трапилось в Австралії», з допискою: «...колезі Олексі Степовому та його дружині із щирою пошаною від автора. Дм. Чуб. 2. 9. 1953 р. Мельборн, Австралія».

Книжка формату малої вісімки, має 64 сторінки. В ній надруковано кілька оповідань із життя наших людей в Австралії. Я вже прочитав їх, бо вони цікаві, добре написані і читаються легко. Найбільше мені сподобалось оповідання «На гадючому острові», в якому розповідається про хлопця Василька, що зумів привезти з Німеччини до Австралії свого улюбленого песика Найдю. Консул не давав дозволу брати із собою пса, але Василько сховав його у скриньку й заніс непомітно на пароплав.

Автор розповідає про те, як він, випадково, зустрівся в Австралії з Васильком і його псом Найдю, що вже виріс і ходив із ним на полювання. Одного разу вони пішли на «Гадючий острів» і тут їм трапилась пригода: Найда попав у лапи кенгуру. «Вона, мов людина, стояла ось перед нами у воді й тримала Найдю передніми лапами...» Але все закінчилося щасливо. Найдю врятовано. Оповідання кінчиться так:

«Коли Найда вже став на ноги, Василько взяв його на руки і почав нести додому.

— Ну, тепер житиме! — гукнув я Василькові. — Ще й на Україну візьмемо, як будемо вертатися».

Оповідання дуже цікаве. Я прочитав його з великою насолодою.

28-го вересня. Понеділок. Рано поштар приніс відбитки з моєї книжки «В дев'ятих крузі». В листі мене просять зробити коректу й довго не затримувати, бо матеріял вже має іти до друку.

Тепер 6-та година вечорі. Коректу зробив. Прочитав уважно раз, другий... Багато помилок не було.

«В дев'ятих крузі» — мої спогади про голод в Україні 1933 року. Заголовок, як вже згадував, я узяв з поеми Юрія Клена «Терцини», в якій є такі слова: «Останній в пеклі круг, дев'ятий круг...»

Спогади написані непогано, хоч тепер я написав би їх інакше, але переробляти вже пізно, нехай друкуються так, як є. Книжка буде невелика, лише 48 сторінок друку. Видається вона у зв'язку з 20-літтям голоду в Україні.

1933 рік був важливим роком і в моєму особистому житті. 1-го березня 1933 року я закінчив Агрономічний технікум в селі Ерделівці на Одещині й мене послали працювати участковим агрономом в Уладівський МТС на Вінничині. Я поселився у селі Клітищах Хмельницького району і провадив тут весняний посів, як агротехнік, уперше у своєму житті. Бачив найбільшу трагедію людства: масовий голод — теж уперше в своєму житті. Про це все пишу »В дев'ятім крузі«, але коротко, схематично, бо якось не зумів описати все те широко, докладно; не зумів передати тих перших міцних вражень із часу, коли був ще 20-літнім юнаком. Що ж, може колись опишу все те краще.

30-го вересня. *Середа*. Сьогодні дружина вдома, бо має відпустку. Ми вирішили поїхати до Лондонського зоологічного парку.

7-ма година ввечері. Вернулися додому, були в Лондонському зоологічному парку. Це вже третій раз ми оглянули цю найбагатшу в Європі колекцію найрізноманітніших тварин світу.

Лондонський зоологічний парк заснований у 1828 році, Берлінський — у 1841 році, а Паризький акліматизаційний сад — у 1854 році. Отже, Лондонський зоологічний парк найстарший і, здається, найбагатший в Європі.

День був понурий, небо захмарене і всі »мешканці« зоологічного парку спали. До якої тварини не підійдеш — скрутилася в клубок і спить, тільки час від часу з-під лоба позирає на глядачів.

Найцікавіші для мене ведмеді. Я дуже люблю ведмедів, могу годинами стояти біля ведмежої клітки й спостерігати поведінку тих цікавих створінь. Особливо люблю бурих ведмедів. Купив сьогодні пляшку лімонади і дав одному симпатичному ведмедикові. Цікаво було дивитися, як він висмоктував лімонаду й облизувався. А малі ведмежата — такі цікаві: увесь час бавляться, борікаються, як діти. Цікаві й гімалайські чорні ведмеді, дуже привабливі білі полярні ведмеді, на яких можна дивитися без кінця.

Люблю ще дивитися на великих птахів: флямінго, журавлів, чорногузів, орлів, шуліків, сов.

Зоологічний парк — дуже привабливе місце для відпочинку. Ми сьогодні з великою приємністю провели цілих п'ять годин.

1-го жовтня. *Четвер*. Вчора одержав запрошення від голови СУБ-у, п. Лісевича, прийти до нього у важливій справі. Сьогодні виявилось, що мені пропонують взяти редагування »Української Думки«. Що ж, візьмусь за це важливе діло! Спробую своїх сил і в редагуванні часопису. Я редактором ще не був і роботи цієї добре не знаю, але ж — »не святі горшки ліплять!«

Вертаючись додому, йшов через Гайд Парк і бачив, як Іван Антонович Сапун загрибав листя граблями. Я зупинився, трохи поговорив з ним. Що ж, заробляє чоловік на життя, де і як може. Вдома він був учителем, учив дітей, а ось тут доводиться листя загрибати в міському парку. В житті, як на довгій ниві: і квіти є, і суха трава — всього буває!

2-го жовтня. П'ятниця. Був у бібліотеці Британського музею, взяв «Історію західньо-європейської літератури XIX-го століття» і прочитав про італійського поета Джакомо Леопарді (1798-1837). Погляди на життя Дж. Леопарді зводились до таких висновків: «О, гордий і глухий вік! Ти думаєш, що ідеш вперед, і не помічаєш того, що прогресом називаєш рух назад». «Страждання — невід'ємний елемент самого творення. Законові страждання підпорядковане все, що існує». «Недосконалість у самій природі речей, а тому всі горді наміри людства смішні й жалюгідні. Життя і нещастя нероздільні. Людина живе тільки мріями. Насолода існує тільки в уяві». В одному місці він каже: «Я не заздрю нащадкам...» Що ж, може він прав? Веселого в житті справді дуже мало.

3-го жовтня. Субота. Рано, як звичайно в суботу, господарські справи, мандрівка по крамницях та інша буденщина.

По обіді працював над «Пригодами Марка Чубатого» — виправляв, переробляв, добавляв... Ще багато праці над цим твором, все ж чимало вже зроблено. Та першу частину треба кінчити.

Знову одержав листа від голови СУБ-у, щоб прийти до нього в понеділок: «Треба обговорити справу редагування газети». Ми ж уже ніби обговорювали її, але остаточно не домовились.

Увечорі переглянув свій нарис: «Український народний одяг» — велика і, ніби, добре написана праця, але нема де її надрукувати. Дружина радить шукати видавця десь за океаном. Мені ж чомусь не хочеться туди звертатись. Думаю, що й тут, в Англії, колись надрукую.

4-го жовтня. Неділя. Дружина рано поїхала до церкви, а я залишився вдома працювати над «Пригодами Марка Чубатого», бо хочу сьогодні вже закінчити першу частину і переглянути ще раз увесь твір. Не знаю, чи пощастить мені все це зробити, але буду намагатися виконати свій плян.

Дружина з церкви пішла до знайомих. Прийняли її там щиро й привітно, але і в них невесело: чоловік вже другий місяць не працює, а жінка заробляє дуже мало. В кожного свої турботи.

5-го жовтня. Понеділок. Рано працював над «Марком Чубатим» і закінчив першу частину, написавши звернення до читачів:

»Вельмишановні Панове!

Розказав я Вам усю правду — як зумів та як все те бачив. Не вигадую нічого, бо казав колись Стрателат Андрійович Халєпа: «Правда — це такий трунок, що чим чистіший, тим смачніший!» Колись, як буде час і нагода, розкажу Вам більше про свої пригоди, а тепер — будьте здорові та не поминайте лихом мене, Марка Чубатого!»

Увечорі був у СУБ-і й домовився з головою СУБ-у, що вже завтра прийду на працю, як редактор «Української Думки». Поможі мені, Боже!

6-го жовтня. Вівторок. Сьогодні перший день моєї праці в ролі редактора «Укр. Думки». Допомагає мені співредактор М. М. Рано ми їздили з ним до друкарні аж у Кройдон — це вже геть за Лондоном. Довелося їхати тою ж дорогою, що й минулого року, коли я їздив до школи.

В друкарні ми робили коректу, «ломку» і цілий ряд інших дрібніших робіт. Працювали до 8-ої години ввечері. Додому приїхав біля 9-ої. Втомлений, голодний, але радий і задоволений, що вже, нарешті, працюю.

Увечері, як ми вже збиралися йти спати, прийшов до нас Іван Антонович Сапун. Він довідався, що я почав працювати і прийшов, щоб побажати мені успіху. Спасибі йому за це!

8-го жовтня. Четвер. Увесь день був у редакції «Української Думки». Праці багато, але працюю із задоволенням. Сьогодні готував «Українську хроніку» для наступного числа, потім ще й «ліпив» газету для відправки. Працював цілісінкний день, навіть без обідньої перерви. Деякі матеріали взяв із собою додому, бо їх треба передрукувати на машинці, щоб завтра були готові. Тепер 11-та година ночі, я тільки скінчив роботу.

Сьогодні до редакції зайшов мій добрий знайомий Володимир Дмитрович. У розмові він сказав мені: «Ось мені подобається ваш Марко, я завжди читаю його з охотою».

10-го жовтня. Субота. Працював у редакції до 3-ої години по полудні. Роботи багато: редагував, виправляв, передруковував — все це «дрібниці», але їх треба зробити.

Увечері, вдома, почав писати статтю: «Дещо про мистецтво». Стаття починається так:

«Народне мистецтво — жива й творча сила, що має добре розгалужене коріння, яким міцно тримається у найглибших надрах нашого талановитого народу. Це предковичний дуб, що живиться з плодючого ґрунту творчої багатовікової традиції кращих народних мистців слова, музики, танцю та ручних виробів: ткацтва, вишиття, мережива, деревориту.

Справжнє народне мистецтво приваблює нас шляхетністю барв і різноманітністю форм, добрим поєднанням традиційної форми з творчою індивідуальністю мистця та своєю ширістю від глибини народного серця — мистецькою правдою.

Міцні, ніби, закоренілі форми народного мистецтва не заперечують творчої свободи мистця — в цьому основний його зміст прогресу і безсмертя.

Народний мистець, скажемо дівчина, що вишиває своєму нареченому сорочку, робить це так, як робила її мати, бабуся або й прабабуся, але... підсвідома творча воля мистця, її здібності, почуття і переживання, її любов до милого і мрія про майбутній шлюб — по-своєму впливають на барву, форму і орнаментацию вишивки.

Справді ж бо, хто розгадає мрії верховинської чи полтавської невістки в той час, коли вона вишиває, сівши під замерзлим вікном у заметеній снігом хатинці в довгу зимову ніч? Які чарівні видива мережаться їй в образі тих нитяних лябіринтів, що розбігаються на всі боки різнобарвними стежками по білому полотні? І скільки таємничих мрій — сумних і веселих — включає вона в свою роботу? Ось чому ця праця — творчий процес народного мистця — так нас захоплює.

Оригінальність. На перший погляд — цей твір нам знайомий, ми його вже ніби бачили, але це тільки «ніби», насправді ж — якщо уважно придивимось — побачимо новий, оригінальний твір мистецтва.

Оригінальний, бож кожна вишивальниця, різьбар по дереву і, навіть, ткачиха, в сотий і тисячний раз повторюючи свою роботу, все ж частково імпровізує, як справжній мистець. Твори народного мистецтва — це не штампи, а Божий дар!

Творча безпосередність у межах вікової традиції, раніший досвід багатьох поколінь і технічна вправність, набута з дитячих літ — ось що творить міцну основу народного мистецтва!

Крім того, справжній твір народного мистецтва має ще такі якості: технічна міць, відповідність форми до матеріялу та доцільність виробу. Це те, що не завжди мають твори титулованих мистців.

Народний мистець виконує свою роботу переважно повільно, не поспішаючи. Не поспішає, бож він мистець, а мистець завжди турбується про якість, естетичну вартість і доцільність свого твору.

Поспіх — типовий продукт масової фабрикації, бездушного виробництва штампів. Поспіх — заперечення мистецтва! Це той негатив, що створений новітньою механізацією міста і села.

Народний мистець виконує свою роботу уважно, з любов'ю, з пристрастю... Від справжнього твору народного мистецтва віє на нас ніжністю, гуманністю — це щось подібне до материнського тепла.

Краса має свою логіку! Логіку, що пов'язує мистецтво з матеріалом і доцільністю виробу. Гарна річ — не тільки гарна, а ще й корисна. Всі ці якості — особливість нашого українського народного мистецтва: нашого вишиття, мережива, декоративних тканин, різьблених візерунків, а також — пісень, легенд та переказів.

Тепер уже 12-та година ночі, час відпочивати. Завтра рано, тільки встану з ліжка — докінчу почату статтю.

11-го жовтня. Неділя. Рано туман, а як тільки Лондон укритий туманом — я почуваю себе кепсько: болить голова, якась загальна втома... Десь аж о год. 12-ій я взявся продовжувати писати статтю, розпочату вчора — «Дещо про мистецтво».

Отже, мистецтво розвивається повільно, із загальним розвитком людства, зберігаючи всі свої досягнення і творчу традицію. Традиція в мистецтві — сила, яку завжди шанують справжні мистці.

Народне мистецтво ніколи не буває ізольованим, замкненим від індивідуального мистецтва. Так само й індивідуальне мистецтво не є

твором лише «культурної» верстви суспільства, бо воно завжди має органічний зв'язок з мистецькою традицією свого народу.

Взаємини індивідуального і народного мистецтва можна порівняти з вододільною системою Дніпра-Славути. Є джерела, з яких витікає багато маленьких, безіменних струмків, є і протоки з власними назвами — Десна, Прип'ять, Ворскла, Псьол... Та все ж наш Дніпро існує не тільки за рахунок великих притоків, а й маленьких безіменних струмків. Так і національне мистецтво — існує не лише за рахунок великих і славних імен, а й за рахунок багатьох, може нікому й невідомих, народних мистців. Народні мистці впливають «струмочки» свого таланту в ріку національного мистецтва.

Та не тільки в нас, а й у всіх культурних і цивілізованих народів народне й індивідуальне мистецтво творять одну нерозривну єдність.

Народне мистецтво розвивається згідно з тими самими законами еволюції, як і будь-яке інше мистецтво. Народне мистецтво складається з цілого ряду феноменів — осіб і явищ небуденних, що органічно виросли з самого народного ґрунту.

Мистецтво, що не має органічного зв'язку з своїм народом — непотрібний намул, зайвий тягар, що тільки заважає розвитку національного мистецтва.

Своє й чуже. Отже, треба дбати про чистоту й оригінальність усього того, що наше, рідне й національне, бо воно, і тільки воно, запорука справжнього національного поступу.

Але дбати про чистоту й оригінальність свого національного, рідного — не означає, що треба відгородитися китайським муром від кращих зразків культури інших народів, бо ж і в далекому минулому на творення нашого мистецтва мали вплив кращі зразки культури кельтської, іранської та візантійської.

Кращі чужинецькі зразки культури, потрапивши на український ґрунт, натуралізувалися — пустили власні коріння у ґущу нашого народу і дали новий, вже наш національний цвіт. Це саме бачимо і в інших народів.

Мистецтво — найдосконаліший чинник, що об'єднує всі людські істоти в одне ціле. Тому ще раз вертаємося до найосновнішої тези: плекаймо національне мистецтво! Плекаймо мистецтво, бо воно образ нашої нації, нашої країни, нашої рідної землі!

З усіх країн східної Європи, Україна — найбільша страдниця! Вона терпіла і тепер ще терпить буревії-урагани, що їх зазнав український народ. Але ніякі буревії не спинили і не спинять розвитку нашої національної культури.

Ми, що на вигнанні, завжди пам'ятаймо про великий обов'язок: всебічно сприяти розвитку національної культури! І навіть в умовах докучливої чужини зберігаймо, плекаймо і розвиваймо своє національне мистецтво, пам'ятаючи слова поета:

»І чужому навчається,
Й свого не цурається...«

Завтра візьму цю свою статтю до друку — на сторінку «Література і Мистецтво».

8-ма година ввечері. Ось щойно закінчив писати звернення «до початкуючих письменників і журналістів»:

«Перед українською літературою і журналістикою на еміграції стоять важливі й тяжкі завдання. Ми, емігранти — частина народу, що бореться з поневолювачем нашої Батьківщини. Література і журналістика — зброя! Але зброя особлива — така, що вимагає здібностей, знання і великої, наполегливої праці.

Ми віримо, що серед нашої української молоді тут, в Англії, є здібні й працьовиті люди. Редакція «У. Д.» звертається до всіх, хто пробує свої сили в художній літературі чи журналістиці — надсилати нам спроби свого пера. Це може бути все: статті, нариси, оповідання, репортажі та уривки з щоденника. Кращі з цих праць, якщо вони вже заслуговують на увагу, будуть з'являтися друком на сторінках нашого часопису.

Бажано, щоб надіслані матеріяли були передруковані на машинці через два інтервали».

Це «Звернення» завтра надрукую в газеті. Думаю, що такі люди серед українців в Англії є і вони будуть писати.

12-го жовтня. *Понеділок*. Сьогодні їздив до уряду праці і зареєструвався на працю в СУБ-і.

Потім поїхав до друкарні, завіз матеріяли до друку і полагодив деякі «біжучі справи».

Увечері, коли я ще був у редакції, зайшов до мене проф. В. Щербаківський і розповів, як вони з Дмитром Івановичем Дорошенком були у Ваймарі під час війни та заходили до гробниць Гете і Шіллера. Дмитро Іванович сказав: «Сядьмо і побудьмо тихо. Вшануймо пам'ять цих великих людей мовчанкою».

«І ось так ми сіли, і сиділи хвилин десять мовчки. У Дмитра Івановича я бачив сльози на очах, такий був зворушений».

13-го жовтня. *Вівторок*. Сьогодні був у друкарні і перший раз у житті сам, без сторонньої помочі, зробив газету. Здається, вийшла непогано. Запровадив «Література і Мистецтво» на третій сторінці, вмістив там свою статтю: «Дещо про мистецтво», надрукував продовження «Пригод Марка Чубатого» і звернення до початкуючих письменників та журналістів. На підвал дав статтю проф. В. Щербаківського «Венеція», з подорожі по Італії. Все вийшло добре. Справді ж бо «не святі горшки ліплять!»

15-го жовтня. *Четвер*. Рано, як звичайно, працював у редакції. Підготував до друку деякі статті, дещо довелося передруковувати на машинці. Потім вибирав з різних газет, документів і листів «Українську хроніку» для наступного числа «Української Думки». Довелося мені й «ліпити» газету для відправки читачам. Було багато праці цілий день.

В редакції працювати тяжко, бо обставини дуже неспокійні: багато зайвих розмов, дискусій, а часом виникають і суперечки. Тому доводиться ще й увечорі працювати вдома.

17-го жовтня. Субота. О год. 8-й рано я вже був у друкарні, завіз матеріали для наступного числа газети. Десь о год. 11-й приїхав до редакції і працював до 2-ої по полудні.

Підготував до друку «Комунікат Управи СУБ-у», де — між іншим — є й таке: «Редакція У. Д.» В останньому часі (жовтень) зайшли певні зміни в редакційному апараті. Після відходу на студії п. Крушельницького, його місце зайняв п. Олекса Воропай. Справу редагування «У. Д.» обговорювала скликана в жовтні конференція, в якій брали участь, крім членів Президії та Ради СУБ з терену Лондону, деякі представники організацій, запрошені гості (проф. Щербаківський) та референти централі. Намічено деякі можливості збагачення змісту «У. Д.», що в деякій мірі проводить новий редактор...»

Отже, моє завдання — збагатити зміст газети, завдання тяжке, бо нема добрих співробітників. Доведеться писати самому.

О год. 6-й увечорі ми з дружиною поїхали до Альберт Голл на міжнародний фестиваль народних танців.

Ось уже другий рік Міжнародне Об'єднання Студентів влаштовує незвичайно цікавий фестиваль народних танків у найбільшій залі Європи — Альберт Голл у Лондоні. У фестивалі беруть участь представники 23-ох народів, між ними й українці.

Балетна група «Орлик» з Манчестеру під керівництвом Петра Дністровика репрезентує нас дуже добре. Приємно сидіти в ложі Альберт Голлу і дивитися, як десять тисяч глядачів добірної публіки британської столиці вибухає бурею оплесків, привітавши вже знайому їй українську групу «Орлик».

Сидиш і потерпаєш: «А що, як наші хлопці й дівчата не виправдають тих оплесків?» Але потерпав я даремно, бо ж не тільки виправдали, а й викликали ще більшу бурю, ще більше захоплення публіки. Англійської публіки! — людей, яких дуже тяжко вивести з рівноваги. Це ж бо не французи і не американці, що мають нахил до дитячого захоплення, а холодні, як скеля, англійці... Коли такий глядач нагороджує виконавця бурею оплесків, то виконавець вартий тієї бурі!

Наші «модерністи» будуть, напевно, здивовані, що столична публіка в Англії з таким захопленням зустрічає український гопак! Та ще й виконаний у широких шараварах... Провінція — на столичній сцені!

Крім «гопака», «Орлик» виконав ще й «гуцулку» в гуцульському вбранні. «Гуцулка» теж мала успіх, але «гопак» — більший!

Щодо шараварів, то вони пошиті добре. Жіноче національне вбрання — цілком задовольняюче. Добре пошиті корсетки, червоні сап'янці, навіть плахти робили враження справжніх. Я спеціально звернув увагу на одяг, бо чув і читав не зовсім прихильну оцінку вбрання групи

»Орлик«. Думаю, що критики не об'єктивні до групи, бо всі її учасники мають одяг цілком витриманий у національному стилі. Правда, для сцени можна пошити одяг з кращого матеріалу, але це вже справа »сценічності«, а не національного стилю.

Фестиваль в Альберт Голл — розкіш для етнографа! Перед очима пройшло понад два десятки представників різних народів. Всі вони виступали в національних одягах і виконували свої народні танки під народну музику або спів.

З найцікавіших виступів слід відмітити: шкотів, валійців, румунів, еспанців та ірландців. Дуже оригінальний танець виконали індуси. У групі бразилійців »чорт« — незвичайно цікава інсценізація народного міту. »Танець вогню« бельгійців теж дуже цікавий. Гарно танцювали еспанці, особливо еспанки із своїми »костаньетами«.

Загальне враження від фестивалю — незвичайне! Ця імпреза вдалася її організаторам добре. А найголовніше — наша група »Орлик« зуміла показати себе з найкращого боку.

Тепер уже 12-та година ночі. Завтра маю писати статтю до наступного числа газети. Треба йти спати.

18-го жовтня. Неділя. Рано, о 7-й годині, дружина поїхала до Бедфорд читати доповідь англійською мовою про голод в Україні 1933 року. Там сьогодні відбувається протестне віче у зв'язку з 20-річчям голоду в Україні. Я залишився вдома сам і написав статтю до наступного числа газети »В здоровому тілі — здоровий дух!«

Стаття починається так:

»Один з дослідників фізичного виховання молоді, О. В. Крижановський, ще в 1896-му році — розглядаючи питання відродження спорту в нові часи після середньовіччя — писав таке: »Із слов'янських народів найбільше, здається, зберегли замилювання до спортових вправ — українці, в яких і до цієї пори ще зустрічаються забави, що дуже нагадують стародавні олімпійські...«

Далі в цій статті описую народні способи фізичних вправ в Україні. Стаття має такі розділи: »Від дитячих літ...«, »Спортові вправи козаків«, »Лава на лаву«, »Чий батько дужчий?«, »Інші способи борні«.

Кінчається (стаття) так: »Тих кілька прикладів міжнародного спорту в Україні показують нам, що фізичне виховання молоді — стародавня традиція нашого народу. Наші предки добре розуміли значення спорту, хоч може й не називали його цим словом. Змінилися часи, змінилися і способи фізичного виховання, але не змінилася суть, головна мета: любиш свою Батьківщину? — Готуйся її боронити! А для цього скрізь і завжди розвивай свої фізичні сили, пам'ятаючи стародавню істину: »У здоровому тілі — здоровий дух!«

Цю статтю надрукую в наступному числі газети під псевдонімом »Олексій Іванович«.

19-го жовтня. *Понеділок*. Рано дощ, вітер... Їздив до друкарні, завіз матеріяли для газети. Біля год. 11-ої вже був у редакції і працював цілий день, готуючи матеріяли для наступного числа «Укр. Думки».

При СУБ-і організується Комітет для відзначення 700-ліття коронації короля Данила, до якого запросили й мене.

20-го жовтня. *Вівторок*. Сьогодні цілий день був у друкарні — «робив газету». Уривок «Пригод Марка Чубатого» помістив на 3-ій сторінці в розділі «Література і Мистецтво», а свою статтю «В здоровому тілі — здоровий дух» — на 2-ій.

З доручення Управи СУБ-у, в друкарні я домовився про друк книжки «Пригоди Марка Чубатого». Власник друкарні пообіцяв якнайшвидше видати мою книжку, отже, я вже не буду продовжувати друкування «Пригод Марка Чубатого» у газеті.

Увечорі до мене прийшов молодий поет-початківець, пан Л. О., читав свої вірші, а потім розповідав про себе: син учителя з Київщини, в Німеччині був «остовцем», тут працює в якійсь майстерні. Домовився з ним, що він принесе мені до редакції свої вірші й оповідання і може щось виберу до газети.

23-го жовтня. *П'ятниця*. Цілий день працював у редакції, редагував сторінку: «Співка Української Молоді на чужині відзначає пам'ять жертв голоду 1933 року».

У першій статті цієї сторінки зазначено, що «...в 20-ту річницю голоду в Україні видано книжку п. О. Воропая «В дев'ятім крузі», в якій автор описує події з 1933 року. Книжка видана українською мовою. В наступному тижні появиться у продажі».

У статті «Протестаційна маніфестація у 20-ту річницю голоду в Україні, в Бедфордї» є така згадка: «Змістовну доповідь англійською мовою виголосила пані Воропай, подавши сумні, страшні, але правдиві факти із життя українців у роки страшного голоду». Цю доповідь моя дружина читала минулої неділі, 18-го жовтня.

Сьогодні, після обіду, до редакції прийшла сумна вістка, що вчора, 22-го жовтня, в Парижі помер Митрополит Полікарп — Голова Собору Єпископів Української Автокефальної Православної Церкви. Увечорі в православній церкві буде відправлена панахида.

10-та година ввечорі. Я щойно вернувся з дружиною з православної церкви. На панахиді було багато людей, горіли свічі, дуже гарно співав церковний хор. Панахиду служив о. С. Молчанівський із протодияконом о. М. Галицьким. Багато людей знали покійного Митрополита особисто і тепер дуже сумують за ним. У багатьох на очах були сльози.

24-го жовтня. *Субота*. Рано був у редакції, готував «Українську хроніку» до наступного числа.

В приміщенні СУБ-у тепер відбувається ремонт і все порозкидане, всюди безладдя. В редакційній кімнаті теж безладдя і працювати дуже незручно.

Вдень ходив до Православного дому і взяв кліше портрета Митрополита Полікарпа. Один із співробітників редакції напише статтю і я надрукую її, разом з портретом, у наступному числі «Укр. Думки».

Сьогодні гарний соняшний день — «золота осінь». У такі дні я завжди згадую свою рідну Одесу, її гарні осінні дні, що їх ніколи не забуду.

Увечорі був у нас пан Б. і — між іншим — сказав мені, що в 1918-му році на Херсонщині українських гайдамаків називали «чубатими». Я не знав про це раніше, але вийшло добре, бож мій Марко Чубатий теж був гайдамакою.

25-го жовтня. Неділя. Написав вісім листів до своїх приятелів і знайомих, повідомив їх, що моє безробіття вже закінчилось.

Потім переглядав «Українську Думку» і в числі з 1-го жовтня 1953 року, на сторінці 4-й, прочитав таке:

«З листа читача про Марка Чубатого... Чубатим я захоплююсь, це дійсно живий тип, я навіть думаю, що автор взяв його з натури. Мені здається, що коли авторові пощастить довести до кінця цю повість так, як він її вів досі, то це буде перлина в нашій художній літературі, щось подібне до «народніх оповідань» М. Вовчка, але дійсно сучасних оповідань... З пошаною і привітом! А. Кирпич. 21-го вересня 1953 р.»

Для мене — це дуже приємний лист і я щиро дякую його авторів. Буду старатися, щоб не розчарувати його своїм твором. «Марка Чубатого» я люблю і працюю над ним з охотою.

Увечорі був на засіданні представників громадських організацій. Обговорювалася справа вшанування 700-ліття коронації короля Данила. Засідання було в приміщенні Української Католицької Церкви, а скликав його вікарій. Говорили про те, як і коли відзначити цю важливу історичну подію.

Потім нас частували чаєм із солодким печивом. Під час «чаювання» були дружні розмови, навіть жарти. До мене підійшов молодий священник, отець М-ий, і сказав, що йому дуже подобається мій «Марко Чубатий», тому «читає його з насолодою». Я щиро подякував за такий приємний комплімент.

27-го жовтня. Вівторок. Цілий день був у друкарні. Праці дуже багато: коректа, ломка... Готував сьогодні спеціальне число газети, присвячене 20-літтю голоду в Україні.

Тепер 8-ма година ввечорі. Я вдома, почуваю себе втомленим. Дружина також сьогодні втомилася, бо мусіла додатково когось там заступити. Але все це дрібниці, головне те, що ми обоє працюємо.

29-го жовтня. Четвер. Ходив до Православного дому і віддав позичену клішу. Говорив із священником, він дорікав мені, що «Укр. Думка» мало друкує статей і повідомлень про Українську Православну Церкву. «Що ж, пишіть, — сказав я, — будемо друкувати!»

Увечорі вдома почав працювати над статтею: «Мистецтво і побут» — про національний одяг. Фактично така стаття вже була в мене напи-

сана, але тепер треба наново над нею працювати: поширити, поправити, додати... Стаття велика. Доведеться кінчати завтра, бо хочу надрукувати її в наступному числі »Укр. Думки«.

1-го листопада. Неділя. Сьогодні ми з дружиною цілий день були вдома, відпочивали. Я переглядав додаток до журналу »Нива« за 1891 рік і натрапив на цікаве оповідання про передбачене нещастя. Мова тут про залишки Великої стіни, яка колись ділила Англію від Шотландії. Була збудована так міцно, що місцеві люди вважають її за діло самого диявола.

У замку, що стоїть недалеко цієї стіни, жив пан А. Блундерс.

Біля замку була яма. Одного разу садівник на дні тієї ями побачив камінь, на якому було написане таке: »Я останній камінь Великої стіни, мене залишили тут, бо я принесу нещастя кожному, хто буде намагатися зрушити мене з цього місця«.

Пан Блундерс не брав до уваги цього напису, але — будучи любителем старовини — наказав робітникам перенести той камінь до замку. Камінь був такий великий і тяжкий, що руками його й зрушити не могли. Тому зробили спеціальне приладдя і — нарешті — піднесли його на певну висоту. Тоді Блундерс і його два сини стрибнули на дно ями, а в той же час піднесений камінь упав і роздушив Блундерса з його синами. Старший Блундерсів син був щойно одружений і його молода жінка, почувши, що сталося нещастя, прибігла й наказала робітникам знову підняти камінь. Вона вірила, що на дні ями знайде свого чоловіка ще живим. Камінь підняли, вона скочила в яму і в цей момент обірвалися канати, на яких висів камінь. Камінь упав і поховав під собою ще й четверту жертву.

Спадкоємець Блундерсів наказав засипати яму, разом з каменем. Потім над тою ямою, себто над могилою родини Блундерсів, поставили пам'ятник. Цікаво, чи той пам'ятник стоїть ще й досі? Добре було б побувати там і розпитати місцевих людей, чи вони ще пам'ятають історію із дивним каменем.

5-го листопада. Четвер. Ще вчора ввечері газета була готова, вийшла з друку. Сьогодні вже »ліпили« і відправляли передплатникам.

В сьогоднішньому числі »Укр. Думки« надрукована моя велика стаття: »Мистецтво і побут«. Вона має такі розділи: »Регіональний одяг«, »Національний одяг«, »Мистецькі оздоби«. Під статтею я підписався »Олексій Іванович« — моє ім'я і по-батькові.

Матеріалів до друку багато нема, тому доводиться писати самому. Ось і до наступного числа газети треба щось приготувати.

7-го листопада. Субота. Сьогодні, як і вчора, цілий день працював у редакції, готував матеріали до наступного числа »Української Думки«. А тепер, увечері, працюю вдома над етнографічним нарисом: »Вус балабанський, чуприна черкеська...«

12-го листопада. Четвер. Знову два минулі дні провів у друкарні. Тепер уже легше і помилок друкарських менше. Газета вийшла ліпша, змістовніша.

В цьому числі «Української Думки» надрукований мій етнографічний нарис: «Вус балабанський, чуприна черкеська...», що має розділи: «Пострижини», «Пострижини в інших слов'ян», «Під макітру», «Осе-ледець або чуприна».

На сторінці «Література і мистецтво» надрукований мій другий нарис: «І звір має свого пастуха...»

В тому числі надруковане «Звернення почесного ювілейного комітету до українського громадянства в Західній Європі» з приводу 700-ліття коронації короля Данила. До «Звернення» я додав досить великий уривок із літопису, що кінчиться такими словами: «Данило же прия от Бога вінець в городі Дорогичині». (Старе українське письменство. Львів, 1922 р.). Це дуже сподобалося князеві Токаржевському і він прийшов до редакції мені подякувати.

На цій же сторінці надрукований і «Комунікат президії комітету для вшанування 700-ліття коронації короля Данила», в якому, між іншим, зазначено: «Керівництво пресової референтури обняв п. О. Воропай». Отже, я пресовий референт, доведеться писати про всі події, пов'язані із відзначенням 700-ліття.

13-го листопада. П'ятниця. Встав раненько, о год. 6-й, і почав працювати над нарисом: «День Михайла Архистратига».

О год. 10-й поїхав до лікаря. Лікар мій — поляк, що пробув кілька років на засланні в Сибірі і дуже любить про це розповідати. Я сказав йому, що в мене іноді болять крижі, як ось сьогодні. Він оглянув мене, а потім запитав: «Ви працюєте фізично?» — «Ні, тепер фізично не працюю, але раніше працював тяжко на залізниці». — «То ось маєте нагороду за ту працю!» І розповів мені, що і в нього іноді крижі болять, бо колись тяжко працював на залізниці в Сибірі. «Будував я там залізницю імені Максима Горького. Визволив мене з тієї роботи Серебров — колишній лікар Троцького, що дістав 25 років Сибіру за те, що лікував «вождя революції»...»

Отак поляк розповідав свою історію, а про ліки забув і я мусів йому нагадати: «Чи ж маєте ліки для мене?» Він написав мені рецепту, сказав натирати тими ліками крижі, а потім додав: «Воно багато не допоможе. Цю хворобу легше набути, ніж позбутися її».

14-го листопада. Субота. Цілий день працював у редакції, підготовляв матеріал до наступного числа «Української Думки». Переглядав газети. Потрапила мені до рук «Русская мысль», що виходить у Парижі, і в ній я прочитав, що минулого четверга, 12-го листопада ц. р., у Франції помер Іван Бунін — останній представник «дворянської літератури».

15-го листопада. Неділя. Працював над етнографічними матеріалами про народне вбрання, вжиткове мистецтво. Мушу готувати матеріал, писати свої статті, бо наші кореспонденти пишуть дуже мало і друкувати нема що.

Сьогодні моя дружина теж писала статтю до наступного числа «Української Думки».

Увечорі переглядав газети і вибирав матеріали для «Української хроніки». Натрапив на повідомлення про смерть Наталки-Володимири Чапленко-Рудницької — дружини Василя Чапленка і рідної сестри Ярослава Рудницького. Ми були разом із нею в одному таборі в Німеччині й добре її знали, як порядну людину. Вічна їй пам'ять!

18-го листопада. Среда. Сьогодні, як і вчора, був у друкарні. Коректа і ломка забирають багато часу й уваги. О год. 3-ій по полудні газета вже пішла на машину. Отже, завтра будемо «ліпити».

Власник друкарні поляк, мені досить тяжко з ним. Чомусь не можу зрозуміти поляків, вони видаються мені якимись особливими людьми. Як щось обіцяють — ніколи не виконають, чіпляються до дрібниць і завжди самі себе хвалять, а коли говорити до них — не слухають. У Лондоні поляків дуже багато і часто доводиться зустрічатися з ними.

19-го листопада. Четвер. В сьогоднішній «Українській Думці» надрукована стаття моєї дружини: «Наближається пора туманів». Починається вона так:

«Перед тим, як ми їхали до Англії, а спеціально до Лондону, кожний з нас наслухався багато оповідань про лондонські тумани. Особисто я уявляла собі Лондон великим містом, над яким ніколи не світить сонце — завжди висне туман.

Це не так, бо над Лондоном частенько світить сонце, але бувають і тумани — такі тумани, яких ніхто з нас раніше й уявити собі не міг. Лондонські тумани, звичайно, починаються восени. Місяці: листопад і грудень — найтуманніші.

У минулому, 1952-му, році найбільший лондонський туман тривав два дні: 4 і 5 грудня. Англійська преса прозвала той туман великим туманом — «грейт фог». Він справді був великим — великим і страшним».

Далі, на підставі англійських газетних і журнальних джерел та власного досвіду, описується лондонські тумани.

Стаття кінчиться так: «Англійські лікарі, шукаючи рятунку для людей від чорного туману, винайшли маску, яка бодай частково може полегшити дихання людини під час туману. Реклямуючи свою маску, що коштує півтість з половиною пенсів, лікарі зайшли задалеко, оголосивши свій винахід — єдиним спасінням від чорного туману.

Якось ця справа дійшла до парламенту. Члени парламенту заперечили ефективність маски проти чорного туману. Зав'язалась ціла дискусія між лікарями і членами парламенту. Дискусія, здається, ще не скінчилась, але — англієць любить свою Англію разом із туманом і за винахід лікарів не надто хапається. Оце зовсім недавно був туман і один молодий чоловік одягнув маску, але... з нього почали сміятися і він мусів скинути її посеред дороги.

Один англієць у приватній розмові сказав мені таке: «Наша Англія, наш Лондон і наш туман. Я тут народився і тут помру, байдуже від чого — від старости чи від туману».

В тому ж числі «Української Думки» надрукований мій етнографічний нарис: «Дещо про бритву та бриття», підписаний він — Олексій Іванович. Під ім'ям Олекса Воропай надрукований другий етнографічний нарис: «День Архистратига Михайла».

Сьогодні, як звичайно в четвер, «ліпив» газету і допомагав відправляти її читачам.

20-го листопада. П'ятниця. Рано їздив до друкарні, завіз матеріяли до наступного числа газети. З друкарні вернувся до редакції.

Тепер 4-та година по полудні. Сиджу в редакції і працюю при світлі, бо зовсім темно. Над Лондоном повисли густі чорні хмари, збирається на дощ. Холодно, вітер... Наступила вже глибока осінь.

23-го листопада. Понеділок. Сьогодні в редакції переглянув українські газети, готуючи «Хроніку». В газеті «Америка» з 4-го листопада ц. р. натрапив на таку статтю: «Плекаймо український фолкльор». Я відразу уважно перечитав її і довідався, що Папа Пій XII-ий великий прихильник фолкльору. Ось його слова: «Фолкльор — це не тільки цікавий спомин якоїсь доби, а й вияв сучасного, теперішнього життя, що пізнає спадщину минулого й намагається розумно розвинути її та пристосувати до нових обставин».

Дуже добре сказано. Справді ж бо: плекаймо український фолкльор!

Знову темні хмари над Лондоном, знову дощ. У парках дерева вже зовсім голі, вітер розвіяв листя. Трави пожовкли і похилилися. Осінь...

24-го листопада. Вівторок. Був у друкарні: «робив газету». Друкарі тут поляки і роблять багато помилок в українському тексті. Коректу треба робити кілька разів, а це стомлює і нервує. Взагалі, друкувати українську газету в польській друкарні тяжко і, я думаю, не зовсім вигідно. Дивно, що в Лондоні й досі немає української друкарні.

26-го листопада. Четвер. В сьогоднішній «Укр. Думці» СУМ помістив таке оголошення: «Вийшла з друку книжка Олекси Воропая «В дев'ятім крузі» — видана засобами КК СУМ та окремих осередків на терені В. Британії. Книжка змальовує страхіття голоду в Україні весною 1933-го року. Для ознайомлення читачів подаємо кілька уривків з цієї книжки».

Перший уривок такий: «Весною 1933-го року я працював дільничим агрономом Уладівської МТС на Вінничині. Моя дільниця була розташована понад річкою Буг, в десяти кілометрах від Хмільника — типово провінційального містечка на Поділлі».

Села, які я обслуговував, були теж типово подільські — з рясними яблуневими садами, городами до берега та зеленими левадами, що простягалися довгою смугою понад тихим Бугом.

Мешкав я в селі Клітищах. Це було найбільше і, мабуть, найбагатше село з усієї моєї дільниці...

Селяни при кожній нагоді згадували ті добрі часи, коли вони господарювали самі на своєму господарстві. Тоді теж не завжди було з

»медом« та бодай не мали справи ані з колгоспом, ані з »уповноваженими«, що як голодна сарана нападали на їхнє село.

Крім яблуневих садів та розкішних городів, у цьому селі була ще традиція плекати коней.

— Бувало, як виїдемо в Хмільник на ярмарок, то ніхто вже не питає — звідки? Гляне на коней та й знає — з Клітиці!

Та це було колись. Тепер, в час, про який іде мова, в довгій напівтемній стайні, під очеретяним дахом, стояли не коні, а якісь кошлаті згорблені опудала і жували суху січку з озимої соломи.

Коням у колгоспі жилося погано, але людям ще гірше!»

А ось другий уривок: »Мертві тіла заносили до холодного льоху і там вони лежали до вечора. Ввечорі приходила колгоспна підвода, забирала трупи і відвозила на кладовище.

При мені занесли до льоху жінку і двоє дітей — матір з двома синами: шести і восьми років. Батько, ще зовсім молодий чоловік, лежав тут же, на сусідніх нарах, і дивився як виносили його дружину і двоє дітей. Він не плакав, сльози не текли з його очей, але погляд його був такий, що я, мабуть, не забуду його все своє життя«.

І ось ще один уривок: »В Києві я пробув цілий місяць і на початку липня вернувся до МТС. Я мав одержати нову посаду з кращими умовами і вищою платнею. Мав одержати, але не одержав — відмовився.

В цей час трапилось нещастя з моєю матір'ю, що жила далеко від мене. Я пережив своє власне горе. Ні кар'єра, ні гроші, ні особисті зацікавлення — мене вже більше не цікавили. Я покинув усе і поїхав відвідати пустку своєї хати і свіжу могилу рідної матері...«

Цей спогад я писав із сльозами на очах.

Книжка невелика, має лише 48 сторінок друку, але, пишучи її — я багато пережив.

Цю книжку вже дехто прочитав. Ось сьогодні приходив до редакції пан В. і сказав мені: »Вашу книжку про голод 1933 року я не просто прочитав, я пережив, перестраждав її. Вона нагадала мені моє село, моїх сусідів... Ви написали її дуже добре«.

27-го листопада. П'ятниця. Рано працював дома. Почав писати етнографічний нарис: »Рости, коса, до пояса — я буду чесати...« Потім підготовляв матеріал для наступного числа газети.

О год. 2-й по полудні поїхав до редакції, бачився з головою СУБ-у і він сказав мені кілька приемних слів про останнє число »Української Думки«, яке йому дуже сподобалось. »Якщо газета завжди буде така, то ми стоїмо добре!« — сказав він.

В редакції я взяв ті матеріали, які підготував пан М., додав свої і завіз до друкарні. А до друкарні їхати далеко! Додому вернувся о год. 8-й ввечорі. Почуваю себе дуже втомленим.

(Далі буде)

Д-р С. САМБІРСЬКИЙ

ВРАЖЕННЯ З КАЛІФОРНІЇ

Льос-Енджелес

Прийшли вимріяні вакації і багато із нас подорожує, оглядає нові краї і міста. Запрошуємо читачів оглянути з нами соняшну Каліфорнію. Мабуть, кожний чув про той стейт, але не кожний його бачив.

Отож, вибираємось у дорогу... Беремо літак на так звану екскурсію, бо така подорож дешевша й обрахована на більше ніж сім днів. За Денвером у Кольорадо з літака видно чарівні околиці. Це гори Ракі, вершки яких покриті снігом. Минаємо їх швидко, бо літак летить понад 400 миль на годину. Далі, на захід, минаємо пустиню, що спочатку мережана лісами, а потім видно тільки піски й попелясту поверхню скаменілого порошу. Справді, цікаво спостерігати, як ерозія продовж мільйонів літ змінювала земну кору на дивовижні скали, пісок і долини. Аж жаль було дивитися на стейт Неваду, що виглядає немов Сагара. Що ближче до Льос-Енджелес, то більше лісів на горах. Це Сієрра Невада, що оточує Каліфорнію від сходу. Перед причалом переставляємо годинник на дві години взад. Це каліфорнійський час. Виїхавши з Чікаго, за чотири години ми зробили 1746 миль.

З Тихого океану повівав свіжий вітрець і о годині 6-ій увечорі в Льос-Енджелес було дуже приємно — тільки 68 ступенів. Сьогодні 24-го червня 1970 року.

Їдемо до міста і з напруженою цікавістю оглядаємо перший раз у своєму житті Льос-Енджелес. Місто добре розплановане й дуже розбудоване. Хоч кількістю населення воно третє по Нью-Йорку і Чікаго, проте своїм простором друге в Америці. Бачимо перші пальми і якісь екзотичні кляпаті зелені помпи, що безперервно автоматично рухаються. Нам пояснюють, що вони помпують ропу з джерел до збірників. Отже, місто багате на ропу (нафту), як наш Дрогобич або Борислав.

Помпи працюють на горбах, що на них розкинулось місто, а також на полях, на подвір'ях приватних домів, а навіть і при дорозі. Взагалі — всюди, де є джерело ропи. Пригадуємо собі, як «Ліс Микита» подавав, що на подвір'ї інж. Радіона Сліпого в Льос-Енджелес сталося чудо: виприсло джерело ропи. В цій околиці мешкальні дома невибагливі, мало дерев і зелені, а мотелі для туристів виглядають як якісь будки. В порівнянні з цією дільницею в Льос-Енджелес, дома в українській дільниці в Чікаго виглядають немов палатки.

Згодом ми змінили свою думку, але подаємо перші враження. На горбах, при автострадах і біля домів трава вже спалена. Видно багато водних оприскувачів, що підливають травники, і тільки там, де під-

ливають, трава ще зелена. Горби із спаленою травою, дуже уподібнюють Льюс-Енджелес до Риму, який влітку виглядає так само.

Отже, перед нами виринає велике простором, розкинене на горбах, місто в стилі південному, з малими гарними домами й пальмами. Тут треба підкреслити красу автострад у Льюс-Енджелес і взагалі в Каліфорнії. Вони гладкі, вигідні й добре знаковані. Їх так багато, що треба добре студіювати мапу, бо навіть мешканці міста на них блукають. Ми затримались у славній колісній дільниці, що називається Голівуд... Тепер вона втрачає на вартості, бо люди переносяться на передмістя.

Льюс-Енджелес ми почали оглядати від славного Діснейленду... Свої враження передаємо всі троє — я, моя дружина і наш синок Лесь.

Діснейленд

Був гарний соняшний день. Ми вибрались спеціальним туристичним автобусом до Діснейленду. З великою цікавістю зближались до цього відомого й славного на цілий світ розвагового парку, що його заснував і постійно розбудовував покійний вже сьогодні Дісней.

Розповідь почне наш Лесь...

«Я собі уявляв Діснейленд дуже великим, але насправді він не такий. Велику частину займає площа для паркування авт. Самий Діснейленд сконцентрований, але щоб його оглянути треба більше ніж один день.

Нас зустріли провідниці й групами повели по Діснейленді. Насамперед ми поїхали відкритим малим поїздом, що обвіз нас довкола Діснейленду. Ми бачили всі частини цього чудового парку, як ось пригодницьку, фантастичну, новоорлеанську, староамериканську та майбутнього світу. В кожній частині є дуже цікаві розваги, краєвиди та принади-атракції. Словом, навіть важко їх описати».

— Що ж, Лесю, ти найбільше запам'ятав?

«Перша їзда — в «Едвенчерленд» (у країну пригод). Тут люди сідають у човни і плывуть по річці в джунглі. З човна видно всіляких диких звірів, людодів та інші дивні речі...

Потім ми пішли до другого павільйону — «Пайротс оф тге Карабіен». Тим разом човен повіз нас у країну піратів. Тут бачили, як колись пірати нападали на кораблі, забирали добро і людей, привозили до своїх осель, пили і веселились. Все це відбувається під звуки відповідної музики».

Признаюсь, що цей павільйон навіть мені сподобався, бо він влаштований дуже оригінально.

У відділі, що називається «Туморовленд» — ми їхали модерним поїздом, тільки по одній шині, потім — спеціальними вагонами («піпел мувер»), що ніколи не затримуються і треба всідати й висідати тоді, коли вони в русі.

Вкінці ми ще відвідали світ казки — «Ітс е смол ворлд» («Малий світ»). Тут знову плывли човном, по обох боках були різні фігурки в одягах народів із різних частин світу. Вони рухаються чи танцюють

під звуки дуже гарної музики, як і різні фігурки звірят. Цей павільйон показує, що світ справді малий.

»Малий світ« дійсно залишає незабутнє враження. Все влаштоване так, що з великою цікавістю дивитесь на чудовий світ казки, а прекрасна музика й співи переносять вас у світ фантазії і чарів. Оглядаючи цей павільйон, мені з думки не сходив сам його творець — Дісней. Яка шкода, що він уже відійшов. Не знати, чи його наступникам вдасться ще далі продовжувати і вдержати його ідеї на таких високім рівні.

Оглянувши Діснейленд, нам ще залишилось три години й ходили самі. Я поплив стародавнім кораблем і оглянув дім, у яким повно страхів...

Щоб оглянути цілий парк, треба більше ніж один день, бо біля кожного павільйону стоять великі черги і всюди повно людей. Але й за один день маєте гарні спомини. Дуже цікаво і повчаюче оглянути частину, що по-нашому називається »майбутній світ«. Це павільйони окремих компаній. »Дженерел Електрик« має прекрасний павільйон: зала з глядачами обертається довкола окремих сцен, на яких мудро й гарно представлено, який поступ у житті людини зробив винахід електрики. У павільйоні »Емерікен Телефон і Телеграф« ми оглядали фільм про Америку, що його показують на 10-ох екранах, що довкола залі. Вам здається, що й ви подорожуєте і оглядаєте все, що довкола вас. Такий самий фільм уперше був показуваний на Експо в Монтреалі. Павільйон фірми »Мансенто« ілюструє молекули і атоми, і ви, просовуючись у спеціальнім візочку, маєте враження, що подорожуєте між атомами. Вступ до згаданих павільйонів безплатний.

В парку дуже гарні ресторани, кав'ярні і кафетерії. На вулицях грають оркестри, проходять студенти, перебрані на звірят. Взагалі, тут працює багато молоді. В околиці парку є багато мотелів та готелів, бо сюди приїжджають родини з цілої Америки.

Так наші оглядини Діснейленду скінчилися. Мені Діснейленд дуже нагадує віденський Пратер, у яким провела не одну приємну годину під час своєї молодости.

Це розповідь моєї дружини, а я додам деякі доповнення.

Діснейленд відвідує щодня около 70,000 людей з цілого світу. Якщо обрахувати, що пересічно кожна особа платить по 4 дол. вступу, то Діснейленд має щодня із самих вступів 300,000 доларів. Отже, це не лише велика атракція, а й добрий бізнес для Льюс-Енджелес й околиць. Роздумуючи, я прийшов до висновку, що вирішальним елементом у творенні великих підприємств є люди з творчою фантазією. Гроші приходять як другий чинник у реалізації творчих задумів. Отже, насамперед творча людина, як ось Волт Дісней і його співробітники, а тоді гроші.

Волт Дісней — творець славних фільмів про »Мікі Маус« — дуже любив дітей і звірят. Так з цієї любови зродилися його фільми, що

вчать дітей любити і шанувати звірят. З любови до дітей він заснував також свій славний Діснейленд у Каліфорнії, де — крім розвагової частини — він вперше в історії запровадив і навчальну частину, щоб дітей не тільки розважати, а й учити. Таким чином ім'я Діснея перейшло не лише до історії фільмового мистецтва, а також до історії Каліфорнії. Замітне те, що головним кінооператором у Діснея був українець, про якого згадувала «Свобода».

Фільмова студія «Юніверсал»

Ми приїхали до цієї студії рано, о год. 9-ій. З першою турою пішли оглядати незвичайні приміщення кіностудії. Провідниця пояснювала все, що ми оглядали.

Отож, тут артисти починають свою працю вже о год. 8-ій рано, а щоб приготувитись до фільмування — мусять бути раніше, не раз уже о год. 6-ій. Головна артистка, чи артист, має до своєї диспозиції окремий будиночок з трьох кімнат, інші артисти переодягаються у великий спільний гардеробі.

Ми пішли до студії — це великий одноповерховий, але високий будинок, збудований з огнетривалого матеріалу, обладнаний всередині так, щоб при накручуванні фільмів не було жодного резонансу. Тут нам показали спеціально влаштовані кімнати і як — з допомогою зміни світел — у глядачів викликають враження, що дія відбувається вдень чи вночі, та інші ефекти.

Так, напр., коли бачимо на фільмі, що авто їде з великою швидкістю — то насправді авто стоїть на місці у студії, а позаду авта висвітлюють фільм з красвидом і дорогою.

В іншій частині студії приміщено малий корабель, поїзд і літаки. Всі вони малої величини, їх фільмують під час руху, а коли треба людей, то у відповідних місцях ставляють тільки маленькі манекіни. Справжні люди відіграють потім свої ролі на кораблі, який має тільки фронтovu стіну, або в поїзді чи літаку, який є тільки частиною справжнього літака чи поїзду. Фільмують їх так, що потім на фільмі навіть не видно, що це тільки частина літака. Нам видається, що люди у справжнім літаку чи поїзді.

Провідниця пояснила також, як у фільмах влаштовують сцени бійок, стрілянини тощо. Роблять це частинами, без кривди і болю для артиста, але так зручно, що на фільмі все виглядає, як справжнє. Провідниця пояснила, як викликають враження крови — вживають міхурців із відповідними хемікаліями, що їх у відповіднім моменті «поранений» артист роздушує в устах чи на своїм тілі й так виникає враження, що тече справжня кров.

Потім ми поїхали спеціальним автом («тремом») по всіх вулицях великої фільмової студії. Крізь відкриті двері великих складів ми бачили тисячі різних декорацій, старих, навіть і дещо знищених. Для фільмів їх відновляють і відмальовують спеціальні працівники. На фільмі маємо враження, що бачимо багаті палати чи елегантні дома.

Ось ми в місті, одна вулиця має характер Нью-Йорку, інша — Чікаго, то знову якогось ковбойського містечка і нам здається, що зараз із пивної вийдуть справжні ковбої. Є також цілі квартали європейських міст, що їх уживають при накручуванні фільмів, акція яких відбувається в Європі. Провідниця зауважила, що це тільки в них можна за кілька хвилин «переїхати» з Америки до Європи...

Наш Лесь пізнав у тих декораціях багато відомих йому вже телевізійних фільмів.

А ось інші будинки і будиночки, побудовані на тлі природи. Яке ж велике розчарування викликало в Лесь невелике озерце-калабана — на якому накручують постійно веселий військовий фільм «Мекеелс Нейві». На фільмі це озерце виглядає, як справжнє море...

Як ми верталися з цієї дуже цікавої і незвичайної подорожі, пражило сонце й пекли очі. І не дивно — студія на горі, а в долині Льос-Енджелес був покритий якимсь сірим туманом — каліфорнійським чадом. По полудні він зник і знову було приємно...

Марінленд

У чудовий суботній соняшний ранок ми із знайомими вибрались оглянути відомий Марінленд на побережжі Тихого океану.

Дорога з Льос-Енджелес вела понад берегом, об який били пінисті хвилі океану. Тут ніколи не знати, як одягнутись, у Діснейленді й кіностудії ми пражились до сонця, а над морем, хоч і сонце світить, і небо синє-синє — вітер з океану холодний і ми змерзли. Ось яке враження зробив Мерінленд на нашого Лесь:

«Марінленд — простора площа над океаном, на якій є великі збірники з морською водою. В них плавають освоєні морські звірята — фоки, дельфіни, кити та інші. Біля збірників побудовані амфітеатри, в яких, що півгодини, відбуваються «пописи» тренуваних морських звірят. Вони настільки інтелігентні, що їх можна навчити грати в м'яч, високо стрибати в повітрі, змагатися і чинити інші штуки. Дуже інтелігентними виявляються фоки і дельфіни, найменше кити. Цікаво, що дельфіни з Тихого океану мудріші ніж дельфіни з Атлантийського океану».

В Марінленді приємно посидіти й провести час на гутірці із знайомими. Але сонце небезпечно, хоч повіває холодний вітер із Тихого океану, проте навіть не зчується, як вас спалить сонце. В мене від сонця злізла шкіра на носі.

Вертаючись із Марінленду, ми вступили на пляжу. В Льос-Енджелес тяжко було знайти пляжу, бо понад океаном багато пристаней і майже всюди нафтові вежі та помпи, що добувають нафтову ропу з надрів землі.

Ми тут не купались, дивились, як хвиля за хвилею заливала надбережний пісок і купальників. Я тепер краще розумію наших артистів-малюків, що так радо малюють каменисті морські береги і пінисті хвилі. Це дійсно могутня картина.

Нас цікавило і українське життя в Льос-Енджелес, тому напружено чекали тієї хвилини, коли зможемо побачити свою церкву і своїх людей. Через кілька днів ми були в оточенні чужих людей і чули тільки чужу мову. Нарешті, прийшла неділя. Погода чудова, синє каліфорнійське небо і гаряче сонце. Така погода тут ціле літо, кожного ранку, коли встає, все бачите синє небо. Можете забути про дощ і про хмари.

Пан Солук завіз нас до української католицької церкви. Вона невелика, збудована в формі великої каплиці, але дуже приємна й гарно розмальована. Не кожний любить іконостас, але іконостас, що його розмалював маляр і графік Володимир Баляс — дуже гарний і на рівні «смаку» каліфорнійських мистців. Взагалі, середина церкви скромно, але вміло прикрашена. Гожі світильники, словом — усе розташоване так, що до церкви приємно завітати. Не відчувається тут духу гетта і провінційності. В неділі та свята відправляються три Служби Божі. Дуже часто під час Служби Божої о год. 9-й рано співає хор під мистецьким керівництвом відомого Володимира Божи́ка. Він тут живе і часто в Льос-Енджелес та в околиці, з допомогою концертів, пропагує українське хорове мистецтво. Парох церкви о. Колтуцький має до помочі ще одного священика.

Церква була заповнена, перед проповіддю парох подав повідомлення, з якого ми довідались, чим живе і займається українська громада в Льос-Енджелес. Отож, 11-го липня відбудеться у Льос-Енджелес маніфестація Тижня Поневолених Народів. 16-го серпня — парафіяльний пікнік, що його влаштовують церковні організації. 30-го червня відбулася доповідь інженера-архітекта Юрія Кобрини на тему: «Зворотні пункти в українській архітектурі». Цієї ж неділі було перше причастя дітей. Всі діти, крім двоїх, ходять до школи українознавства. Є такі батьки в Льос-Енджелес, що 80 миль везуть своїх дітей до Рідної Школи.

По Службі Божій, або — як у нас кажуть — «по церкві», ми зустріли багато знайомих, зокрема тих, що колись жили в Чикаго: молодого Захаріясевича, Шенкирика, Захарчука, що переїхав до Льос-Енджелес з Арізони, пана Обуха, інженера Каптанюка, інж. Будника та панство Солуки.

В Льос-Енджелес є також дві українські православні церкви, гарний народний дім і маленька книгарня... Існують організації молоді (Пласт, СУМ), «Каса», дуже діяльне Т-во Українських Професіоналістів і Бізнесменів, Т-во інженерів, що має 30 інженерів на добрих становищах. Є також кілька наших професорів і чотири лікарі.

— А про Союз Українок ти забув? — пригадує дружина.

— Ні, не забув, хотів тільки, щоб ти сама сказала...

Панство Каптанюки показали нам великий Льос-Енджелес та Беверлі Гілс, де живуть багаті люди і артисти. Ціна дому в тій дільниці щонайменше 100 тисяч доларів. Доми мають довкола зелені травники, дерева, немов у парку. Ми бачили й доми, що збудовані на горбах і ви-

глядають як ластів'ячі гнізда, бо тільки одна стіна дому стоїть на ґрунті, а решта — на стовпах. Тому не дивно, що під час зимових дощів такі доми летять у пропасть...

Тепер ще кілька загальних вражень із українського життя у Льюс-Енджелес. Місто, як ми вже згадували, дуже просторе й динамічне. Люди часто доїжджають до праці 60 миль в один бік. Працю важко дістати, тільки фахівці та люди з капіталом можуть жити на вищому рівні й мати ліпший дім. Далекі простори Льюс-Енджелес, конкуренція і бізнесовий підхід до справ спричинюють те, що українське товариське життя тут дуже слабе. Люди рідко відвідують одні одних. На імпрези звичайно не приїжджають, хіба на якусь дійсно незвичайну. Друга українська генерація, себто наша молодь, не хоче «нудних і довгих» українських «академій». Натомість бере участь у своїх молодечих товариствах і хоче провадити їх так, як сама розуміє...

Ще кілька слів про клімат. Тут найкраща пора року — зима, коли всі гори й травники зелені. Температура, пересічно, 70 ступенів, тільки вночі — 45 або 50. Восени й на весні бувають дощі. Найгарячіший місяць у Льюс-Енджелес — вересень. Тоді над містом відомий каліфорнійський чад, що у вигляді сірої хмари, а деколи й сірої мряки — висить над містом. Він подразнює очі, віддихові проводи і це єдиний «мінус» цього просторого динамічного міста. Навіть улітку, хоч і бувають спеки, ночі тут холодні й можна добре виспатись та відпочити. Повітря сухе і ніхто не скаржиться на ревматизм. Льюс-Енджелес має якусь чарівну силу, що притягає до себе, і тому хто раз його відвідає, той хотів би тут залишитись.

Йосеміті

Йосеміті — національний парк, що ще з часів Лінкольна під охороною держави.

Дорога до Йосеміті дуже мальовнича, в'ється вздовж чудової гірської ріки Мерсет. Колись на протилежнім боці цієї ріки — була залізничка, яка служила для транспортування дерева, що його сплавлювали рікою із високих гір. Сьогодні цієї залізниці вже нема, залишилися із неї лише кілька вагонів і льокомотива, вони стоять, як музейні речі, на її останній зупинці.

Ріка Мерсет — типово гірська, вода в ній чиста, як сльоза, прудко несеться по скелястих каміннях, витворюючи вири й піністі хвилі. Наш туристичний автобус везе нас цією мальовничою дорогою все вище й вище, у глиб якогось безмежно великого яру. Осель по дорозі майже нема — тільки час від часу поодинокі доми чи мотелі. Врешті, ми в брамі цього відомого національного парку. З великою цікавістю оглядаємо заповідник, що завдяки охороні держави зберігся від спустошення таким, яким був сотні літ тому...

Заповідник у долині, оточений з усіх боків височезними горами, а її серединою пропливає річка Мерсет. На узбіччях гір ростуть височезні дерева, головню сосни і кедри, а в одній частині — віковічні секвої.

Понад чудовим лісом підносяться могутні скелясті верхи, з яких спадають шумливі водоспади.

Ми приїхали до Йосеміті надвечір, коли в долині сонця вже не було. Немов прощаючись, цілувало верхи гранітних шпилів...

Для туристів тут побудовано кілька готелів, у яких заздалегідь треба замовити кімнату. Більше свободи мають ті, що люблять таборувати — для них багато площ і шатер. Готелі досить дорогі, натомість таборування значно дешевше.

Сонце зайшло і стало холодно — довкола темно, як буває у лісі. В театрі, під відкритим небом, урядові лісничі (ренджерс) давали пояснення про Йосеміті та висвітлювали відповідні прозирки. Врешті, всі розійшлися, тільки молодь шукала нічних пригод і її сміх та притишені голоси було чути до пізньої ночі.

Ось ранок — сонце насамперед привітало недоступні скелі, а потім, біля год. 9-ої, заглянуло і в долину. Поснідавши, ми вибрались спеціальним автобусом на цілоденну туру по парку. Мали оглянути секвої та вибратись на льодовецький шпиль (8 тисяч стіп висоти). Признаюсь, я не знав, як можна дістатись автобусом на такий неприступний шпиль.

Спочатку ми їхали гарною дорогою у розкішній зеленій долині, а потім зовсім непомітно почали підноситись вгору. Шофер їхав досить швидко і одночасно давав пояснення. Ось минаємо прекрасний водоспад Брайдел-вейл — «вельон нареченої», праворуч стрімка скеляста стіна гори Ель Капітан, донедавна неприступної навіть для альпеністів. В'їжджаємо в довгий тунель, збудований руками в'язнів. Будова тунелю тривала кілька років, бо його мусіли прорубувати в чистім граніті. Тепер наша дорога в'ється узбіччям гір, по другому боці вони лагідніші, тому було можна прокласти дорогу до найцікавіших пунктів. З вікна автобуса аж страшно дивитися у долину. Щастя, що узбіччя гір поросле стрункими соснами й меншими кущами.

Минаємо дуже гарний старий готель і кілька автових площ. Ось ми вже на висоті 6.000 стіп, далі — 7.000, і знову дорога спадає до 5.000 стіп. В'їжджаємо до частини парку, що зветься Маріпаза Гров, де в затишку ростуть дерева-велетні, славні секвої. Про секвої дещо розкаже Лесь...

«Секвої — найстарші кіпарисові дерева на світі. Вони ростуть у Йосеміті й називаються «секвоас джангетіас». Є також секвої в інших місцях Каліфорнії. У Мюр Вудс біля Сан-Франціско їх називають «секвоас семпервайрус».

Приватних авт до цієї частини парку, де ростуть ці чудові й величезні дерева, не пускають. Треба всідати на відкриті плятформи, що їх тягне джип.

Перші дерева, що їх ми побачили — це були «Тге сентінель» — сторожі. Одне з них, що звалилось давно і лежить тут понад 700 років, називається «Впавший монарх». Нарешті, ми побачили «Грізлі джаес»,

що має 2 тисячі років. Потім побачили ще більше секвой. На жаль, «Вавона танел» (секвоя, через яку був зроблений тунель і ним проїжджало авто) вже звалилась».

Хотів би і я сказати щось про секвої. Вони мають дуже м'яку і вогку кору, що не горить. Натомість середина дерева дуже тверда і швидко згорає. Ми бачили одне дерево, що мало цілу середину (згори вниз) вигорілу, немов комин. Як згадував Лесь, одне звалене дерево лежить тут уже 700 років. Звичайно інсекти сточили б таке дерево на малі куски, але кора секвої має такий запах і смак, що комахи-інсекти його не люблять. Таке дерево може лежати ще наступних 700 років.

Гелен Кларк, побачивши ці секвої, вирішив охоронити їх від знищення, тому вони тепер під захистом уряду. Сьогодні їх уже тільки 200, вони високі до 300 стіп, себто — 100 метрів. В перекрої пень секвої має до 35 стіп, а її об'єм сягає навіть до 100 стіп. Могутній стовбур секвої при землі виглядає на стопу слоня. Найстарша секвоя — як вже згадав Лесь — має 2.700 літ. Повітря тут таке чисте й свіже, що не можна ним надихатись. Оповідають, що хворому на легені Кларкові лікарі «давали» тільки два роки життя. Коли ж він приїхав у ці ліси (йому було тоді 44 роки) — вилікувався від хвороби і прожив до глибокої старости, бо аж до 96 літ. Спитаєте, чому секвой не вирощують штучно? Вони вимагають особливого ґрунту і підсоння, ростуть тільки на висоті 5.000 стіп понад рівень моря. В Каліфорнії, над берегами Тихого океану, вирощують подібні червоні дерева, що надаються на будівельний матеріал або меблі. Однак їх не можна змішувати із секвоюми у Йосеміті.

Проходжуючись серед тих велетнів, що гордо дивляться на вас із вершин своїх корон — переконаєтесь, що людина в природі є лише маленькою комашкою, поропинкою, якій Бог призначив прожити тільки малесеньку частинку часу.

З такими думками ми покидали цей віковичний праліс, щоб знову підвестися на височину 8-ох тисяч стіп та подивитись на краєвид із шпиля Льодівця. Ось ми вже на Глезієр Пойнт. Вид могутній — тяжко навіть описати. Перед нами гора у формі півкопули (так і називається — Галф-дом). Інша гора з гострими шпилями — це «Катідра», а ще інша, з трьома верхами — «Три брати». Поміж ними срібlistими стрічками спадають удолину безконечні високі водоспади, а їх тут аж п'ять.

Далеко на обрії за горами видніють засніжені найвищі шпилі Сірри Невади. Скала, на якій ми стояли — стрімкою стіною спадала на 3.000 стіп у провалля. І лише над самим краєм цієї скали є залізна бар'єра. В малій мурованій вежі, над краєм виступу, є ілюстроване пояснення, як постала ця дивна долина. Колись, мільйони літ тому, в епоху льодівців — просунувся тут льодівець, що своєю силою забрав частину гір і витворив долину та рівні, недоступні срімкі скали.

Любителі гірських прогулянок можуть на цей шпиль дістатися пішки спеціально позначеною доріжкою. Але охочих багато нема, натомість

дорогою туристи їдуть на шпиль не тільки особовими автами, а навіть тягнуть за собою »трейлери«. На самій горі колись був готель, але згорів і тепер тут є тільки кілька малих кіосків.

Так сьогодні ми оглянули прекрасні дива природи і щасливі вертались із прогулянки.

Увечорі ми пішли до підніжжя найближчого водоспаду — Йосеміті Вотер Фолл, що складається з трьох частин. Тільки одна, третя його частина — два рази вища від водоспаду Ніягари. Отож, можете собі уявити, який він високий. Бачили також, як члени альпінського клубу вчилися спинатись по стрімкій скалі.

Коли рано наступного дня покидали Йосеміті парк, наш Лесь не хотів від'їжджати. Ми привикли до бурхливого життя великих міст, до покритих саджею і порохами вулиць, а тут, у тій соняшній Каліфорнії, побачили таку чудову долину між горами.

Не знаю, чи ще колись відвідаю ті гори, але наш Лесь вирішив, що обов'язково колись тут приїде — як заявив — із своєю родиною.

Сан-Франціско

Льос-Енджелес має в собі щось таке питоме, що коли треба його покидати, стає жаль за цим містом. Але, не було ради. Перед нами стелився шлях ще до Сан-Франціско. Ми вибрались »Грейгандом« і були повністю задоволені. Автобус дуже добре охолоджувався, зупиняється на станціях, де в гарно влаштованих кафетеріях можна вибрати собі добрий харч і безалькогольні напитки. Вибравшись на північ, ми з особливою цікавістю чекали, коли будемо пробиватись крізь гори, бо перед нами стояли високі верхи і замикали нам шлях. Але модерна техніка усунула цю перешкоду. Добре збудована автострада піднеслась між високими горбами до висоти понад тисячу метрів і ми бачили чудові краєвиди. Спостерігали, як срібlistими хвилями спала вода новим водопроводом, що його коштом багатьох мільйонів доларів збудував Каліфорнійський стейт, спроваджуючи воду до Льос-Енджелес із віддалі 200 миль. У Каліфорнії вода має велику цінність, тут використовують кожне джерело, потічок чи річку, щоб їх спрямувати до міста чи в долини, дуже родючі, але тільки тоді, коли їх наводнювати. Найбільше води спроваджує Каліфорнія найдовшим у світі аквадуктом з Кольорадо. Кольорадський аквадукт довгий 562 милі. На самім вершку, крізь який пробивається наша автострада, ми побачили великі тяжкі машини, якими розбудовують цю єдину пряму автостраду на північ, немов хочуть зовсім розсунути гори, що півколом сковують Льос-Енджелес.

Несподівано перед нами виринає на обрії славна каліфорнійська долина. Шлях круто спадає вниз, придорожні знаки показують водіям вантажних авт з'їхати набік, сконтролювати гальми і аж тоді з'їжджати вниз. Особові авта мчать із великою швидкістю і серед них най-

більше спостерігається «фольксвагенів». Статистика показує, що кожне п'яте авто в Каліфорнії — це «фольксваген».

Нагло гори розступаються і перед нами вічнозелена, соняшна багатородюча долина. Це відомі на всю Америку плянтації винограду, персиків, помаранч, цитрин, грейпфрутів, черешень, городини, яблук, фіг і т. д. Вони тягнуться, приблизно, 500 миль, починаючи ще далеко на півдні від Сант-Дієго, попри Льюс-Енджелес і аж до Сан-Франціско. Всі вони штучно наводнювані, побіч них залізничний шлях, щоб дозрілі овочі й городину відразу навантажувати до охолоджуваних потягів. Свіжа каліфорнійська ярина та овочі в кожній порі року приходять до всіх стейтів Північної Америки. Все ж і між плянтаціями де-не-де видно клапаті зелені помпи, що випомповують ропу із зелених надр. Тут природні ріки висохли аж до дна. Далі на північ, біля Фресна, вони вже мають воду. Тут випасають худобу і вівці, вже видно перші кукурудзяні поля і лани збіжжя. В одному місці, при шляху, ми бачили лан цвітучої конюшини і пасіку. Це була медова ферма.

Від Льюс-Енджелес до Сан-Франціско (340 миль) по середині автостради ростуть олеандри, що саме цвіли різнобарвними цвітами й пищались немов пишні вазони у дбайливої господині.

Побачивши прекрасні зелені виноградники, ми набрали більше поваги й до каліфорнійських вин, бо тут виноград дозріває під соняшним безхмарним небом, через 5 місяців нема ні дощу, ні хмар, отже з такого випеченого сонцем винограду повинно бути добре і смачне вино.

Температура у Фресні — 69 ступенів, отже, дуже лагідна (це вже 200 миль на північ від Льюс-Енджелес). Біля Мерседу відома фірма овочів «Дел Монте» має свої плянтації персиків і фіг. Провідник тури сказав нам, що ті плянтації тягнуться 9 миль. Персикові дерева родять тільки 10-15 літ, насаджування нових дерев треба плянувати так, щоб кожних 10-15 років починав родити новий сад молодих персиків.

Пояснення провідника тури і каліфорнійська родюча долина викликали в мене актуальні ремінісценції. Я побачив великі простори вже наводнені й використововувані людською винахідливістю, а з другого боку — величезні простори, що їх ще не діткнула людська рука і техніка. Отже, людей в Америці, та взагалі у світі, не забагато. Натомість, потрібні люди з великими моральними принципами, щоб не нищити штучними засобами зростання населення. А ось преса пише, що американський конгрес ухвалив 1 більйон доларів на контроль народин. Скільки за цим «контролем» приховано трагедії і злочинів, замість того, щоб ці фонди обернути, напр., на освіту молоді. Одночасно я гостро відчув лиху долю нашої Батьківщини. Яким багатим і щедрим краєм була б для українського народу Україна із своїми колосальними багатствами-скарбами, якби мала свою самостійну суверенну державу й не була колонією московської імперії.

Нагло перед нами замайоріли гори, автострада, що веде до Сакраменто, круто повернула на захід, до Сан-Франціско, і краєвид цілковито змінився. До Сан-Франціско ще яких 60 миль, а тут справжня

пустиня. Ніде не видно зелені, лише сірі горби із жовтою травою, спаленою сонцем, ані однієї деревини. Всі криниці, де напували худобу в час осінньої, зимової та весняної пір — висохли. Отже, тут влітку випас худоби цілком припиняється. Так само нема плянтацій. Як я довідався вже у Сан-Франціско — ані в місті, ані в околиці виноград не вдається, бо ночі холодні й холодний туман. У щоденник я так і записав: Коли зближатися до Сан-Франціско із заходу, то все виглядає неначе справжня пустиня. Горби із вигорілою від сонця травою роблять враження, що це піскові надми на Сагарі. Але, так тільки влітку, натомість восени паде дощ, тоді вся трава оживає і зеленіє аж до літа.

Через Оукленд ми в'їхали прекрасною гладкою каліфорнійською автострадою до Сан-Франціско о год. 4,30 по полудні; температура — 76 ступенів.

Сан-Франціско — місто, що не подібне до жодного іншого. Дуже оригінальне, до чого спричинилося його географічне розташування. Збудоване на 7-ох горбах, над заливом і берегом Тихого океану. Це надає йому мальовничого вигляду. Напр., з пристані та з автострад бачите перед собою, неначе на долоні, прекрасні панорами міста, з його хмародерами. Середмістя оточене з 3-ох боків водою. Промислова частина на півдні міста. В'їжджаючи до міста, відразу впадає в очі гарна церква, з позолоченою куполою, у вигляді шолома — це дуже гарна Українська Автокефальна Православна Церква. На жаль, її туристам не показують... Натомість провідники по місті із захопленням розхвалюють т. зв. «Рашен гілл», що насправді є тільки звичайною російською дільницею. Доми у Сан-Франціско виглядають дуже мальовничо. Вулиці йдуть вгору й униз, отже — маємо враження, що вони збудовані на терасах. Крім цього, всі вони в легкій стилі, дерев'яні, помалювані білою або іншими ясними красками, виглядають немов ластів'ячі гнізда. Вони подібні до моделей чи скриньок, якими бавляться діти, або до моделей домиків, що їх кладуть під Вертеп на Різдво. У Сан-Франціско цікаво проїхатися каблевим трамваем — дуже оригінальною давньою комунікацією, що нагадає вам Львів і їзду на Високий Замок. Справді, горбкуваті вулиці Сан-Франціско нагадують Львів.

У Сан-Франціско є дільниці — еспанська, скандинавська, російська та інші. Українців тут мало, до 1.000 осіб. Хоч існує чимало українських організацій, проте їхня діяльність обмежена, як і кількість членів. Натомість російських емігрантів тут дуже багато. Вони також поділені на різні групи, але проти українців усі виступають спільним фронтом і не визнають українців за окремий нарід. Тому відносини між ними і українцями тут напружені...

Я вже згадував про гарну українську православну церкву, є й українська католицька церква, але вона не має окремого пароха, священник доїжджає з іншого міста.

Сан-Франціско має 750 тисяч населення. На наше запитання: чому Сан-Франціско не зростає таким темпом, як Лос-Анджелес? — нам

відповіли, що в середмісті вже нема місця на будову нових домів і збільшення населення. Натомість розростаються передмістя, як ось Оукленд та інші. У Сан-Франціско бувають час від часу землетруси, але людських дух безстрашний і люди люблять ризикувати. Не зважаючи на малий простір, Сан-Франціско має також чудовий ботанічний парк, у якому ростуть дерева, незмінно зелені на протязі чотирьох пір року. В цьому парку японці мають свій павільйон і продають свої вироби.

Так усі національності, що живуть у Сан-Франціско, шукають способів, щоб притягати до себе туристів, тільки ми, українці, ще не зрозуміли важливості цього засобу в ділянці інформації про нас у вільному світі. Напр., шведи мають по більших американських містах свої кафетерії, де обслуговують дівчата в народних шведських одягах.

Сан-Франціско славне тим, що тут найменш змінлива погода, бо влітку його охолоджує Тихий океан, а взимку — ogrіває. Найгарніший місяць тут — жовтень, коли тепла струя повітря надходить із японських островів. Звичайно, взимку тут температура біля 50 ступенів, а влітку — около 70. Приїхавши сюди з Льос-Енджелес, вперше, за цілу подорож по Каліфорнії, ми побачили чоловіків у блузках і краватках, а жінок у легких плащах. Щоправда, на другий день температура підскочила до 92 ступенів, але це трапляється дуже рідко. Наступного дня вже було 49 ступенів, відчувалось холодний сірий туман. У липні тут, звичайно, 3 дні холоднуваті, а 4-ий тепліший. І циклічно така температура повторюється майже впродовж цілого року. Нам говорили, що саме тому в Сан-Франціско люди забувають про пори року.

Міська рада плянує зробити Сан-Франціско найгарнішим містом в Америці. Вже будують підземку і взагалі мають пустити весь автовий рух у місті під землею. У середмісті мають засадити дерева, щоб мешканці давнтавну мали враження, що живуть на передмісті.

Закінчуючи нашу прогулянку по Сан-Франціско, ми вибрались корабликом по тихоокеанським заливі й оглянули пристань, славні мости, острів Елькатрес і рибний ярмарок.

Був саме гарячий день у Сан-Франціско, біля 90 ступенів тепла. Із заливу повівав відсвіжуючий вітерець. По дорозі до корабля ми побачили відомий рибний ярмарок, т. зв. Фішерменсворф. Тут безліч різної риби, раків тощо, а також чудернацьких виробів із морських мушлів, кришталів, риб й т. п. Велике враження викликає плавання кораблем попід славним — довгим майже 2 милі та високим майже 100 метрів над водою — мостом, що називається «Голден гейт». Будова цього мосту коштувала колись 35,5 мільйона доларів. Він справді викликає враження великого технічного досягнення, виглядає дуже мальовничо на тлі синіх вод океану й панорами міста. Єдине розчарування — це те, що він насправді не «Голден гейт», навіть не помальований золотого фарбою, а червоною. Його назва походить від назви заливу, що обливає Сан-Франціско з півночі.

Другий міст — гігант Оукленд, найдовший у світі — 8 миль. Він сполучає східне передмістя Оукленд із Сан-Франціско. Міст — дво-поверховий: горішнім поверхом їдуть авто до міста, а долішнім — із міста. Цей міст зараховують до одного з 7-ох модерних будівельних чудес Америки.

Вертаючись до пристані, ми оглядали острів Елькатрес, що має досить химерну історію. Колись тут була військова твердиня, а потім — відома федеральна в'язниця для небезпечних в'язнів. Втекти звідти було дуже важко, бо острів облитий бурхливими хвилями. В історії цієї в'язниці тільки двом в'язням пощастило доплисти до берегів і втекти. Всі інші очайдухи знайшли смерть у глибинах Тихого океану. Коли в'язнів забрали з острова і міська рада дебатувала, що з островом зробити, його зайняли індіанці й кажуть, що острів — їхня власність.

Причалуючи, ми ще побачили морську академію для моряків, на якорі англійський корабель Аркадіо, військові кораблі та багато доків для причалу кораблів.

Увечорі д-р Леся Шумелда показала нам китайську дільницю Сан-Франціско. Тут і написи китайські, багато цікавих туристів. Крамниці відкриті до год. 10-ої увечорі. Всюди повно товару, але це, переважно, вироби китайського, чи взагалі азійського, народного мистецтва. Європейця вони не дуже притягають, хоч і дуже оригінальні.

Сан-Франціско вночі гарно освітлене, відчувається веселе нічне життя. Багато людей на вулицях та в різних розвагових будинках. Є чимало і т. зв. гіпсісів, а також студентів. У Сан-Франціско є Беркелі університет, відомий багатьма студентськими демонстраціями. Тому губернатор Каліфорнії, Ріген, підвищив подвійно оплати на всіх коледжах у Каліфорнії, але таким дивним потягненням покарав не студентів, а батьків. З цього приводу проти Рігена виникла сильна громадська опозиція. У Беркелі університеті викладає також професор-українець Гуцул. Він досить активний, вже організував Осередок Наукового Т-ва ім. Шевченка і влаштовує товариські сходини у Сан-Франціско та околицях.

Загалом, Сан-Франціско — оригінальне гарне місто. Каліфорнійський стейт варто оглянути, він дуже динамічний і багатий, має південний сухий, соняшний клімат.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК
ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І ВЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН
ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА «В. Ш.» СВОЇМ
ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДА-
ВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ
ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

ВІДГУКИ І СПЕРЕЧАННЯ

Д-р Д. С. КУЛИКОВСЬКИЙ

ВІДПОВІДЬ НА «СПРОСТУВАННЯ»

У IV-ій і V-ій книжках «Визвольного Шляху» за 1969 р. була надрукована моя стаття п. з. «Як ми будували державу?». В ній я старався подати обгрунтовано-тверезий свій погляд на події, що відбувалися у нас, в Україні, в 1917-1920 роках, отже в добу, що її називаємо Визвольними змаганнями. Перші два роки, особливо 1917-ий, я вважаю за цілковито й безглуздо втрачені для України. Коли ж мова про наступні два роки, то їх треба уважати за час, коли відбулося консеквентне закінчення ранішого безглуздя.

Безглуздість цієї нашої втрати часу виростає в моїй уяві до супермакабричних розмірів, коли поважно зважую два моменти: перший — майже повне безсилля та нікчемність, особливо в 1917 році, головного, смертельного ворога України — Москви, а другий — безглузду діяльність тодішнього українського національного проводу, себто — тодішньої нашої провідної верстви.

Така моя формула згаданих наших Визвольних змагань, — формула сумна, але цілком об'єктивно правдива.

Про тодішню нашу провідну верству в згаданій статті я написав ось що: «Статичний стан української провідної верстви в моменті лютневої революції 1917 року був, приблизно, такий: кількісно взагалі та стосовно до свого національного масиву зокрема, вона була зникаюче мала, отже й невивстачальна; політично й національно була малограмотна, із справами власного державного будівництва майже неознайомена та мало знала й мало розуміла потреби й мету свого народу взагалі, а в революційний час зокрема; назагал — малоорганізована, а частина її була ще й поділена між кількома, тоді ж утвореними, українськими політичними партіями, які ворогували між собою, хоч, правду кажучи, ні одна з них навіть гаразд не знала, чого вона хоче, який її політичний ідеал, і, нарешті, треба вказати й на те, що між тією провідною верствою та національною масою не існував тоді жодний зв'язок, — та й звідкіля він міг узятися?»

Майже рік пізніше у VI-ій книжці «Визвольного Шляху» (за 1970 рік) п. В. Вакуловський виступив проти моєї статті. Використавши цей самий заголовок «Як ми будували державу?», автор пише: «Проте навітлення автора (себто мої, — Д. К.) не завжди згідні з фактами». Ця заява, ревеляції й подані факти п. В. Вакуловського примушують мене докладніше простежити його критичну статтю, щоб з'ясувати, хто саме з нас двох має слухність.

Повторивши ще раз свій погляд, що мої твердження не завжди слухні, п. В. Вакуловський пише, — що — згідно з тодішніми (1917) вимогами (?) — можна було бути «повноправним українцем» лише за відповідних передумов: »1) щоб маєтковий стан не був більший від двох десятин; 2) щоб освітній ценз не був вищий, як ценз лікарського помічника, себто — фельдшера. Такий ценз відповідав закінченому «городському училищу» або 3-4 класам гімназії». Своє твердження п. В. Вакуловський подає, «як учасник і свідок тих подій».

Я теж учасник і свідок подій, що відбувалися в Україні кілька років перед революцією, під час революції та після неї, свідчу, що таких чи їм подібних «тодішніх вимог» для атестації «повноправних українців» я ніколи від нікого не чув. Коли ж п. В. Вакуловський десь там чув про такі «тодішні вимоги» (аджеж і в Україні жили та живуть різні люди!), то чому він починає з цих безглузвих «вимог» свою критику моєї статті — «Як ми будували державу?» Аджеж неознайомлений добре читач, не читавши моєї статті, може подумати, що такі «тодішні вимоги» я схвалюю, а він, п. В. Вакуловський, бач, з цілою слухністю критикує й відкидає! Таку «тактику» я оцінюю двоюко: як неречеву та як зловмисну.

Наша національно-політична дійсність у 1917 р. й упродовж усіх Визвольних змагань була значно-значно гіршою, ніж та, що її нам подає і на яку скаржиться п. Вакуловський, але про це докладніше скажемо нижче.

«Хто мав більше десятин (ніж 2, — Д. К.) і вищу освіту, того відкидали від українства», — каже мій критик. Це його твердження настільки загальникове, що втрачає усякий сенс. Погляньмо на нього докладніше й поставмо питання: Хто, кого та від якого українства відкидав — національно-усвідомленого чи потенціального або лише територіального українця?

В Україні тоді жили, крім українців, кілька інших народностей: москалі, ляхи, жида та інші — кількісно дрібніші, а тому їх не беремо до уваги. Отже, наприклад, москалі не могли нікого «відкидати від українства», бо вони визнавали тільки валуївську засаду: «Украини не было, нет і не будет чи быть не может», взагалі Україна для них була «Малоросією». Поляки в Україні теж нікого не відкидали від українства, бо вважали Україну за «свою землю», яка мала належати до складу їх «моцарства польского од моржа до моржа». Жида в Україні йшли за дужчим її окупантом, України теж не визнавали, а тому, річ природна, нікого від українства не відкидали. Ті ж, що їх маєтковий стан визначався від »0 до 2 десятин», а їх в Україні було найбільше, теж не могли нікого від українства відкидати чи до українства приймати, бо про Україну й українство вони, крім одиниць, майже нічого не знали, а себе називали «тутейшими». Був це наслідок віковичної національної та політичної неволі України. Національно-свідомий елемент, отой самий, що й складав українську провідну верству,

був, як ми вже сказали, дуже незначний, отже й невиспачальний для виконання свого завдання перед нацією. Таким чином, усвідомлюючи собі свою малочисленність, як же він міг відкидати від українства тих, що до того українства горнулися й приголошувалися? Ідемо ще далі, бажаючи допомогти п. В. Вакуловському: А, може, це були українські соціалісти, які заможніших і освіченіших українців »відкидали від українства« з причин, власне, їх заможности та освічености? І тут нам, як приклад, приходить на згадку академік М. С. Грушевський, голова Української Центральної Ради й провідник Української Партії Соціалістів-Революціонерів — власник семи- чи дев'ятиповерхового дому в Києві (автор цих рядків бачив той дім у 1919 р.). Отже, згідно з твердженням п. Вакуловського, проф. М. Грушевського мали (якісь таємничі духи!) не раз, а кілька разів від українства відкинути, але кожному відомо, що ні його ніхто, ані він нікого від українства не відкидав!

Все ж не хочемо цілковито ігнорувати поглядів п. Вакуловського про те »відкидання« і, як свідок тих подій, подаємо лише коректу його твердження: *ніхто та нікого від українства не відкидав, але був і є в Україні український же елемент, який сам себе від українства відкидав*. Ось, наприклад, такий Терещенко — український селянин, до того ж цілком неграмотний, був значно-значно багатший від п. Є. Чикаленка (Терещенко мав понад 3 тисячі десятин землі, мав бровар, ґуральню та цегельню), але, давши синкові високу освіту, він не постарався ні сам, ані його синок, стати на службу Батьківщині-Україні, навпаки — його синок був міністром у московськiм уряді А. Керенського. А таких терещенків, на жаль, наша мила Україна плодила і плодить далі дуже багато; і всі вони самі себе відкидають від України, а не навпаки!

Коли мова про великого небіжчика Євгена Чикаленка, то, думаю, що його синок, п. Левко, сам займе становище в справі своїй та свого батька. Я, однак, цілком погоджуюся з п. Вакуловським щодо Є. Чикаленка, навіть більше — заявляю, що з пошани до його особи я, оскільки це від мене залежало б, доручив би йому щонайменше теку українського міністра, і то доживотньо. Проте до нарікання п. Вакуловського вважаю потрібним дати маленьке пояснення: Є. Чикаленко був великим українським патріотом і стояв понад політичні партії, не належав до жодної з них, а життям України, як і кожної іншої країни в світі, керували в його час українські політичні партії (інша справа — добре чи зле!), які егоїстично подавали кандидатів на міністрів лише своїх членів. Сподіваюся, що ця обставина цілком зрозуміла п. Вакуловському, бо ж і він подає всі свої міркування лише з позицій своєї партії: аджеж, коли б він стояв на моїй об'єктивно-безпартійній національній позиції — не сперечався б зі мною. Зрештою, Є. Чикаленка до української влади »не пускав« і гетьман Павло Скоропадський, бо ж він (Є. Чикаленко) не мав жодної посади і за гетьмана.

У моїй критикованій статті я стверджував, що під час Визвольних змагань, особливо в 1917 році, наша провідна верства була дуже не-

значна, отже й невиспачальна, щоб державно опанувати майже 40-мільйоновий масив української нації. Пан В. Вакуловський не погоджується і пише: «...Спростовує твердження Шан. Автора і факт, що гетьман Павло Скоропадський знайшов досить наукових і державних сил, щоб обсадити ними чотири університети, Українську Академію Наук, всі середні школи та адміністративні становища. Зорганізував і Штаби Головний і Генеральний, притягнувши до них найкращих старшин». (Див. ген. М. Капустянський: «Похід українських армій», стор. 9)«.

Хоч я не мусів заглядати до вказаних п. Вакуловським джерел, щоб йому відповісти, і то вичерпно, на його кваліфікацію української провідної верстви того часу, проте почуття обов'язку казало мені заглянути до твору ген.-хор. М. Капустянського — «Похід Українських Армій». І ось виявилось, що у згаданім творі ген.-хор. М. Капустянського (I-ша і II-га книжка) немає нічого того, про що пише п. Вакуловський і що — нібито — має «спростувати» мої твердження. Так можна було б «спростовувати» все, що завгодно, навіть, як кажуть чехи, і «ніс між очима».

Але вернемося до порушених питань. Коли я писав про те, що в 1917 р. українська національна провідна верства була невиспачальна ні кількісно, ні якісно, щоб відіграти належну їй роль у визвольнім процесі своєї нації, то в межі тієї провідної верстви залучував усіх українських інтелігентів, не зважаючи на їх політично-партійну приналежність, отже — включав до тієї провідної верстви і українських гетьманців. Однак п. Вакуловський, як бачимо, має інший погляд на цю справу: він визнає гетьманської ідеології сепарує від української суспільності і української провідної верстви. Такий світогляд з позицій об'єктивного націоналізму дефективний і він може в повній згоді, взявшись попід ручки, проходжуватися по Хрещатику з іншим «світоглядом», висловленим ще в 1917 р. одним українським соціалістичним лідером, який проголошував: «Якщо Україна не буде соціал-демократичною, то не треба жодної України!» (Цей сваток ще бігає у США, а самий факт є в Христюковій «Історії української революції»).

Пан В. Вакуловський каже, що мої твердження спростовує «факт, що гетьман Павло Скоропадський знайшов досить» усіляких сил для державного будівництва. До цього «факту» подаю дві формальні заяви: 1) зазначені сили знайшов не гетьман, а вони, ті «сили», знайшли гетьмана Павла Скоропадського; 2) університети існували й були обсажені ще перед революцією, як і середні та нижчі школи. Правдою є, що гетьман зорганізував Головний та Генеральний Штаби, але армії не зорганізував; він затвердив і Українську Академію Наук та зорганізував адміністрацію, бо без адміністрації жодна влада, в тому і його, не могла б існувати. Українську Академію Наук і Кам'янецький університет організаційно підготовлено ще за Української Центральної Ради, а гетьман лише їх затвердив.

На мою думку, найгірше те, коли в будь-якій справі фантазуємо, замість речевого міркування. Пан В. Вакуловський, мабуть, забув або — хоч і був учасником тодішніх подій — не помітив одного явища. Коли наприкінці 1917 р. в Московщині захопили владу Ленінові більшовики, застосовували страшний, ніколи й ніде невиданий кривавий терор, тоді все, що мало ноги й можливість, утікало з Московщини. І ця кількомільйонова московська сарана спершу осіла «в краю, где всьо абільєм дишет», «в дарагой Малоросії», себто — в нас, в Україні. Це була московська офіцерня, від генералів і адміралів почавши, це була маса професорів, купців усіх гільдій, духовенство всіляких ступенів і взагалі вся московська білогвардійська людність. Насправді, це був той реакційний, шовіністичний єдинонеділимський московський елемент, у якого наша недолуга Центральна Рада цілий 1917 рік ганебно жebraла «федерації і автономії». Тут зазначимо, що ця московська галайстра вважала генерала П. Скоропадського, «как своего человека».

Такою пригадкою ніяк не хочу принижувати нащадка нашого історичного гетьмана Івана Скоропадського — Павла Скоропадського, тоді ще лише генерала московської армії. Всі українці ближче західних, центральних і східних земель України в той час перебували в подібній, як і він, ситуації. Але, пригадуючи збіговисько на протязі 1917-18 років московського елементу в Україні, хочемо вказати лише на те, чого п. інж. В. Вакуловський у своїй статті не зазначив, звернувши всю свою увагу на збирання різних «фактів», які мали б — на його думку — «спростувати» мої твердження. А річ ось у чім.

Наповнивши Україну, аж «по самі вінця», цей московський, єдинонеділимський, з'єднаний елемент (а не забуваймо, що в Україні й до революції вже було «своїх» кілька мільйонів москалів) утворив у ній величезний масив, який — оточивши нашого генерала Павла Скоропадського — дав йому можливість «знайти досить наукових і державних сил» для підготовленої політичної акції в Україні (слова, взяті нами в знаки наведення, належать п. інж. В. Вакуловському, — Д. К.). Така була тодішня дійсність, але п. інж. В. Вакуловський, зазначивши, що «гетьман знайшов досить сил», забув сказати, чи ті «сили» були також українськими національними силами? На нашу думку, вони такими не були. Щоправда, вони виявились незвичайно хитрими, у протилежність до нашої української добросердечності і щирости. Пригадаймо, як у перші дні революції на вулицях міст України, напр., у Києві, незнайомі одні одним люди, радіючи, «що царя дідько взяв», кидалися в обійми й цілувалися, як на Великдень. Але це не були москалі, москалі не раділи, навпаки — були констерновані революцією. Треба ж, нарешті зрозуміти, що революція у 1917 році в московській імперії не була ділом москалів, що цар і його влада, що ціла неволя України та інших поневолених Москвою народів, — все це було і є ділом цілого московського народу, як такого. Але, не зважаючи на цю правду, ми й нині, хоч проминуло півстоліття, досить часто чуємо з

плаксивим надихом голоси про «поневолений і пригнічений російський народ» («угнетонний русскій народ», московська універсальна майстерність — «мастерство на все руки»).

Добре зрозумівши ситуацію в Україні в 1917-18 роках, москалі в Україні відразу зміркували, що їм не по дорозі з Українською Центральною Радою, в якій, будь-що-будь, у ґрунті було панівним українське, нехай і спримітизоване, національне почування. Так ось цей московський елемент, використовуючи недосвідченість і непрактичність Української Центральної Ради, а теж невдоволення українського заможного селянства занархізованим загальним станом життя, як і його гаряче бажання запровадити в Україні добрий лад, а теж, нарешті, використовуючи велике невдоволення і німецько-австрійської влади (вищої команди німецько-австрійських збройних сил) — отой скупчений тоді в Україні московський елемент хитро-мудро всугерував думку про потребу зміни влади в Україні, себто — підсичував погляд, який уже сам собою висів на українських хмарах. Коротко кажучи, всі ці обставини й спричинилися до того, що 29-го квітня 1918 р. відбувся в Києві державний переворот: у Педагогічнім Музеї, де засідала Центральна Рада, німецьке військо брутально розігнало її, а одночасно, в іншому місці Києва, відкривається Хліборобський З'їзд (дехто його тоді називав «хлібоїдським»), який проголосив в Україні владу гетьмана, обравши на цей пост генерала Павла Скоропадського.

Все це було б (хоч і недосконале) бодай приблизно нормальне і за певних умов могло закінчитися корисно для Української держави, якби не те, що за кулісами тодішнього українського дійства сидів схований московський «суфлер». А він так добре був себе замаскував, що й досі багато українців цього не розкумекали. Замість «республіки» — оголошено «державу», наві'язавши до історичної минувшини — названо її гетьманщиною, гетьмана — «монархом», ще й спадщинним; віддавши данину революційній дійсності — «монархію» скваліфіковано, як «трудоу». Отже — найбільш докладно, по-московськи, збаламучено українських простячків і лише для того, щоб — переховуючись за цією заслоною — по кількох місяцях приєднати Україну знову до «матушки Рассеї».

Очевидно, п. інж. В. Вакуловський не погодиться з моїми твердженнями, хоч і сам був учасником тих подій. Тому наперед знаю, що мій опонент буде шукати в моїх ствердженнях лише додаткового підтвердження, що я фантазую. Ніхто ж навіть не підозріває, як я гаряче бажаю, щоб все те, що я сказав і ще скажу, було дійсно фантазією. На жаль, воно не було жодною фантазією, а тільки голою, дійсною правдою.

Під час першої світової війни по закінченні Віленської Юнкерської Школи, що опинилась тоді в нашій Полтаві, я був у складі Морського Корпусу, в обидвох його дивізіях — спочатку в Чорноморській, а після її ліквідації — у Балтицькій. Демобілізували мене 15 березня 1918 р. в Одесі. Добившись із тяжкою бідю додому (в околицях Ярмолинців),

я відпочивав із великою насолодою. 29-го квітня тут мене застав гетьманський переворот. Українське село зареагувало на нього протестом, скликавши до Кисва на початку травня Всеукраїнський Селянський З'їзд. Але З'їзд не відбувся: одних делегатів, яких поліція пізнавала ще на київських двірцях, відразу завертала додому, а інших делегатів, яким пощастило дістатися до Києва, та ж сама поліція кожний раз, коли вони намагалися відбутися свій з'їзд, брутально розганяла. Вже цей факт дуже загострював ситуацію, озлоблюючи селянство, якого «його влада» не хоче навіть вислухати!

Моє рідне село перед революцією мало до двох тисяч населення, але в ньому було аж чотири фільварки таких дідичів: Керша, Топольницького, Кровіцького і Рокіцького, які уважали себе за поляків. Їх лани займали разом таку саму площу, як поля цілого села, а самі фільварки в селі площею дорівнювали половині села. Кровіцькі (Коровицький), злякавшись революції 1905 р., продав свій фільварок ярмолинському нотареві Михайлові Маніцькому (кам'янчанин, православний і поляком себе не визнавав). Він був єдиним, що свій фільварок і господарку в нім провадив цілком добре, аж до самої революції. Решта «дідичів», як у селі казали — «скапцаніли» або «зійшли на пси». Топольницькі (його брат був римо-католицьким «ксьондзом» у Ярмолинцях) проживав на своїм маєтку в селі, але лани і ліс уже розпродав селянам. Був одружений з донькою п. Керша, із селом жив миролюбно. Рокіцький теж уже перед першою світовою війною розпродав свою землю селянам, але в селі не жив — була чутка, що виїхав до «Австрії» (очевидно, до нашої Галичини). Керші були колись найбільшими у селі земле-власниками, а предки п. Керша — сенаторами історичної Польщі. Наприкінці минулого століття друга донька Керша вийшла заміж за якогось п. Кульчицького з Галичини, що також уважав себе за поляка. Пані Керш, що вже тоді була вдовою, виділила частину своєї фільваркової садиби і польової землі для другого свого зятя — п. Кульчицького, що побудував на своїй садибі дім, стодолу, стайні та інші господарські будинки. Брама цього двору була саме навпроти нашої сільської церкви. Таким чином у нашій невеликій селі повстав п'ятий фільварковий маєток п. Кульчицького, другого зятя пані Керш, чи Кершучки, як її звали в селі. Кульчицькі мали кількоро дітей, здається, хлопців, із яких найстаршому в 1918 р. могло бути 23 роки, а звався він Генрик. Перед виникненням першої світової війни Кульчицькі виїхали до Австрії, віддавши свій маєток в оренду Шуцькому, місцевому ярмолинському обивателеві, який, як орендар, проживав у маєтку Кульчицьких. Коли в 1917 р. виникла революція, то згаданий орендар маєтку Кульчицьких, Шуцький, в суперечці із службовим у нього місцевим селянином, Миколою Щербою, застрелив Щербу і втік до Ярмолинців. Не знаю, хто в тім випадку був завинив, а хто мав рацію, бо в той час я ще був на військовій службі, отже тільки констатую, що самий факт застрелення селянина орендарем у такий гарячий

час міг ще більше загострити взаємовідносини між селом і »панамидідичами«.

Сама ж пані Керш, тоді вже вдова, жила досить убого й примітивно в своїм величеськім мурованім домі (шість кімнат) із своєю наймолодшою, не цілком нормальною донькою. Їх життєвий рівень майже нічим не різнився від рівня звичайного середнього селянина. З цього свого становища пані Керш часто сама насміхалася, я чув від неї такий жарт: »У мене як баль, то я цале яйко до барщу валь!«

Все, що оповідаю — цілком автентичне, бо згаданих »дідичів« я знав особисто, з їхніми дітьми — бувши малим хлопчиною — бавився. Може декого здивує докладність мого оповідання, але я вважаю її цілком на місці з кількох причин, а головніші з них мають за мету уможливити читачеві краще зрозуміти дальші події, як і те, що автор не фантазує, навпаки — хоче бути найбільш об'єктивним. А тепер вертаюсь до перерваної дії у моїм ріднім селі, що відбувалася в 1918 році після гетьманського перевороту.

Отже, розігнавши Всеукраїнський Селянський З'їзд у Києві на початку травня 1918 р., влада гетьмана Павла Скоропадського почала закріплюватися. Так проминув і травень. До нашого села доходили чутки про те, що в інших селах відбуваються розправи дідичів із селянами, як помста за зруйновані маєтки. Але такі вістки в нас не викликали великого враження, бо — як ми вже сказали — наших »зкапцанілих« дідичів ніхто вже не міг руйнувати, крім нотаря М. Маніцького, який (а це було відоме в селі) зовсім не збирався мститися.

Аж ось десь на початку червня 1918 року мое село раннім-ранком було оточене великим загоном уніформованої державної варти. Одночасно з оточенням, на вулицях села появилася кількох озброєних поліцистів (державних вартових), що заходили до кожної селянської хати і виганяли всіх чоловіків, від 16-го до 60-го року життя, давши гострий наказ забирати із собою всілякого роду зброю і йти з нею на площу перед сільською церквою. Не було ради, — треба йти.

Коли я з ватагою інших селян із моєї вулиці прийшов на площу біля церкви, там уже стояла велика юрба зігнаних селян, до яких увесь час доходили інші групи селян з інших вулиць. Підійшов один поліциєнт і відвів мене на підвищений терен перед входом до церковної брами, сказавши мені, що я маю тут стояти. На тому підвищеному терені я побачив священика о. Пилипа Говіцького, двох сільських учителів, дяка та церковного старосту. Привітавшись із ними, я почав розглядатися по площі. Людей було вже до триста душ, а до них прибували інші, скидаючи на величеську купу різну зброю: штилети, шаблі, багнети, було й кілька військових рушниць.

На протилежнім від церкви боці площі була огорожа із в'їздовою брамою до маєтку Кульчицького, зятя пані Керш. У відчиненій брамі стояло кілька крісел і столик. На стільцях сиділи: Генрик Кульчицький, синок Кульчицького, біля нього уніформований начальник дер-

жавної варти та ще якийсь третій уніформований чоловіча, який майже постійно виконував вказівки «начальства»: то відходив до груп поліцистів, то знову вертався до брами. Я відразу зрозумів, що це «штаб» цілої акції. Для певності запитав про це своїх сусідів, що стояли на «підвищенні», і вони по-тиху підтвердили мої здогади, пояснивши мені, що цілу цю акцію провадить Генрик Кульчицький.

У двох протилежних кутах площі стояли кулемети з обслугою, що була наготові.

Але, яка «акція» тут готувалася, ми ще не знали. Та ждати довелося недовго. Кілька соток селян стиснено до однієї частини площі, а другу, більшу, частину площі — звільнено. Тоді начальник державної варти встав із свого стільця, вийшов із списком у руці на середину звільненої площі і почав викликати селян. Отже, все було заздалегідь докладно приготоване. Декого з викликуваних (але небагатьох) не було, а ті ж, що були, на виклик виходили з натовпу. Поліціанти зараз же ставили їх на вільній площі у ряди. І так «зформували» десять рядів по вісім чоловіків у кожному. Тоді наказано їм скинути із себе верхній одяг, аж до сорочок і, поклавши його біля себе, стати на коліна. Потім поміж рядами проходило по два поліцаї із гарапниками і били ними селян по голім тілі. Били дуже швидко, а йшли дуже помало. Почулися стогони, на деяких спинах появилася кров. Згодом деякі із селян не витримували катування і втрачали притомність, звалившись на землю. Таких поліцаї відтягали набік.

Закінчивши катування однієї вісімдесятки, викликали іншу, аж перекачували всіх скликаних селян. Скатована вісімдесятка одержувала дозвіл йти додому: одні, дужчі, хоч і скривавлені — сьак-так шкандибали, а слабші просто рачкували, зупинялися, відпочивали й повзли далі.

Повторюю, це ганебне явище в своїм селі, в першій половині червня 1918 р., я бачив власними очима й переживав усією душею та серцем. Однак, сумління п. інж. В. Вакуловського дозволило йому написати: «Твердження Шан. Автора, що каральні відділи, які катували наших селян, висилала державна варта, не має нічого спільного з правдою» («Визвольний Шлях», кн. VI. 1970 р., стор. 765).

Мушу сказати і я, що в цьому реченні мого критика також немає ні слова правдивого. Я не буду відплачувати йому однаковою мірою, бо те, про що пишу, вже належить до історичної нашої бувальщини. Зрештою, сам п. Вакуловський належно кваліфікує свою правдомовність, кажучи: «Каральні відділи почали діяти на початку квітня, коли ще не було ні гетьмана, ні державної варти, — себто, за Центральної Ради».

Я не здивувався б, якщо б інж. В. Вакуловський цілком заперечив існування державної варти та її діяльність, а в даному випадку її катування. Але, чи можна заперечити правду про ті катування, що були загальноукраїнським явищем за часів гетьманату і стали вже частиною історії тодішніх часів?! Не можна, хоч п. Вакуловський намагається

принаймні витягнути з того державну варту і твердить, що вона з тим катуванням не мала нічого спільного, бо «каральні відділи почали діяти на початку квітня...»

Це правда, що цілий квітень 1918 р., аж до гетьманського перевороту (29-го квітня), ще не було ні гетьмана, ні державної варту, але каральні відділи вже діяли. Та річ у тім, що в зазначений час вже почали діяти також повною парою Партія Хліборобів-Державників і прихильні їй елементи, до складу яких головним чином були увійшли «чужонаціональні поміщики», як авторитетно каже і проф. Д. Дорошенко. Одночасно віджив і реакційний московський елемент, що тоді вщерть наповнював нашу Україну. «Гору взяли великі власники та торговельна аристократія Протофіс. Вони повели реакційний курс, забувши про селян, про вимоги життя на Україні» (значить, забули і про Україну! — Д. К.). Московсько-ляцька реакція об'єдналася і почала катування українського народу... Уряд гетьмана ступнево хитнувся вправо», — каже ген. М. Капустянський (цитований твір, кн. І-ша, стор. 13).

І ось власне ці елементи, заручившись згодою австро-німців, що тоді творили єдину збройну силу в Україні, силу, яка із союзника перетворилася на окупанта України, — вже тоді, в квітні 1918 р., ще до перевороту, почали організувати каральні відділи, які несподівано налітали на мирні й безборонні українські села та виконували акти помсти чужонаціональних поміщиків. А коли 29 квітня прийшов гетьманський переворот, тоді всі ті каральні відділи, разом із приєднаним до них «авантюристичним і злочинським елементом» (ген. М. Капустянський, стор. 13, цит. праці), влилися до складу державної варту, продовжуючи свою ранішу «працю», тепер уже легально, як рам'я державної влади. Ось про цю «дрібницю» п. інж. В. Вакуловський цілком забув згадати в своїй критичній статті.

Особисто я був і є проти діяльності Української Центральної Ради і моя праця «Як ми будували державу?» («Визвольний Шлях», кн. IV і V за 1969 р.) є, властиво, критичним оглядом цієї недолугої з національно-державницького українського становища чинності, однак тенденція інж. В. Вакуловського дочепити до справи виникнення каральних відділів у квітні 1918 р. і Українську Центральну Раду — недвозначно вказує на його цілковите ігнорування історичної правди.

Дуже невдячна полеміка з людьми, які часто-густо навіть не розуміють справи, за яку мають охоту сперечатися. Ось, напр., п. В. Вакуловський оспорує мої твердження про провідну верству українського народу в часи Визвольних змагань (1917-20 рр.) і каже: «Те, що Шан. Автор (мова про мене, — Д. К.) називає провідною верствою, було лише гамульцем у нашому народі». А ось, мовляв, «гетьман Павло Скоропадський — знайшов досить наукових і державних сил, щоб обсадити ними... школи та адміністрацію України».

Адже кожному зрозуміло, що ті сили, які в ім'я свого народу «захоплюють» владу і керують ним упродовж певного часу — є тією провідною верствою, — може й неповною, може й нікчемною, все ж у

кожним разі провідною верствою. Як у нас, в Україні, колись казали: »Який піп, така його й парафія«. Нам ніяк і нічим не допоможе те, коли — з одного боку — будемо сплджувати Винниченків і Скоропадських (називаю лише ці два імена, щоб не перечислювати багато інших), а з другого боку — будемо їх зрікатися після негативних наслідків їхньої праці. Треба відповідним вихованням корегувати світогляд своїх національних поколінь, а тут теж стає ясним, що й вихователі (і взагалі ціле суспільство) повинні добре знати ідеали національного виховання свого національного суспільства.

З цього прикладу стає ясне, що п. інж. В. Вакуловський не бачить різниці між провідною національною верствою та, скажімо, провідною (в даний час) політичною партією; а це ж не те саме, бо партія є завжди тільки частиною першої.

Кожна нація, чи кожний дозрілий народ, складається з двох шарів чи верств: проводу та маси, інакше кажучи — з провідної верстви і з маси. Провід, звичайно, керує, а маса слухняно йде за ним. Провідну верству складають: проводи політичних партій, духівництво, вчительство, проводи професійних організацій та інші суспільні складники. Політичну партію, звичайно, творять члени тих самих складників, із яких складається провідна верства. Різниця між ними в тому, що провідна верства ідеологічно є сумою світоглядів своїх складників, а політична партія має лише один світогляд, тому й зветься партією (частиною). Можна ще далі докладніше деталізувати ці соціальні категорії, але брак місця не дозволяє нам цього.

Інж. В. Вакуловський каже, що щось там »свідчить, що ми мали багато самостійницько-державницького елементу, а тому закид про брак його — безпідставний...«, біда була лише в тому, »що ті, які захопили владу, відкинули той елемент«.

Для ілюстрації цього »свідчення« п. Вакуловського, і мого заперечення його, очевидно найкраще надається революційний 1917 рік, бо саме тоді розвалилася московська імперія, був найкращий час і були найкращі можливості для відбудови української державности. Розглянемо ж на цьому тлі думки інж. Вакуловського. Так, отже: 1) »... в 1917 році ми мали багато самостійницько-державницького елементу«. Вже сама логіка речей, що випливали з чорного, як темна ніч, факту — майже тристатічного тотального поневолення України Москвою, свідчить сама собою, що тих »самостійницько-державницьких сил« ми багато не мали, і не могли мати, бо впродовж соток років саме ім'я України було під прокляттям ганебного окупанта (»України не було, нет і быть не может!« — Валдуєв 1875 р.). Зрештою, в цій справі треба докладніше висловлюватися, бо Україна потребує ні багато, ні мало тих сил, а завжди стільки, скільки нормально треба. Мусимо брати до уваги й те, що крім 1918 року, коли Австрія та Німеччина очистили були нашу батьківщину від московської окупаційної галайстри — ми під час Визвольних змагань ніколи територіально не посідали цілої України, а тоді побачимо, що нам бракувало власних сил, щоб само-

стійно обсадити цілу Українську державу. 2) Це чистісенська фантазія п. Вакуловського, коли він має фактичне ствердження квалітативної та квантитативної невислаченості нашої тодішньої провідної верстви дефініцію, як «закид». Кому та що я мав би в цьому випадку «закидати»? Хіба єдино Москві, але я обстоюю погляд, що на Москву треба кидати не полемічні слова, а щось більш важке. 3) Третьє «свідчення» п. В. Вакуловського, здається, він вважає найтяжчим: «Ті, що захопили владу, відкинули той самостійницько-державницький елемент». Воно означає, що моє твердження про слабкість у 1917 р. нашої національної провідної верстви безпідставне, бо вона була велика, сильна, але «ті, що захопили владу, відкинули той самостійницько-державницький елемент».

Насамперед заявляю, що я з цілої своєї душі бажав би, щоб це була правда, але як же зробити, коли — як кажуть чехи — «скутек утек»? Для цього є лише єдиний засіб, засіб п. В. Вакуловського — голосливо твердити те, чим користуватися неможливо, бо це означало б — брехати до власного гаманця.

Все ж із твердження п. інж. В. Вакуловського виникають настирливі питання: Хто це ті, що були захопили владу та хто був той «самостійницько-державницький елемент», якого якісь там «узурпатори» (що «захопили владу») відкинули? Мусимо на ті питання відповісти.

Починаємо з першого революційного 1917 року, бо тоді в Києві утворилася Українська Центральна Рада, як парламент, і Генеральний Секретаріат, як виконавча влада України. Центральна Рада була організована з делегацій усіх тих українських національних і ненаціональних організацій, які в той час існували в Україні або щойно створилися, але не було жодного випадку, щоб УЦРада, або хтось із її членів, «відкидала» від участі в державній праці якийсь «самостійницько-державницький елемент». Аджеж фактом є, що в Генеральному Секретаріаті був жид міністром жидівських справ.

Прийшов 1918 рік. Большевицька Москва зайняла майже цілу Україну. УЦРада договором зобов'язала Центральні держави допомогти їй вигнати москалів з України. І ще нікого не відкинуто від участі в державній праці, як ось під покровом чужих держав в Україні зорганізувався колишній пануючий чужий елемент поміщиків-визискувачів. Під патронатом чужих держав виник державний переворот, і цей елемент захопив владу та відігнав від влади більшість українського елементу...

А ось ще кілька деяких закидів мого шановного критика. Отже: Чи «вони будували соціалізм, а не державу»? — як він нарікає. На нашу скромну думку, вони стільки ж розумілися на соціалізмі, скільки й на державнім будівництві. Однак цей «закид» п. В. Вакуловський висунув на основі факту «соціалізації» поміщицької землі. Коли ж мова про цей акт, то правдиві українські націоналісти повинні взяти до уваги наступне: 1) йде тут про землі поміщиків на Україні; 2) ті поміщики були чужонаціональними колоністами й експлуататорами,

яких насадили чужі сусідні держави і з їхньою допомогою поневолювали Україну; 3) ці чужинецькі видродухи на протязі соток літ висмоктували життєві соки з нашого народу; 4) тому відібрання від них української землі без *викупу* треба вважати актом нормально справедливим, а взявши до уваги те, що тодішня українська влада законно кожному власникові-поміщикові для його власного прожитку залишала ще й фільварок і 25 десятин ґрунту, то таку розв'язку тієї проблеми мусимо вважати за високо благородно-добродійну*; 5) отже, нонсенс твердити, що той акт є якимсь «будуванням соціалізму» в Україні, та ще й, мовляв, «проти волі населення» України.

Пан В. Вакуловський у своїй критиці написав мені теж і «нотацію» такого змісту: «В аналізі історичних подій (моя праця: «Як ми будували державу?» — Д. К.) кпини з наших традицій виглядають непристойно, мовляв: «Ба, було в нас тоді й таке твориво, як Українська Партія Трудової Монархії (гетьманці)».

«Нотація» безпідставна, бо я сам добре знаю, що кпити з національних традицій не лише непристойно, а й злочинно, за що винуватця треба судити й карати. Але ті «кпини» я таки вчинив, а з того тільки один висновок: все те, з чого я кпilo, для мене не є нашою доброю національною традицією. Бож і справді: — що то за «трудова монархія»? У своїй «критикованій» праці я зазначив, що ця рослина виросла в революційнім кліматі, де все мало бути «трудове», «соціалістичне», інакше не мало права громадянства. Отже, наші «хитрі» монархісти, щоб пропхати свою «контрреволюційну» ідею в революційний протимонархічний час — створили цей винахід. Я кпив з цього «винаходу». Аджеж кожний монарх (не монархія!) є у своїй функції трудівником, то пощо його таким додатком фактично знижувати? А найбільшою причиною моїх кпин є самий об'єкт: — гетьман України це, мовляв, трудовий монарх! Чому ж кпини? Не тому, що я особисто проти монархії чи гетьмана, крий Боже! Маю на це об'єктивний погляд: форма влади диктується інтересами народу та його землі. Але в данім випадку насувається питання: Де, коли і хто бачив, щоб гетьман був монархом? Це правда, що в Україні були гетьмани, правдою є й те, що вони без порівняння краще розуміли свою функцію чи ролу в державній системі, до якої належали, ніж сучасні нам наші панове гетьманці. В цьому я певний, але не певний, чи п. інж. В. Вакуловський належно зрозуміє мої кпини з сучасної «Гетьманської Трудової Монархії».

Цілковитою фантазією звучить речення п. інж. В. Вакуловського про те, що «повстання проти гетьмана не мало нічого спільного з «Грамотою про федерацію України з Москвою». Насправді ж до повстання спричинилися, головним чином, дві події: влада чужих реакційних сил при гетьмані, конкретно — катування ними українського народу,

*) Не забуваймо й того, що той акт провів у життя не так уряд України, як радше самотужки сам український народ, а уряд відповідним законом мусів лише санкціонувати його.

та »Грамота гетьмана про федерацію з Москвою«, що відіграла роль отієї »краплі«, яка, будиши зайвою, переливається через вінця посудини. І коли б не один, а кілька Шаповалів твердили, що революцію проти гетьмана робили »соціальною, а не національною«, то це ніяк не змінить дійсности, бо революція була і національна, і соціальна.

Не заперечую сам собі, коли пишу, що між українським тодішнім проводом і українським народом-масою не існував майже жодний органічний зв'язок. Це був дійсний тодішній стан, який відображує нам глибину провалля, що перед ним стояла тоді українська нація, — і подаю його без усяких прикрас! Кого провадив той провід? — питає п. В. Вакуловський. Це питання цілком казуїстичне і, якщо він був учасником тих подій, то добре знає, в чому тут казуїстика.

Я й не твердив, що наш тодішній провід був революційним, навпаки — коли він у напівживого поневолювача потрапив майже цілий рік випрошувати автономію й федерацію, замість того, щоб відразу відірватися від нього, проголосити самостійність і негайно почати будову своєї незалежної держави та армії, то йому було так далеко до революційности, як і до державного будівництва. Це кара Божа, що в такий прегарний час, як 1917 рік, доля нам післала не державників-революціонерів, а нікчемних сватків..

З'їзд у червні-липні 1917 р. 120 тисяч українських вояків з усіх кінців »необ'ятної« злодійської імперії (на Вінницькому лузі), щоб створити основи української національної армії, — факт, що закінчився повним фіаском, бо тодішній український національний центр на нього (в угоду Москві) ніяк не zareагував. А наслідок був такий, що це військо, залишене напризволяще, розбрелось по своїх хатах. Цей факт, навіть як був би лише єдиним, найкраще та найбільш вистачально свідчить про нікчемність тодішнього нашого »Центру«.

В. Вакуловський подає кілька заміток і про Микиту Шаповала, напр., що він був »вигнаний із війська за соціалізм«. Небіщик М. Шаповал (помер 1932 р.) заслуговує кращої згадки, хоч він мав усілякі недоліки, але — хто їх не має? З повищою замітки непоінформований читач може подумати, що М. Шаповала вигнали за той »соціалізм« з українського війська. Насправді було так: М. Шаповал кілька років перед революцією служив у московській армії в ранзі поручника чи штабскапітана і провадив між вояками-українцями українську освідомлюючу працю. Про це довідалася вища влада і його заарештували. Відбувся суд, який засудив і звільнив М. Шаповала з московського війська. Як бачимо, ця подія сталася в значно іншій атмосфері, ніж її подав п. В. Вакуловський.

Проте М. Шаповал своєю діяльністю, особливо на еміграції, дуже прислужився українській нації. Цілком безсторонньо вважаю, що кожна похвала для нього не була б зависока! М. Шаповал і Н. Григорієв, будиши міністрами української влади в Києві в 1917 і 1918 роках, багато помогли Т. Г. Масарикові та д-рові Е. Бенешові, як представникам ще тоді недержавних чеського й словацького народів. Пізніше, опинив-

шись на еміграції у Чехо-Словаччині, М. Шаповал і Н. Григоріїв мали в президента Т. Г. Масарика та міністра зовнішніх справ д-ра Е. Бенеша завжди і всюди відчинені двері і... державний гаман, що й використали, очевидно, для української національної справи.

Побачивши в 1917-20 роках, під час українського державного будівництва, велику нестачу української інтелігенції, обидва згадані українські діячі повели велику акцію, сказати б, для продукції української інтелігенції. У ЧСР утворився (спочатку в Празі) Український Громадський Комітет на чолі з М. Шаповалом і Н. Григорієвим, як президентом і його віцепрезидентом. Завдяки ініціативі та плануванню згаданих українських діячів (головно в наслідок повного фінансового покриття всіх видатків, зв'язаних із реалізацією цих плянів — владою ЧСР) засновано в ЧСР високі українські школи: Українську Господарську Академію у Подєбрадах, що мала кілька факультетів, Матуральні Курси з програмою середніх реальних шкіл, також у Подєбрадах, Український Високий Педагогічний Інститут у Празі, що складався із кількох факультетів; з Відня був перенесений до Праги, також на повне чехо-словацьке утримання, Український Вільний Університет (тепер у баварським Мюнхені). Дещо пізніше засновано нормальну Українську Гімназію в Ржевничах біля Праги, а в Празі — Український Видавничий Фонд для видавання української літератури взагалі й для потреб, створених у ЧСР українських шкіл та інституцій зокрема. Тоді ж відкрито українські їдальні в Празі та в Подєбрадах на кошт чехо-словацької влади, а також і гуртожиток у подєбрадським замку та в Празі на Погоржелні. Кілька років пізніше, коли Український Громадський Комітет був зліквідований, засновано Український Соціологічний Інститут у помешканні колишнього УГКомітету (Прага, Шержікова вул. 3). Бібліотека цього Інституту мала до тридцяти тисяч книжок (автор цих рядків якийсь час був її бібліотекарем). Засновано в Празі й Українську Селянську Спілку, що мала своє бюро (центр) в приміщенні празької їдальні (а може, було навпаки?), із філіями в різних містах ЧСР, де було скупчення української еміграції. Дещо пізніше був zorganizований Український Робітничий Союз (центр у Празі), що мав понад два десятки філій у ЧСР. Члени того УРСюзу були переважно колишні вояки-галичани з бригади ген. Кравса. Як відомо, ця бригада — відрізана на лівім крилі під час війни з ляхами в 1919 р. — була змушена перейти Карпати. На терені щойно організованої ЧСР бригада Кравса опинилася на чесько-словацько-мадярським фронті, негайно включилась у ряди чехо-словацької армії і значно допомогла їй у перемозі над мадярами. Спочатку бригада Кравса була залучена до складу армії ЧСР, але через протест Польщі чехо-словацька влада була змушена розформувати бригаду і розділити її, як робітничі сотні, до частин чехо-словацької армії. Потім вояки бригади Кравса перейшли до цивільного життя і з них засновано Український Робітничий Союз, урядуючим заступником голови якого був автор цих рядків.

Згадані українські школи в ЧСР відкрито з ініціативи Українського Громадського Комітету впродовж двох років і були вщенть виповнені українською молоддю еміграційною, а також із рідних земель, особливо з Галичини, Волині й інших українських земель, що опинилися під Польщею, та й з нашого Закарпаття й Буковини. Всі ці школи, їх український професорський склад і все студентство були на утриманні чехо-словацької влади. Отже, коротенько кажучи, це були заслуги Микити Шаповала і Никифора Григорієва перед українською нацією, — ось того самого «Микити Шаповала, вигнаного з війська за соціалізм», але з війська московського царською владою, що так дуже заболіло п. інж. В. Вакуловського, який нині бачить лише оте «вигнання»!

Згадується мені з тих часів теж видання в Празі двох (книжкового журнального формату) журналів — «Нова Україна» та журналу Соціологічного Інституту, у яких друкували свої твори українські й чужонаціональні вчені, письменники і журналісти. Завдяки цій акції, Україна придбала тисячі високоосвіченої інтелігенції. Так коротенько ми згадали працю М. Шаповала та Н. Григорієва для українського народу, за що їм належить велика похвала, а не кпини.

Є ще кілька інших моментів у статті п. В. Вакуловського, на які можна б відповісти, але мусимо обмежитись місцем і згадаємо тільки один із них.

Мій опозиціонер, розглядаючи мою статтю «Як ми будували державу?», закидає мені, що я ніби намагався знижувати наших історичних великих гетьманів: Богдана-Зіновія Хмельницького та Івана Мазепу. Із свого боку тлумачить, чим вони прославилися, виправдуючи їх негативні вчинки. Але й цей закид не відповідає дійсності, я нікого не маю наміру знижувати, бо не така мета моєї статті. Коротко кажучи, мій закид усім нашим гетьманам, великим і меншим (крім наказного гетьмана Павла Полуботка), такий самий, як і цілому нашому народові, а тим самим і провідній його верстві, частковим продуктом якої фізично й психологічно були наші гетьмани всіх часів. Я готовий пустити мимо своєї уваги «пияцтво» Богдана та Івана й ще якісь там їхні хиби, але не можу за жодних обставин вибачити тієї їх властивості, яка послужила пізніше зразком для нашої Центральної Ради в 1917 році.

Вона цілий Божий і щасливий для нас 1917 рік випрошувала для України в лютого московського поневолювача федерацію та автономію, замість того, щоб з початком революційного 1917 року негайно оголосити самостійність і незалежність України. Хіба ж не те саме чинили наші гетьмани: шукали високої опіки Польщі, Туреччини, свого домашнього злодія кримського татарина та Московщини. Згадаймо ж нашу пісеньку миленьку: «Буде добре запорожцям і під турком жити!» Еге ж, ось воно і є!

Свою статтю «Як ми будували державу?» я написав, головним чином, для виявлення бодай головніших причин заломання нашого визвольного руху в 1917-1920 роках. А тими причинами були хиби тодішнього

нашого проводу, хиби його політики. Наприкінці хочу сконкретизувати такі висновки:

1. Головною хибою вважаю психічну неготовість до свого державного будівництва тодішнього українського національного суспільства, а ця хиба утілювалася у тодішній провідній верстві нашого народу;

2. Тодішня провідна верства українського народу була:

а) Як теоретично, так і практично не підготовлена до функції національного проводу і державного будівництва.

б) Щоб обсадити адміністративний апарат української держави, їй не вистачало національних кадрів, хоч у той час українська нація мала майже 40 мільйонів населення.

в) Як наслідок своєї слабкої та низької національно-державницької свідомости, вона спочатку довір'яла московському (»російському«) народові, бо була переконана, особливо на початку революційного 1917 року, що поневолював український нарід не московський нарід як цілість, а тільки його царський уряд.

г) Не зважаючи на те, що український нарід перебував у неволі московського народу кілька соток років, його провідна верства, коли московський поневолювач-імперія в революції розсипалася, ще майже цілий революційний 1917 рік випрошувала в тієї ж Москви лише автономних прав і конче федерального зв'язку з нею.

г) Треба ствердити тут і той факт, який теж підтверджує й попередній, що протягом 1917 року український нарід у своїй масі виявив не лише недбалість до справи своєї політично-державницької незалежности, а навіть були випадки повної байдужости; я пригадую й тепер відповідь одного нашого селянина, яку він мені дав на моє запитання, поставлене йому після оголошення III-го універсалу УЦРаді: »Та нехай буде й республіка, аби цар був хороший!« У цій відповіді вся величинь причини нашої тодішньої трагедії.

д) Виправдуванням наших гетьманів* п. інж. В. Вакуловський ніяк не досягає своєї мети, так само, як і його ж вибілювання нашої Центральної Ради за її жебри в Москви-поневолювача автономії та федерації з нею.

е) »Фантазувати при аналізах не приходиться, бо це безцільні вправи«, — добродітно радить мій критик. Я радо погодився б, коли б він мені вказав на »фантазування« в моїх аналізах. Але, коли я закидаю нашим гетьманам і УЦРаді за її каденції в 1917 році те, що вони не проголошували негайно самостійности Української держави, що є єдиною метою кожного народу, — то це ж не жодне фантазування! Якщо ж це фантазування, тоді не треба робити аналіз! Кому й для чого вони потрібні?

*) У статті »Як ми будували державу« я вжив вираз — »п'яний Богдан«. Пан В. Вакуловський каже, що — мовляв — навіть історик Костомарів не відважився його вжити. Мушу сказати, що цей вираз не мій, він належить найбільшому Пророкові всіх часів — Тарасові Шевченкові. Моя ж скромна думка в цій справі є цілком адекватна з пророцями, що я в тексті вияснив.

е) У своїй статті «Як ми будували державу?» я вказав, що провідна верства, отже — й інтелігенція, нашого народу в 1917 році була кількісно невиспичальна, а до того ще й недозріла до завдання, яке історія їй була призначила. Пан В. Вакуловський заперечив моє твердження і подав, що гетьман Павло Скоропадський «зумів» тієї інтелігенції «знайти» цілком досить. Я особисто майже цілий 1919 рік працював на високій посаді в Проскурівському повіті, на Поділлі, і подаю два факти: 1) Проскурівський повіт, напр., у 1919 р. був досконало вкритий українською республіканською адміністративною організацією, утримуючи всім провіантом армію УНР; 2) В той же час Лятичівський повіт (на схід від Проскурівського), крім старої, ще з царських часів, Повітової земської управи, не мав ні одної сутоукраїнської республіканської інституції та уряду. *Причина: в тому повіті було дуже мало української інтелігенції.*

У статті «Як ми будували державу?», а також тепер, подаю причини, чому під час революції ми не спромоглися втримати своєї незалежної, самостійної держави. Треба було пережити на своїй власній землі та шкурі нові страждання впродовж 1917-18 років, щоб український нарід (або його провідна верства), переконався в чому його помилки. Але вже було пізно, бо втрачені два роки остаточно вирішили долю нашого народу.

Як сучасник і учасник тодішніх подій, я подав свою аналізу не для якоїсь бездушної критики, як і не для якогось безпредметного фантазування, що мені безпідставно закидає інж. В. Вакуловський, а для того, щоб — вказавши на помилки і хиби в минулому — не допустити до їх повторення, коли Божа ласка в майбутньому знову дасть нам можливість завершити наше національне визволення і відновити Українську державу.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

» ГОМІН УКРАЇНИ «

Видає Видавнича Спілка »Гомін України з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst St., Канада.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — заступає позиції революційно-визвольної боротьби і наголошує потребу усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — подає вісті з життя українців в Канаді і цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить сторінки літератури і мистецтва, мови, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить оголошення, реклами підприємств, помагає в розшуках рідних і знайомих.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка

200, Liverpool Road, London, N.1.

УВАГА!

УВАГА!

ДВІ НОВІ КНИЖКИ
МОЛОДИХ ПОЕТІВ З УКРАЇНИ

ВАСИЛЬ СТУС

(32-річний поет, літературний критик, публіцист —

з Києва)

ЗИМОВІ ДЕРЕВА

перша книга поезій,
206 сторінок

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

(31-річний поет, науковий працівник —
зі Львова)

ПОЕЗІЇ З УКРАЇНИ

друга збірка поезій,
126 сторінок

Обидві книжки появляються вперше друком у
Видавництві «Література і Мистецтво».

Ціна в твердій, полотняній обкладинці й мистецькій обгортці,
разом із поштовою пересилкою:

	Стус	Калинець
США і Канада	4.50 дол.	3.50 дол.
Австралія	4.00 дол.	3.00 дол.
Англія	1.75 ф.	1.35 ф.
Німеччина	14 н.м.	10 н.м.
Бельгія	160 б.ф.	120 б.ф.
Франція	20 ф.ф.	15 ф.ф.
Австрія	100 шил.	70 шил.
Еспанія	220 пез.	160 пез.
Бразилія	7 нов. круз.	5 нов. круз.
Аргентина	1000 пез.	800 пез.

Замовлення слати на адресу:

Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N1 1LF.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Не зважаючи на збільшену кількість сторінок випусків «Визвольного Шляху» за червень і липень-серпень, ми не могли — через брак місця — надрукувати всіх матеріалів, що їх одержали від наших Шан. Співробітників. Надрукуємо їх у чергових числах журналу, а нашим Шан. Співробітникам щиро дякуємо за їх безкорисливу постійну підтримку «Визвольного Шляху», яку вони дають постачанням своїх цінних матеріалів.